T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ BÖLÜMÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MATERYALİST BİLİNÇ TEORİLERİNDE TANRI SORUNU: DANIEL DENNETT ÖRNEĞİ

Saliha SANLISOY DÖKMETAŞ

2501130231

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Aydın TOPALOĞLU

İstanbul-2019

ÖZ

MATERYALİST BİLİNÇ TEORİLERİNDE TANRI SORUNU: DANİEL DENNETT ÖRNEĞİ

Saliha SANLISOY DÖKMETAŞ

Evrendeki tüm doğal olayları nedensel süreçlerle açıklayabilen insan zihni, kendi kendisini ve içeriklerini aynı nedensel süreçlerle açıklamakta güçlük çekmektedir. Bu şekilde maddi ve doğal nedensel süreçlerin, nasıl maddi olmayan bir zihni meydana getirebildiği ve bunun organik olmayan mekanizmalarda tekrar edilebilir olup olmadığı sorusu, son yüzyılın en çok tartışılan konularından biri olmuştur. İnsan zihninin maddeyle açıklanamıyor olması, ona içeriklerini ve kabiliyetlerini bahşeden, amacını oluşturan bir yaratıcının olması gerektiği fikrini beslemektedir. Ateist düşünürlerse, materyalist bir izahın bir Yaratıcı fikrini ortadan kaldıracağına inanmakta ve istenilen maddi izahı evrimle açıklamayı mümkün kılmak için çeşitli teoriler ileri sürmeye devam etmektedirler.

Bu çalışma, bu konuda ciddi mesaileri olan, dönemimizin önemli zihin felsefecilerinden Daniel Dennett'ın bilinç teorisini ve dine bakışını konu edinmektedir. Ateist bir materyalist olarak Dennett'ın bilinç ve içerikleri konusundaki temel iddialarını, bilimsellik iddiasındaki argümanlarını ve nihai olarak da Tanrı ve din hakkındaki görüşlerini analiz etmektir. Dennett'ın teorisine karşı eleştirel yaklaşımların da ele alındığı bu tez, Dennett özelinde materyalist bir bilinç teorisinin ateist bir sonuca zorunlu olarak sebep olup olamayacağını görmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Bilinç, Zihin-Beden Sorunu, Dennett, Materyalizm, Ateizm, Teizm

ABSTRACT

THE PROBLEM OF GOD IN MATERIALIST CONSCIOUSNESS THEORIES: A SAMPLE OF DANIEL DENETT

Saliha SANLISOY DÖKMETAŞ

The human mind, which can explain all natural phenomena in the universe through causal processes, has difficulty in explaining itself and its contents using the same causal processes. One of the most debated issues of the last century has been the question of how such material and natural causal processes can create an intangible mind and whether this can be repeated in non-organic mechanisms. The fact that the human mind cannot be explained by matter supports the idea that there must be a creator who creates its purpose, bestowing its contents and abilities. Atheist thinkers continue to put forward various theories to eliminate this traditional logical conclusion and to make it possible to explain the desired material account by evolution.

This study focuses on the theory of consciousness of Daniel Dennett, who made a great effort for a long time on this topic and who is one of the most important mind philosophers of our time. Secondly, it concentrates on the views of Daniel Dennett on religion. The study analyses his basic claims of consciousness and its contents, his arguments on scientific claims, and ultimately his views on the God and religion as an atheist materialİstanbul This thesis, which also deals with critical approaches to Dennett's theory, aims to see whether a materialist theory of consciousness in Dennett's case can necessarily lead to an atheist conclusion or not.

Keywords: Consciousness, Mind-Body Problem, Materializm, Ateizm, Teizm.

ÖNSÖZ

Ateizmin, evrenin bir Yaratıcı ya da Tasarımcı olmadan var olduğunu ispat etmeye dayalı yüzyıllardır süren çabasının en zor halkası şüphesiz ki insan bilincidir. Maddenin, düşüncelerimizi, benlik duygumuzu, inançlarımızı, kısacası manayı ortaya çıkarmasını, sebepsiz ve amaçsız bir tesadüfle izah etmek natüralist yaklaşımlar için büyük bir sorun teşkil etmektedir. Bu çalışma, bu problemi aşmak noktasında ciddi bir iddiaya sahip olan yeni ateist akım öncülerinden Daniel Dennett'ın teorisi çerçevesinde bilinç sorununun bu teolojik boyutunu ele almaktadır.

"Zihin" sorunu, ontolojik, epistemolojik ve teolojik değerinin yanı sıra bugün bilim ve teknoloji açısından da ortak bir inceleme alanı haline gelmiştir. Konunun, bugün geldiği noktada, müstakil bir "bilinç" felsefesi oluşturulmuş ve bilinç felsefesi, özellikle materyalist teorisyenler açısından, bir çeşit bilim felsefesi sayılmıştır. Bu bağlamda, bu çalışma esasen bilim felsefesinin konusu olarak "bilinç" sorununu, din felsefesi açısından ele almakta, natüralist bir bilinç teorisyeni olarak Daniel Dennett'ın din hakkındaki görüşlerini de etüt etmektedir. Çalışmanın ilk bölümünde bilinç tartışmaları ve materyalist teorileri besleyen süreçler, ikinci bölümde Dennett'ın bilinç teorisi, üçünü bölümde ise Dennett'in din görüşü ve Tanrı kavramıyla ilgili eleştirileri ele alınacaktır.

Bu tezin hazırlanmasında öncelikle danışman hocam Prof. Dr. Aydın Topaloğlu'na teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca hayatımdaki her aşamada bana güven kaynağı olan sevgili aileme, yardımları için arkadaşım Havva Karameşe'ye ve bu çalışmanın tamamlanmasında gösterdiği sabır ve destek için hayat arkadaşım Mehmet Dökmetaş'a şükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

BİLİNÇ TARTIŞMALARI

İKİNCİ BÖLÜM

DANIEL C: DENNETT ve BİLİNÇ TEORİSİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DENNETT'IN DİN ANLAYIŞI

KISALTMALAR

A.y.	: Aynı Yer
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Aralığı
S.	: Sayı
Unv.	: Üniversite
Vd.	: Ve diğerleri
Vol.	: Volume (Cilt)
Yay.	: Yayınevi
y.y.	: Yayınevi yok

GİRİŞ

Bilişsel ve edimsel süreçlerin yapıtaşı olarak özelde insan bilinci, geneldeyse varlıkların bilinci konusu her çağda özel bir ilgiye ve meraka mazhar olmuş, gerek ruh-beden düalizmi gerekse insan farkındalığını oluşturan süreçler bağlamında çokça tartışılmıştır. Biz bu çalışmamızda konunun teolojik boyutunu görmek adına, bir yaratıcı olmadan izah edilen bilincin, bilimsel dayanaklarını ve rasyonellik iddiasını detaylıca ele alıp, bu izahın ateizm için bir dayanak olup olmadığını görmeye çalışacağız.

İnsanoğlunun evreni anlama ve anlamlandırma isteği, yüzyıllar boyu, onu (evreni) tek bir temel ilke ile açıklama çabalarını da beraberinde getirmiştir. Bilindiği üzere ilk filozoflar olarak kaydedilen kadim Yunan filozofları, evreni oluşturan bu temel ilke için su, apeiron, hava ve ateş gibi birçok farklı unsur ortaya atmışlardır. Sonraki dönemde Leukippos, Demokritos, Epikuros gibi filozoflar bu temel ilkenin atom olduğunu söylemişler, tüm doğal olay ve cisimlerin sonsuz bir boşlukta yer değiştiren ve maddesel bir öz taşıyan atomların devinim ve bileşiminden oluştuğunu, ruhun dahi hafif atomlardan meydana geldiğini iddia etmişlerdir. Görüldüğü gibi bu düşünürlerdeki ortak yön, evreni oluşturan temel yapının madde olduğu iddiasıdır. Buna karşın, Antik Çağ'da Platon ve Aristotales, Orta Çağ'da Agustinus, Farabi, İbn-i Sina ve Thomas Aquinas gibi ünlü filozoflar, insanda maddeden ayrı ve onun hareketine imkân sağlayan bir ruh/bilinç olduğunu felsefi argümanlarla ifade edecek, kendinden önceki monistik söyleme karşı düalist bir felsefi bakış açısı geliştireceklerdir. 17.yy'da batıda meydana gelen gelişmeler doğrultusunda Descartes'ın, insanın bilinçsiz hareketlerini mekanik bir işleyişle izah etmesi, buna karşın bilincin kendisinin bu şekilde izah edilemeyeceğini, onun ayrı bir töz olması gerektiğini, fakat bedenle irtibatını beyin sayesinde kuruyor olması gerektiğini ifade etmesi tartışmayı başka bir boyuta taşımıştır. La Mettrie ona, bir yüzyıl sonra, bütün varlıkların ortak bir doğaya sahip oldukları söylemiyle itiraz etmiştir. Bu kadim tartışma farklı yorumlarla günümüze kadar gelmiş, bugünse, bilimsel/ teknolojik gelişmeler ve kuantum fiziğin keşfiyle bambaşka bir hal almıştır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz monistik bakış açısı, kimi zaman bir Tanrı'nın varlığını zorunlu olarak kabul ederken, kimi zaman da -Spinoza gibi- maddenin

kendisini Tanrı olarak görmüştür. Ancak monizmin en yaygın biçimi olarak materyalist/fizikalist yaklaşımı kabul eden birçok düşünür, evreni meydana getiren tek bir ilkenin var olmak için bir Tanrı'ya ihtiyaç duymayacağını iddia edecektir. Bu natüralist bakış açısıyla izahı en zor olan konu, insan bilincidir. Bilim, nörolojik bağlarla insan algı ve tepkisini izah edebiliyor olsa dahi, insanın kendini bilme ve hissetme sürecini izah etmekte yetersiz kalmaktadır. Daha da önemlisi bir gün zihnin, maddenin kendisinden neş'et ettiği ispat edilebilse dahi maddenin kendisinde böyle bir gücün olması ve onun açığa çıkmasının nedenleri, tesadüflere bağlanarak rasyonel izaha kavuşamayacaktır. Bu alandaki tartışma bu nedenle hala felsefi ve teolojik boyutta devam etmektedir. Felsefe tarihi açısından bakıldığında bu konunun, ilkçağlarda ontolojik ve epistemolojik boyutta gündeme gelmesine rağmen zamanla müstakil bir konu olarak ele alındığı ve yeni bir zihin felsefesi alanı oluştuğu görülmektedir. Görüntüleme tekniklerinin, zihni açıklaması konusunda materyalistik iddialara referans olabildiği son 30-40 yıllık bilimsel gelişmeler doğrultusunda ise zihin konusu daha çok bilim felsefesi üzerinden tartışılmaktadır. Bu konuda son dönemin önemli natüralist düşünürlerinden Daniel Dennett'ın bilim felsefesi olarak kabul edilebilecek çalışmaları, felsefi düzlemde önemli bir yer edinmiştir. Dennett'ın, zihnin bilimsel olarak tanımlanabilir, keşfedilebilir ve tekrarlanabilir oluşunu ispat etme çabası, kendisinin de ifade ettiği gibi, evrende hiçbir gizeme yer bırakmamak, bir üst akla, bir Yaratıcı Güç'e ihtiyaç duymayacak bir varoluş sürecini ispat etmek gibi bir gayeye dayanmaktadır. Bu gayenin temellerini, onun dine yaklaşımında bulmak mümkündür.

Dennett, natüralist bir bilinç teorisyeni olmasının yanı sıra "din ve Tanrı fikri"nin hayattan uzaklaştırılması gerektiği düşüncesini yaymak konusunda da ciddi mesaileri olmuş, bu konuda müstakil bir kitap hazırlamış ve birçok çalışma ortaya koymuş bir ateisttir. Biz, bu çalışmada bilhassa natüralist bir bilinç teorisyeni olarak Dennett'ın bilinç teorilerini detaylandırıp, rasyonel dayanaklarını sorgulayacak ve onun, bu teoriyi oluşturmak konusundaki ısrarının temelinde yatan sebepleri görmeye çalışacağız.

Bu bağlamda birinci bölümde, bilinç tartışmaları konusunda kavramsal çerçevemizi oluşturmak adına, bilincin tanımı, işlevi, modern bilinç tartışmaları

gözden geçirilerek bu konudaki düalist ve materyalist yaklaşımlar tanıtılmıştır. Düalizmin metafizik bir alanı kabul ediyor olması ve bilhassa Orta Çağ'da kilisenin yaratılış doktrinini vurgulamış olması, genellikle materyalizmin din dışı kabul edilmesi ve ateizmin materyalizmi sahiplenmesi sonucunu doğurmuştur. Bugün kaydedilen bilimsel/teknolojik gelişimin bize sunduğu imkanlar doğrultusunda bilhassa bilim çevrelerinde materyalist görüşün ivme kazanmış olması da "yeni ateist akım" öncülerinin kendi haklılıklarını ispat ettiklerini iddia etmelerine sebep olmuştur. Halbuki tarihi kaynaklar, bugünkü bilimin ve materyalizmin köklerinin, dindar bir coğrafyada, din-bilim karşıtlığına müsaade etmeyen bir dinin yaşandığı topraklarda yeşerdiğini göstermektedir. Bu nedenle, materyalizmin dayandığı evrim teorisinin kökenlerini de sorguladığımız çalışmamızın bu kısmında, özellikle Dennett'ın kendini konumlandırdığı materyalist görüşü besleyen bilimsel gelişmelerin tarihi serüvenine de değinilmiştir.

Dennett'ın kısa özgeçmişine yer verdiğimiz 'Daniel C. Dennett ve Bilinç Teorisi' başlığını taşıyan ikinci bölümde insan bilinci, oluşumu, işleyişi, bireysel tecrübe, başka varlıklarda bilinç, yapay zekâ gibi -birinci bölümde değinilen- zihin felsefesinin temel soru ve sorunları, yine Daniel Dennet'ın görüşleri bağlamında ele alınmıştır. Bu bölümde, bilinç sorununun natüralistik bir izahını ortaya koymaya çalışan Dennett'ın bu teorisindeki dayanakların rasyonel olup olmadığı görülmeye çalışılmıştır. Şu anda Tufts Üniversitesi'nde Bilişsel Bilim Bölüm Başkanı olan Dennet, farkındalık, benlik duygusu, kişilik ve en önemlisi de özgür irade gibi fizikalist (ateistik materyalist) yaklaşımların cevap bulmakta zorlandığı en çetin konularda, bugünkü bilimsel şartların el verdiği ölçüde önemli argümanlarla fikrini savunmakla ön plana çıkmaktadır.

"Daniel Dennett'ın Dine Yaklaşımı" başlığıyla ele aldığımız üçüncü ve son bölüm, natüralist bir bilinç teorisyeni olarak, bilinç teorisinin rasyonelliğini sorguladığımız Dennett'ın, Tanrısız bir evren izahındaki ısrarını ve bunun temel sebeplerini görmeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda, Dennett'ın, din konusundaki eleştirel düşüncelerini konu edinen bu bölümde onun, dinin doğası, evrimsel süreçle nasıl oluştuğu iddiası ve dine nasıl yaklaşılması gerektiği konusundaki düşüncelerine

değinilmiş, aynı zamanda onun natüralist yaklaşımına karşı yapılan bazı eleştirilere de yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM:

BİLİNÇ TARTIŞMALARI

1.1. Kavramsal Analiz

Günümüzde psikoloji, felsefe ve nöroloji gibi birçok disiplin tarafından ortak inceleme konusu olan bilinç kavramının, her disiplinin kendi teori ve inceleme alanlarını içeren birçok farklı tanımı yapılmaktadır. Dennett'ın bu konudaki düşüncelerini ele almadan önce, bilinç kavramını kapsamlı olarak ele alıp, tarihteki yeri ve Dennett'ın bugünkü teorisini üzerine kurmuş olduğu materyalistik anlayışı besleyen bilimsel/nörobilimsel süreçleri ve bilinç hakkındaki felsefi tartışmaları kısaca gözden geçirmeyi gerekli görmekteyiz.

Bilinç, sözlüklerde genel olarak; uyku halinin, rüyasız uykunun, baygınlığın, hissizliğin karşıtı ve de farkındalık göstermek, duyuları, düşünceleri, imgeleri, fikirleri, duyguları ve algıları işleme yeteneği olarak tanımlanmaktadır.[1] Ayrıca terimin içerdiği fenomenal yönünü de dikkate alarak, deneyime sahip olma kapasitesi, beyin aktivitesinin öznel yönü, kişinin kendisi ve çevresiyle ilişkisi ve belirli bir zamanda bir bireyin deneyimlerinin toplamı[2] ya da kişisel, öznel deneyim fenomeni[3] olarak da açıklanmaktadır. Psikolojide ise bilincin, yine bilişsel sürecin vurgulanmasıyla "insanın toplumsal ilişkileri ve etkinlikleri içinde çevresini ve kendisini anlamasını sağlayan anlıksal süreçlerin toplamı"[4] olarak tanımlandığına da rastlamanmaktadır.

İngilizcede "consciousness" kelimesiyle karşılanan "bilinç" sözcüğü, "consciense" (vicdan) sözcüğünden türetilmiş bir isimdir. "Conscience" ise Latince "scio" (biliyorum) ile "cum" (birlikte) kelimelerinin birleşmesinden türemiştir. Bu anlamıyla "conscio" "şu kişi veya kişilerle biliyorum ki.." anlamına gelmekte, bilgi

---

[1] "Consciousness" **Oxford English Dictionary**, Oxford Unv.Press, 1952.

[2] J.E. Roeckelein, "*Consciousness Phenomenon Of*", **Elsevier's Dictionary of Psychological Theories**, Elsevier Press, Fountain Hills, USA, 2006, s. 124.

[3] David Matsumoto, "Consciousness" **The Cambrıdge Dıctıonary Of Psychology**, San Francisco State University, Cambrıdge Unıversıty Press, USA, New York, 2009.

[4] Orhan Hançerlioğlu, "Bilinç" **Ruhbilim Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988.

paylaşımına vurgu yapmaktadır. Bununla beraber, Latincede, kendi kendisiyle bilgi paylaşmak ve ileride İngilizcede de kullanılacak olan, “biliyorum” ya da “iyi biliyorum” anlamlarına geldiğini de görmekteyiz. Buna göre, “conscientia” da bilgi, düşünce veya zihin anlamına gelmekteyken, İngilizceye bu anlamların hepsi “conscience” (vicdan) kelimesiyle geçmiştir. Anlamı ise sadece bilen ve tanık olandan, yargılayan, kınayan, ahlaki yasa koyucuya doğru genişlemiştir. Kavramın, “conscious” (bilinçli) ve de “consciousness” (bilinç) şeklinde İngilizcede ilk kullanımı ise 17. yy’da, biriyle paylaşılan veya suçluluk hissi veren bilgi anlamındadır. Zamanla sözcüğün bu anlamının genişleyerek, uyku halinin, baygınlığın, hissizliğin karşıtı olarak kullanılmaya devam ettiği görülmektedir.[5]

Türkçede ise bilmek kökünden türemiş bilinç kelimesi, şuur kavramına karşılık olarak 1970’li yılların başında Hacettepe Üniversitesinde Aydın Köksal tarafından önerilmiştir.[6] O döneme kadar kullanılan şuur kelimesinin aslının, “şa’r” yani kıl olduğu, daha sonra, kılın inceliğine atfen ilim ve diğer manaların yüklendiği, Okyanus’ul-Basît’ta, söylenmektedir. Zira “şuur”, akletmek, dikkat etmek, farkına varmak ve bilmek manalarına gelen Arapça “şa’ara bi” fiilinin mastarıdır. Ancak “şa’ara bi”, “bir nesneyi iyice anlayıp, bütün meziyet, haslet ve inceliklerine derinliğine vakıf olup, iyice idrak etmek manasındadır ve ilimden daha özel bir mana ifade eder. Bu sebeple tanımakla tabir edilir” şeklinde de tanımlanmaktadır.[7] Bu fiil, aynı zamanda “hissetmek ve delilsiz olarak idrak etmek”[8] manalarında da karşımıza çıkmaktadır.

Leksikoloji çalışmalarına baktığımızda, daha önce ihtiyaç duyulmamış olmasına rağmen, İslâmiyet’in yayılmasıyla birlikte genişleyen coğrafyada Kur’an ve hadisin yeni Müslüman topluluklar tarafından öğrenilme ve anlaşılma gayretleri

---

[5] Adam Zeman, **Bilinç Kullanım Kılavuzu**, Çev. Gürol Koca, 2. Baskı, Metis Yay., İstanbul, 2012, s.35-36.

[6] Sevan Nişanyan, “Bilinç”, **Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü**, Adam Yay., İstanbul, 2002.

[7] Ebü't-Tahir Yakub b. Muhammed Firuzabadi,“babu’r-ra”, **el-Okyanusu’l-basit fi tercemeti’l-kamusi’l-muhit: Kâmüsu’l-muhit tercümesi,** Çev. Asım Efendi, C: 1, Matbaa-i Bahriye, 1304, s. 915.

[8] Ahmed Muhtar Ömer, “şu’ur”, **Mu’cemü’l-Lugati’l-Arabiyyeti’l-Muâsıra,** Alemu’l-Kutub, Kahire, 2008.

neticesinde Arapça sözlüklerin oluşturulduğunu görmekteyiz.[9] Dolayısıyla kavramın, Arapçadaki anlamı için Kur'an-ı Kerim'deki kullanımına da göz atmak icap etmektedir. Buna göre, şuur kelimesinin kökü olan "şa'ara", Kur'an-ı Kerim'de, "farkına varmak", "sezmek", "düşünmek", "idrak etmek" gibi manalarda 27 yerde[10] fiil haliyle, aynı kökten, "kıl" anlamında "eş'arihâ" [11] şeklinde de bir ayette geçmektedir.(Aynı kökten gelen 'şi'r' ismi ise Yasin suresinde "Biz ona şiir indirmedik" manasındaki bir ayette geçmektedir. Buradaki kullanımıyla, sözlükte geçen "delilsiz şekilde idrak" anlamı dikkate değer bir benzerlik arz etmekle beraber, konumuzun kapsamı gereği bu konuya değinilmeyecektir. Ancak "şi'r" kelimesini bu anlama muteallik bulursak, Kur'an'ın, kendi çağrısı için, delile dayanan, akla uygun ve deterministik bir özellik taşıdığına dair bir vurgusunun olduğunu düşünebiliriz.) Elbette ayetlerde geçen "şa'ara" fiilinin, yakın manalar ifade eden "edrake" ve "alime" fiilleriyle kıyası ve ayetlerde neden hassaten bu kavramın tercih edilmiş olduğu kavramsal bir aydınlanma için yerinde olacaktır. Ancak çalışmamızın kapsamı gereği bu konuda sadece kullanıldığı manayı ifade etmekle yetineceğiz.

Felsefi literatürde ise bilinç kavramına bugünkü anlamını kazandıran düşünürün John Locke olduğu kabul edilmektedir. Lock, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme* adlı eserinde kavramı ilk kez kişinin zihinsel duyumlarıyla ve öznellikle bağlantılı kullanmıştır. O, 'insanın kendi zihninden geçenleri algılaması' [12] olarak tanımladığı bilinci, doğrudan bilinç davranışlarından çıkarmaktadır. Bugün gelinen noktada ise zihin, bilinç ve ruh kavramlarının zaman zaman birbirlerinin yerine kullanıldığını görmekteyiz.[13]Bu kullanım, her filozofun kendi teorisini üzerine inşa ettiği tanımlara bağlı olarak geliştiği için burada kavramsal bir genellemeyi tanımsal

---

[9] Galip Yavuz,"Sözlükbilim Ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım", **Cumhuriyet Unv. e-dergi yayınları**, http://eskidergi.cumhuriyet.edu.tr/makale/335.pdf.

[10] Bkz: Bakara 2/9-87-154, Şuara 42/ 113, Zümer 39/55, Hucurat 49/2, Al-i İmran 3/69, En'am 6/26-123, Araf 7/95, Yusuf 12/15, Nahl 16/21-26-45, Mü'minun 23/56, Şuara 26/202, Neml 27/18-50-65, Kasas 28/9-11, Ankebut 29/53, Zümer 39/25, Zuhruf 43/66, En'am 6/109, Kehf 18/19.

[11] Nahl 16/80. Bunun dışında aynı kökten türemiş *şiir* (36/69), *şair* (21/5,37/36,52/30,69/41), *şeair* (2/158, 5/2,22/32-36), *şuara* (26/224), *şi'ra* (53/49) ve *meş'ar* (2/198) kelimeleri de Kur'an-ı Kerim'de geçmektedir.

[12] John Locke, **İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme**, Çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 112.

[13] Mehmet Sait, Reçber, **Tanrı'yı Bilmenin İmkanı ve Mahiyeti**, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2004, s. 166.

bir gerçeklik olarak sunmak doğru olmayacaktır. Örneğin Descartes, zihnin sadece bilinçli işlevi için "mind" yani "zihin" kavramını kullanırken, bu zihnin bedenden ve maddeden tamamen ayrı bir "öz" yani "ruh" olduğunu iddia etmiştir.[14] Thomas Nagel ise, "Bilinç, zihin-beden sorununu gerçekten zorlaştıran şeydir. Bilinç olmadan, zihin-beden sorunu daha az ilgi çekici olacaktır. Bilinç olunca da, sorun umutsuz gibi görünür"[15] diyerek, aslında bilinç ve zihni birbirinden ayıran bir sınır çizmektedir. Felsefedeki tüm bu belirsizliğe rağmen denebilir ki kavramsal olarak zihin, bilinci içermekle beraber bilinç dışı bir zihinsel yaşantıdan da bahsetmek mümkündür.[16]Yani bir bakıma bilinç, zihnin bir fonksiyonudur. Ruh kavramı ise kimi zaman zihni içeren metafiziksel bir özü ifade ederken, kimi zaman, özellikle de Descartes'ten sonra, zihnin kendisini ifade etmek için kullanılmıştır. Biz bu çalışmada birbirinin yerine kullanıldığı durumlarda her üç kavramı da dile getirmeye çalışacağız.

Bununla beraber, kültür ve dil arasındaki kuvvetli bağ, farklı kültürlerdeki ifadeleri bir diğerine aktarmadaki güçlükten kaynaklanan bazı anlaşmazlıklara sebep olmaktadır. Örneğin İngilizcedeki "consciousness" kavramına, içerisinde "idrak etme", "ayrıntısıyla bilme", "hissetme", "sezinleme" gibi bilinçli zihin içerikleriyle ilgili anlamları barındıran "şuur" kavramı tekabül ederken, "mind" kavramının kullanımına karşılık, "akıl", "zihin", "ruh" ve "nefs" gibi birçok kavram karşımıza çıkmaktadır. İngilizcede modern dönemde "mind-body problem" olarak adlandırılan sorun, Türkçeye ruh-beden sorunu olarak tercüme edilmektedir. Halbuki Arapça ve Türkçede kullanılan ruh kavramıyla İngilizcedeki "soul" kavramı tam olarak birbirini karşılamakta, "mind" kavramının ise "zihin" kavramına tekabül ettiği görülmektedir. Ancak Descartes'ten itibaren zihnin ayrı bir öz olup olmadığı tartışması, bedenden ayrı maddesel olmayan öz'ün bu coğrafyada ruh olarak bilinmesi hasebiyle bu kültüre ruh-beden tartışması olarak yansımaktadır.

---

[14] Rene Descartes, **Yöntem Üzerine Konuşma**, Çev.Murat Erşen, Say Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2015, s.76.

[15] Thomas Nagel, "What is It Like to Be a Bat?", **The Philosophical Review**, Vol. 83, No. 4, Duke University Press, USA, 1974, s. 435.

[16] "*Zihin*", **Ana Britannica**, Ana yay. İst., 2004, C. 22.

1.2. Bilincin Tanımı

Bilinç kavramının bugünkü anlamını John Locke sayesinde kazandığı kabul edilmektedir. Locke kavramı, "*İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*" adlı eserinde ilk kez 'insanın kendi zihninden geçenleri algılaması'[17] olarak tanımlamış ve de zihinsel duyum ve kişisel öznellik ile bağlantılı olarak kullanmıştır. Yukarıdaki kavramsal ve ıstılahi tanımlarından da anlaşılacağı gibi bilinç, çok yakından tanıdığımız halde tanımlanması en zor kavramlardan biri ve belki de en önemlisidir. Bütüncül, tamamıyla kapsayıcı, net bir tanımının yapılması oldukça güçtür. Genellikle nörolojide kullanılan anlamıyla "uyanık olma ve tepki verebilme hali", bilinçsiz bir varlığın da robotik tepkiler verebileceği düşüncesiyle elemine edilecektir. Bu tanıma, "farkında olma" ifadesi eklendiğinde de (nörolojik ve psikolojik tanımların çoğunda uyanık olma ve farkında olma hali ön plana çıkmaktadır) tanımda "fenomenal yön" eksik kalacaktır. Tüm bunları bir araya getiren bir tanımda ise bilincin yeri ve kaynağıyla ilgili bilgilerimizin yetersizliği, tanımı tamamlamakta güçlüğe sebep olacaktır. Dolayısıyla bilinci kendiliğinden çok içerikleriyle tanımamız ve tanımlamamız mümkün görünmektedir. Buna göre bizler, "uyanık" olmamızı, "farkındalığımızı", "anlam oluşturmamızı", "benlik hissimizi", "deneyimleme yeteneğimizi", "düşünmemizi", "hissetmemizi", "karar vermemizi" vb. sağlayan ve belki de bizzat bunların kendisi olan "şey"e, "bilinç" deriz.[18]

1.3. Bilinç Tartışmaları

Antikçağdan itibaren daha çok "psuche" kavramı üzerinden tartışması yürütülen bilinç konusunun, felsefi anlamda başlı başına bir tartışma konusu haline gelmesini Descartes (1596-1650) ile başlatmak mümkündür. [19] Elbette düşünce tarihinin ilk yıllarından, hatta insanlığın var oluşundan itibaren insanoğlu, kendisini diğer canlılardan ayıran bu tür özelliklerinin farkındaydı. İnsanoğlu, kendine en yakın tür olan hayvanlardan farklı olarak, soyut düşünebiliyor, tümelleri akledebiliyor,

---

[17] John Locke, **a.g.e.**, s. 112.

[18] Bilinç içerikleri için bkz: Erdinç Sayan, "*Bilinç*", **Felsefe Ansiklopedisi**, Orhan Hançerlioğlu, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1976.

[19] Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1993, s. 271.

kendisinin farkına varabiliyor, konuşarak iletişim kurup, anlamlar dünyasına sahip olabiliyordu. Ancak denilebilir ki Descartes'a kadar, düalistik evren anlayışı doğrultusunda düşünenler tarafından, bütün bunların genellikle insanın bedeninden ayrı ama ona tümüyle nüfuz edebilen bir "ruh" sayesinde olduğuna inanılıyordu. Ancak sadece bu ayırıcı özel yeteneklerin değil bütün hareketin ve canlılığın kaynağının da bu "ruh" olduğu kabul edilmişti ve her canlı türünde de farklı yetkinlik alanlarıyla yine böyle bir "ruh" bulunduğuna inanılıyordu. Örneğin bitkiler, sadece hayatlarını idame ettirebilecek beslenme yetisini sağlayan bir ruha sahipken, hayvanlar yine sadece hayatını idame ettirecek beslenme yetisini sağlayan ancak hareket etme imkanı sağlayan bir ruha sahipti. İnsan ise bu iki türden farklı olarak beslenme ve hareket imkanının ötesinde bir de düşünebilmeyi sağlayan bir ruha sahipti. Hatta kendi yetkinlik alanı dairesinde maddede dahi ruh olduğu düşüncesine bazı kadim kaynaklarda rastlayabiliyoruz. Aynı şekilde monistik bir evren iddiasında bulunanlar için de hareketin ve canlılığın kaynağı olan her neyse bilincin de ona atfedildiğini, bilincin müstakil bir konu olarak ele alınmadığını görüyoruz.

Batı felsefe tarihine bakıldığında Descartes'ın bu konuda bir dönüm noktası olduğu görülmektedir. Descartes, tüm canlılığın ve hareketin kaynağını ruha atfetmek yerine, sistemik ve robotik bazı hareketlerimizin olduğunu ifade etmiştir. Bunların bilincin dışında da var olabileceğini, diğer tüm canlı türlerinin bu şekilde hareket ve canlılığa sahip olduklarını belirtmiş ancak insanın -sadece insanın- düşünme, hissetme, anlam oluşturma ve ona göre hareket edebilme vb. yetilere sahip olduğunu ve bu yetiyi sağlayan "şey"in de "bilinç" ya da "zihin" olduğunu ifade etmiştir. Yani ona göre bitkiler ve hayvanlar robotik ve mekanik bir sistem ile hayatta kalıp, beslenmektedir. Hayvanların hayatını sürdürmek için yaptığı her şey de böyle mekanik uyarı ve tepki sisteminin neticesidir. İnsanın da bu hayvani yönü, yani hayatta kalmasını sağlayacak yetileri aynı sistemin sonucudur. Diğer bir deyişle Descartes'a göre, bilinci tamamen insandan ayırdığınızda insan, tamamen mekanik bir işleyiş üzerine, bir zombi olarak hayatını devam ettirebilir. Ancak insan sadece bundan ibaret değildir. Buna eklenen bir "ruh" "zihin" ya da "bilinç" vardır. Descartes'ın ruhu -tam olarak nerede olduğu ve insanın mekanik yapısıyla nasıl bir irtibat kurduğu bilinmese de- insan beyninde yer alan bir kontrol mekanizmasıdır. Diğer canlılarınsa hayatiyeti tamamen bu

bilinçten yani ruhtan yoksun bir şekilde mekanik bir işleyişin neticesi olarak devam etmektedir.[20]

İşte zihin felsefesi tartışmalarına baktığımızda, Descartes'ın bu görüşü, bilinç konusundaki bugünkü tüm tartışmaların kaynağıdır diyebiliriz. Zira bu görüş doğru kabul edildiğinde birçok soru ve sorun ortaya çıkmaktadır. Öyle ki bedenden bağımsız bir "bilinç", "zihin" ya da "ruh"tan bahsedeceksek, bunun yeri neresi olmalıdır? Bu tamamen bağımsız bilinç, bedenle olan sıkı bağını nasıl kurmaktadır? Bedenle zihin birbirini nasıl etkileyebilmektedir? Robotik davranışlar nerede bitmekte, bilinçli davranış nerede başlamaktadır? Bilinçli davranışın ölçüsü ne olmalıdır? Bedenden ayrı bir "bilinç" olduğu ispat edilebilir mi?

Materyalistler, sinirsel bağlantılarla izah edilebilen robotik hareketlerin, bilinçli hareketler ya da bilincin tüm içerikleri için de yeterli bir açıklama olduğunu düşünmüşlerdir. Mademki diğer tüm canlılık ve hareketlilik maddeyle izah edilebilmektedir, neden bilinç için aynı şey söz konusu olmasın? Neden ayrı bir bilinç ve bilinç için ayrı bir yer arayalım? Bu durumda da başka birçok soru ve sorun doğmaktadır. Mesela her madde gibi olan bir maddeden nasıl maddesel olmayan bir düşünme gücü ortaya çıkmaktadır? Ya da bir madde nasıl hissedebilir hale gelmektedir? Benlik hissimiz de böyle bir maddeden kaynaklanan bir yanılsama mıdır? Öyleyse, herkeste aynı olan madde nasıl farklı kişilikler doğurmakta ve farklı iradi hareketlere sebep olmaktadır?

İleride ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, Descartes'ten günümüze zihin felsefesinde bu iki uç görüş arasında geniş bir yelpazede, kimi zaman birbirine çok yakın, kimi zaman tamamen uzak birçok düalist, monist ya da materyalist görüş ortaya konmuştur. Günümüzde ise tartışma, gelişen görüntüleme teknolojileriyle beraber bilimsel bir zemine taşınmış, beyinde ya da bedende bilincin oluşumunun, diğer bazı psikolojik içerikler gibi, nörolojik bağlarla ispat edilebilir olup olmadığı, hatta tekrar edilebilirliği üzerine yoğunlaşmıştır.

Nörolojinin gelişimi ve nöropsikolojinin ortaya çıkışı, bilinç içeriklerinin beynin nöral organizasyonunun çözümlenmesiyle izah edilebilir olması umudunu

[20] Descartes, **a.g.e.**, s. 75-87.

artırmış ve bu da bilim çevrelerinde materyalistik bilinç teorilerine olan inancı artırmıştır. Ünlü eliminatif materyalist düşünür Paul Churchland bunu şöyle ifade etmektedir:

> "Bizler, beynin içyapısı hakkında çok şey biliyoruz. Sinir hücrelerinin çeşitli lifler boyunca küçük elektrokimyasal sinyalleri nasıl yaydığı, bunların başka hücrelerin sinyal vermeye başlamasını veya sinyal vermeyi kesmesini nasıl sağladıkları hakkında birçok şey biliyoruz. Bunun gibi bir etkinliğin duyusal verileri nasıl işlediği, daha yüksek sistemlere iletmek amacıyla belirgin veya belirsiz verileri nasıl seçtiği, ayrıca bu etkinliğin bedensel davranışa nasıl yol açtığı ve onu nasıl düzenlediği hakkında da bazı şeyler biliyoruz. Esasen nöroloji sayesinde, insan beyninin çeşitli kısımlarının zarar görmesiyle çeşitli davranışsal ve bilişsel yetersizlikler arasındaki bağıntılar hakkında çok şey biliyoruz. Bununla beraber, nörologların aşina olduğu birçok yetersizlik vardır: konuşamama, okuyamama, konuşmaları anlayamama, yüzleri tanıyamama, toplama/ çıkarma yapamama, belirli bir uzvu hareket ettirememe, verileri uzun vadeli belleğe kaydedememe vs gibi. Bunların ortaya çıkışı, beynin belli bölgelerinin zarar görmesine sıkı sıkıya bağlıdır. Kısaca bir nörobilimci, beynin fiziksel, kimyasal ve elektriksel niteliklerine dayanarak davranışlarımız hakkında birçok şeyi bize rahatlıkla açıklayabilir ve araştırmalarımız sürdükçe bunlardan daha fazlasını açıklamaya elverişli kuramsal kaynaklara sahip olabilir. Günümüzde materyalizmin sahip olduğu zengin kaynaklar ve açıklayıcılık başarısına kıyasla düalizm, bir zihin kuramı olmaktan çok, içine özgün bir kuram yerleştirilmesi beklenen boş bir alandır."[21]

1.4. Bilinç Tartışmalarında Temel Sorunlar

Yukarıda da gördüğümüz gibi güncel bilinç tartışmalarında en temel sorun zihin-beden problemidir. Bundan sonra düalistik görüşü kabul etmek, bütün bilinç içeriklerinin erişilmez bir öz/töz'e atfedilmesi anlamına geldiği için bir düalistin, maddesel olmayan bir özün, maddeye nüfuzu ve irtibatı sorunu dışında, bu konuda cevaplaması gereken sorular kısıtlı görünmektedir. Bedenden tamamen ayrı bir tözün bedenle irtibatı sorunu, Descartes de dahil tüm düalistlerin izahta güçlük çektikleri ve doyurucu bir cevap veremedikleri bir konudur. Ayrıca materyalistlere göre, bilincin tüm içeriklerine sahip, bağımsız bir varlık varsa, bu durumda bilincin, beyne zarar veren patolojilere karşı dayanıklı olması beklenirdi. Ancak psikiyatri bugün bize, bazı duygu kontrolü kimyasallarının beyne ulaşmasıyla oluşan birçok patolojik sorun ya da

[21] Paul M. Churchland, **Madde ve Bilinç**, Çev. Berkay Ersöz, Alfa Yay., İstanbul, 2012, s. 30-31.

duygusal değişim olduğunu göstermektedir. Ancak bu itirazların, ileride göreceğimiz gibi, düalizmin çok yaygın bir çeşidine, töz düalizmine yönelik olduğunu, nitelik düalizminin bu tür bir soruna muhatap olmak zorunda kalmadığını da belirtmek gerekir.[22]

Bununla beraber, gün geçtikçe yaygınlaşan materyalistik görüş de açıklanması zor olan birçok soru ve sorunu beraberinde getirmiştir. Materyalistlerin açıklamakta güçlük çektikleri bazı noktaları şöyle özetleyebiliriz:[23]

1. Evrim teorisinin bilincin oluşumunun izahı konusundaki yetkinliği meselesi: Maddeden ayrı bir tözün varlığını kabul etmeyen materyalistik görüşün, diğer tüm varlıklar gibi, bilinç oluşumu için de kullanabileceği en etkin kuram 'evrim teorisi'dir. Ancak evrenin var oluşunu izah eden bir teori, bilinç içeriğini nasıl izah etmelidir? Maddeden yine maddeye geçişi sağlayan bir süreç, nasıl bilinç içerikleri ve benlik duygusu gibi zihinsel yetkinliklere sebebiyet verebilmiştir? Dahası şayet bilincin oluşumu için böyle bir süreç varsa bunun derecelerinin olması gerekmez mi? Örneğin, nöral organizasyonun belli bir aşamaya gelmesi insan bilincini oluşturuyorsa, şimdiye kadar elde edilen mekanik nöral organizasyon da benlik bilinci ve hissiyat gibi bazı bilinç içeriklerini belli ölçülerde elde etmiş olmalı değil midir? Vs.

2. Öz bilinç sorunu: Çevremdeki her şeye dair bilgimi duyumlara bağlayabilirim. Ancak kendime ve kendi zihin içeriklerime dair bilgimi ve benlik hissimi nasıl izah edebilirim? Aynı zamanda öz bilinç, bütün bilinç içeriklerinin ön koşulu mudur?

3. Qualia sorunu: Kişisel tecrübenin öznelliği meselesi.[24] Beynimizdeki tüm faaliyeti, görüntüleme teknolojileriyle görüntülesek dahi, sadece beyindeki nöral veya metabolik etkinliği gözlemleyebiliriz. Mutlu olmak, başı ağrımak, acıyı

---

[22] Churchland, **a.g.e.**, s. 32-33.

[23] Tartışmaların ayrıntıları için bkz: Nick Herbert, **Temel Bilinç** (1993), Paul Churchland, **Madde ve Bilinç** (2012), Adam Zeman, **Bilinç Kullanım Kılavuzu** (2012), G. Ryle, **Zihin Felsfesi** (1995), Antti Revonsuo, **Bilinç; Öznelliğin Bilimi** (2016), Jarome Shaffer, **Zihin Felsefesi** (2005), Norman Malcolm, **Problems of Mind: Descartes to Witgenstein** (1971).

[24] Ayrıca qualia sorunu için bkz:. R. T. Oyelakin, "The Problem of Qualia", **Journal of Psychology and Jounseling**, vol. 1, S. 2, 2009, s. 19-25. Thomas Nagel, "What is it like to be a bat?", ss. 435-450.

hissetmek gibi deneyimler ise tamamen bizim, yani sadece ve sadece onu deneyimleyen kişinin, öznel psikolojik içeriğinde vardır. Nesnel ölçümler vasıtasıyla bu fenomenal içeriğe dair en ufak bir şey göremeyiz. Ayrıca herhangi bir öznel deneyim ile bir beyin etkinliği arasında sürekli tekrarlanan sarsılmaz bir bağ olduğunu bulsak dahi, onun neden öyle olduğunu, ne tür bir temele dayandığını veya nasıl işlediğini bulmuş olmayız. J. Levine'in "izah gediği"[25], D. Chalmers'ın "çetin sorun"[26] olarak ifade ettiği bu sorun, materyalist teorilerin cevabını vermekte en çok zorlanacağı problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada materyalist yaklaşım, bilincin varlığını kabul etmeyecek, fenomenal deneyimin niteliklerini tamamen yok sayacaktır.[27]

4. Başka zihinler sorunu: Başkalarının benim gibi bir zihne/hisse sahip olduğunu nasıl bilebilirim? Benim gibi davranıyor olan mükemmel bir taklit, bende bilinçlilik hissi uyandırıyor olabilir mi? Bu anlamda yeterli donanıma sahip makineler de bir bilince sahip olabilir mi?

5. Yöntem Sorunu: Bilinci inceleyen bir bilimin ilke ve yöntemleri neler olmalı?

6. Psikolojik içeriklere dair ifadelerimizin kökenlerinin ne olduğu sorunu.

7. Özgür irade sorunu: İnsandaki arzu ve istek gerçekte nedir? Bu isteklere sebep olan süreçler nelerdir? İsteğine göre eyleme, bir yanılsama ise bizde bu yanılsamayı oluşturan nedir?

8. Tür bilinci: Bir varlığın bilince sahip olduğuna dair kıstasımız ne olmalı? Diğer türlerde bilinç var mıdır? Örneğin modern dönemde bu kıstasın bir canlının sinir sistemi olması ve bu sinir sisteminin belli bir karmaşıklık düzeyine sahip olması olduğu kabul edilmektedir. Bu durumda bir solucanın bilinçsiz olduğunu

[25] Joseph Levine, "Matherialism and Qualia: The Explanatory Gap", **Pacific Philosophical Quarterly**, vol. 64, S. 4, California, 1983.

[26] David J. Chalmers, **The Conscıous Mınd; In Search of A Theory Of Conscious Experience**, Oxford University Press, New York, 1996, s. 11.

[27] Antti Revonsuo, **Bilinç; Öznelliğin Bilimi**, Çev.Selim Değirmenci, Küre Yay., İstanbul, 2016, ss. 87-89.

söylerken, bir köpeğin bilinçli olduğunu söyleyebiliriz. Bu, sıhhatli bir yaklaşım mıdır?

9. Canlı bilinci: İnsanın bilinçli olduğuna dair kıstasımız ne olmalı? Canlı ve doğal bir organizma olmak, bilinç sahibi olmak için gerekli ya da yeterli kıstas mıdır? Dahası doğallık nedir? İnsan yapımı olan herhangi bir şey de doğal kabul edilebilir mi? Ya da canlı bir organizma, doğal olmak zorunda mıdır? Yapay bir mekanizma, canlılık gösterebilir ve bilinç içerikleri taşıyabilir mi?

Materyalistler, bu soruların ve sorunların tümüyle üstesinden gelme iddiasında olmasalar da kendi oluşturdukları teorilerin, gelişen bilimin desteğiyle bir gün doğrulanacağına tam anlamıyla inanmışlardır.

1.5. Bilinç Teorilerinde Düalistik Yaklaşım

Düalizm, bilindiği gibi ikicilik anlamına gelir ve genel anlamda evrende iki temel öğrenin bulunduğunu kabul eden görüştür. Tüm evren için düalistik ihtimaller tartışıldığı gibi insan özelinde beden ve ruh/zihin/bilinç ikiliği olup olmadığı da tartışılmıştır. Düalist teoriler maddeden ayrı ikincil bir varlığı, tarihte genel olarak, madde olmayan, harekete imkan sağlayan, maddeyi canlandıran, fakat beş duyu organıyla erişilmez bir varlık olarak kabul eder. (Modern dönemde bunun madde olduğunu iddia eden görüşler de vardır.) Bu yaklaşım, bugünkü bilim anlayışı açısından erişilemez bir alan bırakıp, Tanrı'nın varlığına bir işaret olarak yorumlandığı için ateistler tarafından asla kabul görmemiştir. Örneğin Dennett, düalizmin maddi olsun olmasın her çeşidine karşı oluşunun sebebini, ikinci bir tözden bahsetmenin bilimin erişemeyeceği bir gizem alanını kabul etmek olduğunu, bu nedenle ne olursa olsun kaçınılması gereken bir görüş olduğunu ifade eder.[28] Nitekim düalizmin tarihsel seyrine baktığımızda da düalist görüşün, ruhun ölümsüzlüğü ve Tanrı'nın varlığı fikirleriyle beraber kabul edildiğini görebiliriz.

'Düalizm' aslında felsefi bir terim olarak oldukça yenidir. Descartes ya da önceki herhangi bir filozof eserinde bu kavramı kullanmamıştır. Hatta Antik Yunan'da

---

[28] Revonsuo, **a.g.e.**, s. 48-49.

bu kavramı karşılayacak herhangi bir kelime dahi yoktur.[29] Buna rağmen felsefe tarihinde düalistik düşüncenin sistematik savunması Platon'a kadar götürülebilir.[30] Platon, ruh ve beden olarak iki çeşit tözü kabul eder.[31] Ona göre ruh, hareketin ilkesidir. Hareket, evreni meydana getiren değişimdir. Bu nedenle de ruhun, özünde hareketsiz olan cisimden önce gelmesi gerekir.[32] Ayrıca ruh, basit bir tözdür ve birleşik olmadığı için de bir birleşim olan madde yok olduğunda dahi varlığını sürdürebilir.[33] Diğer bir deyişle ölümsüzdür ve Tanrısal olana benzer. Beden ise insani olan yani maddi olandır.[34] Platon ruhun bedenle ilişkisi hakkında herhangi bir şey söylemez ancak ifade ettiği şey, "makinedeki hayalet"i andırmaktadır. Modern dönem zihin felsefesinde yapılan kategorilendirmede "koşutuluk" adıyla göreceğimiz bu yaklaşım, bedene tümüyle nüfuz eden ve onun için hem hareketin hem de anlağın ilkesi ve sebebi olan *şey*'e ruh ya da zihin demektedir.

İlkçağ felsefesinin en önemli isimlerinden bir diğeri şüphesiz Platon'un öğrencisi Aristotales'tir. O da düalist bir görüş benimseyerek, insanın beden ve ruh olarak iki tözden oluştuğunu kabul etmektedir. Ancak o, tüm önemine rağmen, ruhun ne olduğunu çözecek genel bir yöntem olmadığını, bu nedenle bu konuda güvenli bir bilgi edinmenin çok güç olduğunu ifade etmektedir.[35] Aristo, Platon'dan farklı olarak, ruh ve bedeni, birbirine tamamen zıt iki farklı töz olarak görmek yerine aynı gerçeğin, birbirini tamamlayan ve ayrı ayrı var olamayacak iki farklı görüntüsü olarak görmektedir.[36] Ona göre; "Ruh, doğal cismin formudur."[37] Değişmeyi kabul eden şey, maddedir. Bu maddede var olan nitelikler ise "*form*"dur ve varlık, bu ikisinin birleşimidir. Dolaysıyla *form*, diğer bir bakış açısıyla *ruh*, maddeden bağımsız olarak var olamaz.[38] Onun ifadesiyle; "*Gerçekte eğer göz bir hayvan olsaydı, görme gözün*

---

[29] S. Goetz ve C. Taliaferro, **A Brief History of the Soul**, Wiley Blackwell Pub., 2011, s. 4.
[30] Mehmet Sait Reçber, "*Düalizm, Swinburne ve Foster*", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, C: 13, S. 2, Ankara, 2000, s. 203.
[31] Platon, **Epinomis**, Çev. E. Güney ve L. Ay, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 2001, s. 23-24.
[32] Ahmet Arslan, **İlkçağ Felsefe Tarihi 2**: **Sofistlerden Platon'a**, İstanbul Bilgi Ünv. Yay., İstanbul, 2006, 363-364.
[33] Platon, **Phaidon**, Çev. H. G. Atademir ve K. Yetkin, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 2001, 78b-84b.
[34] **A.e.**, s. 51.
[35] Aristoteles, **Ruh Üzerine**, Çev.Zeki Özcan, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2011, s. 17-18.
[36] Ahmet Arslan, **İlkçağ Felsefe Tarihi 3**: **Aristoteles**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 32.
[37] Aristoteles, **Ruh Üzerine**, s. 68.
[38] Aristoteles, **Ruh Üzerine**, s. 70. Ahmet Arslan, **İlkçağ Felsefe Tarihi 3: Aristotales**, s. 140-141.

ruhu olurdu….görme yoksa … artık göz de yoktur.” İnsan ruhu da bedenin forumudur. [39] Dolayısıyla tek başına ruhun ölümsüzlüğü Aristotales için kabul edilebilir değildir. [40] Aristo, bu noktada monizme yaklaşıyor gibi görünmektedir. Buna karşın o, maddenin formuyla ezeli-ebedi olduğunu ve bir "*saf form*"un, bilkuvve olmayan, bi'l-fiil bir *İlk İlke*'nin olmasının zorunlu olduğunu kabul eder. [41] Yani ölümsüzlüğü ve bütünüyle bi'l-fiil bir Tanrı'nın varlığını kabul etmektedir.

Ortaçağa gelindiğinde, batı felsefesinde ise önemli iki düalist isim göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki, Platon'un izinden giden Aurelius Augustinus ve Aristo'nun izinden gittiği kabul edilen Thomas Aquinas'tır.[42] Platon'un fikirlerinin, tanrısal bir töz olarak ruhun ölümsüzlüğü, yani ölüm sonrası hayat ve Tanrı'nın varlığının gereği konusunda Hristiyan dünyanın benimsemiş olduğu görüşleri garanti altına aldığı için Ortaçağ'ın başlarında Agustinus tarafından benimsenmiş olduğu kabul edilmektedir.[43]

Ortaçağ'da İslam dünyası tarafından okunan ve korunan İlk çağ filozoflarından Aristo'nun batı düşünce dünyası tarafından keşfedilmesi ise Ortaçağ'ın sonuna, yani 13. yy'a tekabül etmektedir. Batı düşünce dünyasında Arapçadan yapılan tercümeler sayesinde onu ilk keşfeden kişi Thomas Aquinas'tır. Aquinas, Aristoteles ve Platon'un öğretilerini, İncil'in ayetleriyle sentezleyerek birleştirmiştir.[44] Buna göre insan bir "beden-ruh" bütünüdür. Ancak, ruh ve beden, tek bir varlığın iki ayrı veçhesi değil, kendi gerçekleri olan iki ayrı oluşumdur. [45] Bununla beraber, her biri ayrı ayrı tözler değil, birlikte tek bir tözdürler. [46] Buna rağmen Aquinas, ruhun cismin ölümünden sonra da varlığını sürdüreceğini ve tek tek ruhların ölümsüzlüğünü kabul eder.[47]

---

[39] Aristotales**, Ruh Üzerine**, s.74.
[40] K. Çüçen, M. Z. Zafer, A. Esenyel, **Varlık Felsefesi**, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2009, s. 145.
[41] Aristoteles, **Metaphysics**, The Complete Works Of Aristotle-Volume Two İçinde, Çev.R. P. Hardy, R.K.Gaye, Ed. Jonathan Barnes, Princeton University Press, New Jersey1995, s. 174.
[42] Stewart Goetz ve Charles Taliaferro, **A Bief History of the Soul**, Wiley-Blackwell Publishing, Chichester, 2011, s. 30.
[43] Etienne Gilson, **Ortaçağ Felsefesinin Ruhu**, Çev. Şamil Öçal, Açılımkitap, İstanbul, 2003, s. 212.
[44] F. J. Bruno, **Psikoloji Tarihine Giriş**, Çev. Nesrin Hisli, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1982, s. 10.
[45] F.J. Bruno, **a.g.e.**, s. 12.
[46] Ahmet Cevizci, **Ortaçağ Felsefesi Tarihi**, Asa Kitabevi, Bursa, 2008, s. 372.
[47] Etienne Gilson, **Ortaçağ Felsefesinin Ruhu**, s. 221.

Batı'da "karanlık çağ" olarak anılan Ortaçağ'da, İslam dünyası ise bilim ve felsefede bir yükseliş dönemi yaşamış, Hint, Fars ve Grek felsefeleriyle çoktan tanışmıştır. Özellikle Platon ve Aristo'nun düşüncelerini ilmi disiplinlerde değerlendirmişler,[48] bu çerçevede ruh- beden düalizmi ve ruhun ölümsüzlüğüne dair düşüncelerini şekillendirmişlerdir. Buna göre Farabi (872-950), ruh ve bedenin birbirinden ayrı iki farklı cevher olduğunu ve ölümle beraber ruhun bedenden ayrılacağını kabul eder. Ruh, bedenden ayrı bir cevher olduğu için ölümden sonra da bağımsız olarak varlığını sürdürebilir.[49]

11.yy' da yaşamış, tıp ve felsefe alanında bugün dahi etkisini ve güncelliğini sürdüren 200'ün üzerinde eser bırakmış büyük alim İbn-i Sina (980-1037) da ruhu, bedenden ayrı bir cevher olarak kabul eder. İbn-i Sina, Kur'ani literatüre uygun olarak, "nefs" diye isimlendirdiği ruhu Aristo'ya paralel bir şekilde "doğal cismin ilk yetkinliği" olarak tanımlar.[50]Ancak nefsin, bedenin bir fonksiyonu olarak bedende bulunmadığı düşüncesiyle Aristo'dan ayrılır. Nefsi, bitki ve hayvanların da sahip olduğu bir unsur olarak gören İbn Sina, beslenme, büyüme ve üremenin ilkesi olarak "nebati nefsi", nebati nefse ek olarak duyusal idrak ve iradeli hareketin ilkesi olarak da "hayvani nefsi" kabul etmektedir. İnsanda ise tüm bunlarla beraber "akli idrak" ve "düşünmeye dayalı iradi fiil"in ilkesi olarak "insani nefs" vardır. İnsani nefsi diğer nefislerden üstün kılan şey, iradeyle "eyleme" (amile) ve maddi olmayan tümelleri akletmesine imkan tanıyan "bilme" (alime) gücüdür. İbn-i Sina, insanda külli kavramları idrak eden bir cevherin varlığından şüphe olmadığını söyler. Ona göre bu kavramları barındıran bir cevher asla cisim olamaz.[51] Nefs tanımından da anlaşılacağı gibi İbn-i Sina, Platondan farklı olarak nefsin bedenden önce değil, bedenle birlikte var olduğunu kabul eder.[52] Buna bağlı olarak da o, ölümden sonra insanların bedenleriyle dirileceklerini kabul eder.[53]

---

[48] Hasan Özalp, "Nefs-Mead İlişkisi bağlamında Farabi ve İbn-i Sina'nın Görüşlerinin Karşılaştırılması", **C.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi**, C. XVI, S. 1, 2012, s. 255.
[49] **A.e.**, s. 265.
[50] İbn Sînâ, **Kitâbü'n-Nefs**, ed. G. C. Anawati, Said Zayid, Kahire, 1975, s. 6- 7.
[51] Ali Durusoy, **İbn-i Sina Felsefesinde İnsan ve Alemdeki Yeri**, İFAV yay., İstanbul, 2012, s.74-75.
[52] Ömer Mahir Alper, **İbn Sina**, İsam Yay., İstanbul, 2010, s. 79-86.
[53] İbn-i Sina, **Kitabu'n-Necat fi'l-Hikmeti'l-mantıkiyyeti ve't-tabiiyyeti**, Thk. Macit Fahri, Berut, 1985, s. 326.

Düşünce tarihinde ilk kez İbn-i Sina, meşhur "boşlukta uçan adam" metaforuyla nefsin "*kendini bilmesini*" ispat eder.[54] Kitabu'n-Nefs adlı eserinde İbn-i Sina, kişinin tek seferde ve yetkin bir şekilde yaratılmış olduğunu vehmetmesini ister. Bu vehimde kişinin gözü dışarıyı görmüyor olmalı ve duymasını sağlayacak herhangi bir hava hareketinin olmadığı bir ortamda havada boşlukta uçar/yüzer olmalıdır. Ayrıca uzuvları da birbirinden ayrılmış ve temas etmiyor olmalıdır. Sonra bu kişinin kendi varlığının sabit olup olmadığını düşünmesini ister. İşte bu durumda dahi bunu vehmeden kişinin zatının varlığında şüphe olmadığı açıktır. Ancak organlarının hiçbirini ispat edemez. Ne dışarıdan bir şey, ne beyin ne de kalp ispat edilir. İbn-i Sina'ya göre bu haldeyken ona bir organ tahayyül etme imkanı verilse o, bunu kendindeki bir parça olarak düşünemezdi. İspat edilenle edilemeyen bir olmadığına göre, kişinin ispat edebildiği zatı, edemediği uzuvlarından ve cisimden başka olmalıdır. O, bunu şöyle ifade eder:

"*Dolayısıyla ispat eden için, nefsin cisminden, dahası herhangi bir cisimden başka bir şey olan varlığı üzerine uyarılmaya, onun bunu tanıdığına, onun bilincinde olduğuna, eğer bunu gözden kaçırmışsa payandasından kurtarılmaya ihtiyaç duyduğuna bir yol vardır.*'' [55]

Bu metaforla İbn-i Sina, nefsin ayrı bir cevher olduğunu gösterdiği gibi, bedenimizin varlığından kuşku duysak bile kuşku duymayacağımız tek gerçekliğin, nefsimiz olduğunu da kanıtlamaktadır. Birçok felsefe tarihçisi tarafından bu metaforun, daha sonraki dönemlerde modern zihin felsefesi tartışmalarının miladı kabul edilen Descartes'ın "cogito ergo sum" (düşünüyorum öyleyse varım) fikrinin temeli olduğu düşünülmüştür.[56] Onun, "bütün bilinç halleri ruhta gerçekleşir" ve "bütün bilinç halleri değiştiği halde ruh aynı kalır" gibi görüşlerinin de Batı Ortaçağ felsefesinde kabul gördüğü ve bu sayede günümüze ulaştığı kabul edilmektedir.[57]

17. yy'da İbn-i Sina'nın nefs hakkındaki görüşlerinin izlerini gördüğümüz Descartes (1596-1650) da şüpheyle yola çıkmış, her şeyden şüphe edilebileceği, ancak şüphe eden bir şeyin yani bir zihnin varlığından şüphe edilemeyeceği sonucuna

---

[54] Ö. M. Alper, **a.g.e.**, s. 87.
[55] İbn Sînâ, **Ahvalü'n-Nefs**, İsa el-Babi el-Halebi, Kahire, 1952, s. 13.
[56] M. M. Şerif, **Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri**, İnsan Yay., İstanbul, 2000, s. 130. Ayrıca Descartesle karşılaştırma için bkz: Fazlu'r-Rahman, **İbn-i Sina**, Çev. Osman Bilen, İslam Düşüncesi Tarihi, İnsan Yay., İstanbul, 1990, s.106-107.
[57] Necip Taylan, **Ana hatlarıyla İslam Felsefesi**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 211.

varmıştır. O döneme kadar zaten bedenden ayrı bir ruh/nefs anlayışının kabul edildiği düşünülürse Descartes'ın ayırıcı yönünün aynı zamanda iyi bir fizyolog olması, bedendeki sinirsel bağları ortaya koyup, bilinçsiz hareketi izah etmesi olduğu kabul edilebilir. Descartes, bilinçsiz hareketlerimizin otomatik bir sistemle işlemesi, bilinçli hareketlerimizin ise bizi biz yapan yani bizi insan yapan bir zihinle gerçekleşmesi gereğini işaret etmektedir. Zihninse, yok olup bozulan bedenden ayrı bir cevher olarak varlığını sürdürmesi gerekecektir. Descartes'ın sisteminde, yukarıda da belirtildiği gibi insan bedeni, zihni ondan uzaklaştırdığınızda da hayatını bir zombi olarak sürdürebilecektir.[58] Bu görüşleri ve oluşturmaya çalıştığı skolatik felsefeden çok uzak yeni felsefi sistemiyle Descartes, modern felsefesinin kurucusu kabul edilmiştir. Ondan sonra ortaya çıkan modern felsefede "zihin" ontoloji ve epistemolojinin konusu olmaktan öte müstakil bir başlık olarak tartışılmaktadır. Zira Descartes'le beraber, batı felsefesinde hareketin ilkesi olarak "ruh" değil, otonom hareket sisteminden ayrı olarak bilişsel kabiliyetleri barındıran bir "töz"ün yani "zihin/ruh"un, olup olmadığı tartışılmaya başlanmıştır.

Descartes'ın şüpheyle ulaştığı bir başka sonuç sonsuzluk ve Tanrı düşüncesidir. O, Tanrı ve sonsuzluk fikrinin dış dünyadan edinilemeyeceğini görmüş ve onun doğuştan geldiği sonucuna varmıştır. Bu da Tanrı'nın kendi fikrini (ide) insanın zihnine yerleştirmesi sonucu gerçekleşebilir.[59]

Descartes öncesinde olduğu gibi Descartes sonrası modern dönemde de zihnin metafizik bir öz olduğu görüşünü savunanlar, genellikle, sonsuzluk ve Tanrı fikrini de kabul etmektedirler. Bu da başta Dennett olmak üzere ateistlerin şiddetle düalizme karşı olmaları için yeterli bir sebep olarak görülebilir.

---

[58] Descartes, **Yöntem Üzerine Konuşma**, s. 83-86.

[59] Descartes, **Metafizik Üzerine Düşünceler**, Çev. Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Yay., İstanbul, 2000, s. 51-52.

1.6. Bilinç Teorilerinde Materyalistik Yaklaşım

Düalist yaklaşıma karşın, maddenin zihnin dışında var olmadığını kabul eden Berkeley gibi düşünürler olduğu gibi,[60] Spinoza gibi tüm varlıkta ikinci bir töze ihtiyaç duymadan, hem bilinç, hem yer tutma özelliğinin olduğunu kabul eden düşünürler de olmuştur.[61] Bunun gibi düalizmin karşıtı olan, evrenin maddi olan ya da olmayan tek bir tözden meydana geldiğini savunup, ikinci bir tözü kabul etmeyen görüşe *Monizm* denmektedir. Monizmin modern dönemde bilim çevrelerince en fazla kabul gören, en yaygın şekli ise materyalizmdir. Materyalizm, evrenin ve insan zihni de dahil olmak üzere, evrendeki tüm içeriklerin tek bir tözden meydana geldiğini, bu tözünse madde olduğunu iddia eden görüştür. Sıkı bir şekilde doğa bilimlerine bağlı olan materyalizm, hem bilimsel hem felsefi zemine evrim teorisiyle oturtulmuştur. Bu nedenle materyalizmin geliştiği süreci görmek, onun bağlantılı olduğu bilimleri ve geçirdiği aşamaları doğru anlamak için evrim teorisinin gelişim sürecini görmek gerekir.

1.6.1. Evrim Teorisinin Temelleri

Ateizm, materyalizmin zorunlu sonucu olmasa da materyalizm, ateizmin temel dayanağı olmuştur. Ateizmin, evrenin akıllı bir tasarımcı olmadan yaratılmış olduğu iddiasını güçlendirmek için kullandıkları materyalist teori ise Darwinist evrim teorisi olmuştur. Dennett'ın da içinde olduğu *yeni ateist* akım, Darwin'in doğal seçilim yoluyla evrim teorisini, kör tesadüfi süreçlere indirgeyerek dayanak noktası addetmişlerdir. Hatta Dennett, doğal seçilim yoluyla evrim teorisinin, bütün yaratılış hikayesini yok ettiğini, evrende açıklanamayan, gizemli kalan hiçbir olguya yer bırakmadığını, dahası bütün geleneksel inançları yerle bir eden bir devrim olduğunu düşünmektedir. Dinin, neden ve nasıl sorularına açık olmadığını, bu nedenle de evrim teorisinin insanlığa bu soruyu sorabilme cesareti ve alışkanlığı kazandırdığını iddia etmektedir. Bununla beraber ona göre evrim teorisi öyle bir bilimsel devrimdir ki

---

[60] George Berkeley, **İnsan Bilgisinin İlkeleri Üzerine**, Çev.Halil Turan, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 1996.
[61] Benedictus de Spinoza, **Tractatus Theologica-Politicus**, Çev. Samuel Shirley, Brill Academic Pub., Leiden, 1997.

bugün onu kabul etmemek, onun tabiriyle; "Kopernik'in devre dışı bırakılarak yermerkezli bakış açısına dönüş yapılması kadar akıl dışıdır."[62]

Dennett'ın evrim ve din konusunda ciddi çatışma olduğu ve evrim fikrinin dini fikirleri yerle bir ettiği konusundaki net tavrı ve ağır taassubuna rağmen çalışmalar, batıdaki bilimsel gelişmelerin tercüme faaliyetleriyle başlamış olması gibi [63] materyalizmin en temel dayanağı olan Darwin'in evrim teorisinin de temellerinin İslam düşünürleriyle atılmış olduğunu göstermektedir.[64] Öyle ki ABD'de doktorluk yapan ve evrim konusunda araştırmalarını kitaplaştıran, Toledo İslam Merkezi Üyesi T. O. Shanavas, Darwin'in Türlerin Kökeni'ndeki iddialarının yüzyıllar önceki Müslüman bilgi birikiminin, Darwin'in seyahatlerinde topladığı verilerle doğrulanmasından ibaret olduğunu söylemektedir.[65] Darwin'in çağdaşı, muteber bir bilim adamı ve evrimci bir kimya profesörü John William Draper (1812-1883) ise şöyle demektedir:

"Teolojik otoriteler, böylece yeryüzünün başlangıcını ucu bucağı olmayan uzak bir döneme götüren herhangi bir teoriye ve tabii insanın şu anda bulunduğu hale uzun bir zaman sürecinde daha alt bir türden evrilerek geldiğini ilan eden Muhammedi evrim teorisine de pek de hoş gözle bakmazlardı."[66]

Bu ifade, Darwin'in yaşadığı dönemde Müslümanların evrimci yaratılış teorilerinin o çevrede ne kadar iyi biliniyor olduğunun önemli bir göstergesidir. Ayrıca Darwin'in İslam kültürünü Yahudi oryantalist Samuel Lee'den öğrendiği bilinmektedir.[67]

---

[62] Daniel Dennett, **Darwin'in Tehlikeli Fikri**, Çev. Aybey Eper- Bahar Kılıç, Alfa Yay., 2013, ss. 18-23.

[63] George Saliba, **İslam Bilimi ve Avrupa Rönesansının Oluşumu**, Çev. Günseli Atasoy, Mahya Yay., İstanbul, 2012.

[64] Mehmet Bayrakdar, **İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi**, İnsan Yay., İstanbul, 1987.

[65] T. O. Shanavas, "Darwin Öncesi Müslümanlar ve Evrim Teorisi", **Evrim ve Tasarım**, Ed. Recep Alpyağıl, İz Yay., İstanbul, 2013, s.175.

[66] J. William Drapper, "History of the Conflict between Religion and Science", **The İnternational Scientific Series vol.VII**, D. Appleton and Company, Newyork, 1975, s. 187-188.

[67] F. Dieterici, **Der Darwinismus im X und XIX Jahrhundert**, Leibzig, 1878, s.30'dan aktaran: Mehmet Bayrakdar, "Cahız ve Biyolojik evrimciliğin Doğuşu", **Evrim ve Tasarım**, **Evrim ve Tasarım**, Ed. Recep Alpyağıl, İz Yay., İstanbul, 2013, s. 216.

Prof. Dr. İsmail Yakıt, Sorbonne üniversitesi Felsefe bölümünde savunduğu doktora tezine, "Darwin'den Önce Müslüman Düşünürlerde Evrim Teorisi" başlığıyla bir ek yapmış ve Müslüman ilim adamlarının ilmi araştırmaya açık olan Kur'an-ı Kerim'i felsefi bir metotla inceleyip, modern bilimsel verilerle örtüşen sonuçlara ulaşmış olduklarını, bunlardan birinin de Evrim Teorisi olduğunu ifade etmiştir. Bu tezde Yakıt, "Khalaga" (yarattı) fiilinin, "bir şeyden başka bir şeyi meydana getirmek" anlamına gelmesi hasebiyle Müslümanların, Allah'ın bir türden başka bir türü ortaya çıkardığına zaten inanmakta olduklarını söyler.[68]

Bilindiği üzere Ortaçağ, batı tarihinde kilisenin hakimiyetinde bilimsel gelişmelerin ve araştırmaların durdurulduğu bir karanlık çağ olarak teşekkül ederken, araştırma, düşünme ve bilime yönlendiren kutsal bir kitaba iman eden İslam toplumunda felsefi ve bilimsel gelişimin en parlak dönemi yaşanmaktaydı. Müslümanlar, İslam'ın öğrenilip teşekkül ettiği ilk yıllarda bugünkü anlamıyla bilimsel olarak bir şey ortaya koymuş olmasalar da kutsal kitaplarının ve peygamberlerinin yönlendirmesiyle evreni ve yaratılışı tefekkür etmiş, Ortaçağ'da karşılaştıkları yeni medeniyetler ve bilimsel ya da felsefi eserleri tercüme edip onlardan faydalanabilecek bir alt yapıya sahip olmuşlardı.

Meşhur bilim tarihçisi Fuat Sezgin'e göre, Müslümanların ilmi faaliyetlerinin ürünlerini Hicri 1. yy'da dahi görmek mümkündür. Müslüman ilim adamları, sonraki yıllarda ellerine geçen Yunan-Helen biliminin yetersiz ve çelişkilerle dolu olduğunu fark etmiş, onları tercüme edip geliştirerek kendi bilimsel ve felsefi yöntemlerini oluşturup, bilim ve felsefede hala etkileri sürmekte olan birçok yeni buluşa imza atmışlardır. [69] Özellikle 7. yy'ın sonlarında evrenin Allah tarafından nasıl yaratıldığı üzerine gelişen düşünceler, yoktan yaratma ve sudur nazariyesi gibi teorilerin ortaya atılmasına, bu da ilk cevherin ne olduğu konusunda farklı görüşlerin oluşmasına sebep olmuştur. 9. yy'da Basra'da büyük düşünür Nazzam ise tüm bu teorilerin İslami ve de

[68] İsmail Yakıt, **Darwin'den Önce İslam Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler**, Felsefe Arşivi, S. 24, İstanbul Ünv. Ed. Fak. Yay., İstanbul, 1984, s. 101-102.

[69] Detaylı bilgiler için bkz: Ahmet Turan Yüksel, **İslam'da Bilim Tarihi**, Kitap Dünyası Yay., İstanbul, 2017. George Saliba, **İslam Bilimi ve Avrupa Rönesansının Oluşumu**. Fuat Sezgin, **Tanınmayan Büyük Çağ**, Timaş Yay., İstanbul, 2019.

bilimsel olmadıklarını iddia edip, bunlara alternatif olarak *Evrimci Yaratılış Teorisini* ortaya atmıştır. [70]

Nazzam'ın meşhur 'Kümûn teorisi', isminin de ifade ettiği üzere yaratılan ilk nüvenin, daha sonra ortaya çıkacak bütün türleri ve nesilleri kendi içinde bi'l-kuvve olarak barındırdığını ifade eder. Buna göre bütün canlı türleri tek bir türden (çekirdekten) meydana gelmiştir. Bağdadî, Nazzam'ın görüşünü şu şekilde anlatır:

> "Yüce Allah insanları, hayvanları, bilgi türlerini ve maden cevherlerinin bütün çeşitlerini bir anda yaratmıştır…. O, Allah Teala'nın bütün yaratıkları aynı anda yarattığını, ancak bir kısım eşyayı diğerlerinde gizlemiş olduğu için öncelik ve sonralığın,…. Meydana geldiğini düşünmektedir."[71]

Bu teori, "Sizi bir nefisten yaratan ve gönlünün huzura kavuşacağı eşini de ondan var eden Allah'tır."[72] Ayetine dayanmaktadır.[73] Nazzam'ın teorisine göre ilk canlı nüvenin özünde gizlenmiş bütün ana canlı türleri evrim yoluyla ortaya çıkmış, böylece de kainatın ana canlı türleri oluşmuştur. Canlı türleri, daha basit türlerden daha kompleks türlere doğru zamanla oluşmuştur. Bu evrimsel süreçte türlerin birbirlerinden ortaya çıkmalarına da 'zuhur teorisi' denmektedir. Nazzam'ın bu teorisi, "Andolsun ki biz gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde yarattık"[74] ayetindeki 6 gün ifadesine dayanır. Nazzam, ayette geçen "gün" ifadesini, diğer ayetlerdeki "gün" kavramıyla karşılaştırarak bizim saydığımız 24 saatlik dilimleri değil de uzun devirleri ifade ettiğini söylemiştir.[75]

Bağdadi'nin aktardığı Nazzam'ın "tecdid" teorisi ise canlı türlerinin devamlı dönüşüm ve değişim halinde olduklarını ifade eder. Ancak her ana tür kendi türü içinde, yani bir başka ana türe dönüşmeden evrimleşmektedir. Dolayısıyla kümun ve zuhur teorisi, genel olarak insan ana türünün hayvandan evrimleşmediği, bağımsız bir

---

[70] Mehmet Bayrakdar, **İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi**, s. 26-36.
[71] Abdulkadir Bağdadi, **el-Fark Beyne'l-Firak,** Darü't-Türas, Kahire, 1948, s. 127.
[72] Kur'an-ı Kerim, Araf, 7/189.
[73] Mehmet Bayrakdar, **a.g.e.**, s. 42.
[74] Kur'an-ı Kerim, Kaf, 50/38. Ayrıca bkz: Araf, 7/54. Yunus, 10/3. Hud, 11/7. Secde 32/4. Hadid, 57/4.
[75] Mehmet Bayrakdar**, a.g.e.**, s. 43.

tür olarak ilk nüveden evrimleştiği şeklinde anlaşılmıştır. Nazzam'a göre insan türü, çevre etkisiyle çeşitlenmiş, ruhi ve kültürel farklar bu şekilde meydana gelmiştir.[76]

Nazzam'ın öğrencisi, ünlü bir zoolog ve antropolog olan Ebu Osman İbn Bahr el-Cahız (781-868), 9.yy'da, daha önce hiçbir yerde bulunmayan, bilim tarihi için tamamen yeni bir görüşü, biyolojik evrim teorisini bir bütün olarak ortaya atmıştır.[77] Cahız, *Kitabu'l-Hayavan* adlı eserinde bilimsel tecrübe ve gözlem metotlarını kullanarak hayvanları incelemiş,[78] Nazzam'ın evrimci yaratılış teorisini canlılar alemi hakkında bilimsel olarak doğrulamıştır.[79] Cahız, Nazzam'ın kümun teorisindeki gibi tüm kainat ve türlerin oluşumunun, Allah tarafından yaratılan bir çekirdek varlıkla başladığını kabul eder. Ancak Cahız'ın sisteminde bu çekirdek varlığın evrimiyle bir taraftan tüm kainat bir bütün olarak oluşurken, buna paralel olarak da ilk basit canlı türleri oluşur ve bu türler evrimleşerek daha komplike türleri mertebe mertebe meydana getirir. İnsan türü de bu sürecin son halkasıdır. Yani Cahız'a göre Nazzam'dan farklı olarak (ve Darwin'in teorisinde gördüğümüz gibi) tüm türler aynı özden evrimleşir. Diğer bir deyişle, türler de birbirlerinden evrimleşerek ortaya çıkar. Türler, başka türleri bi'l-kuvve olarak içlerinde taşırlar ve *çevre koşulları*, *iklim şartları*, *hayat kavgası* ve *tabii seçim* faktörleriyle açığa çıkıp, bi'l-fiil hale gelirler. Bununla beraber, Mehmet Bayrakdar, Cahız'ın hiçbir eserinde insanın maymundan evrimleştiğini açık seçik şekilde söylemediğini ifade etmektedir. Ancak Biruni, dehrilerin insanın maymundan geldiğini iddia ettiklerini söylemiştir. Bayrakdar'a göre o dönemde Cahız'ın da dehri olarak kabul edilmesi nedeniyle Biruni'nin, Cahız ve Nazzam gibi Müslüman tabiatçıları kast ediyor olma ihtimali büyüktür. Zira Thales, Demokritus, Aristo gibi diğer dehrilerin böyle fikirlerinin olmadığı açıktır.[80]

Cahız'ın sisteminde üç mekanizma görülmektedir: 1. Yaşam mücadelesi: Türler arasında yaratılış gereği bir yaşam mücadelesi olduğunu, bu mücadele sırasında sadece güçlülerin hayatta kalarak doğal bir seleksiyon oluştuğunu ortaya

---

[76] Mehmet Bayrakdar, **a.g.e**., s. 44/46.
[77] Mehmet Bayrakdar, "Cahız ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu", **Evrim ve Tasarım**, s. 210.
[78] Asin Y. Palasios, "**El 'Libro De Los Animales' de Jahız**",ISIS, vol. 14, 1930, s.21.'den aktaran Mehmet Bayrakdar**, a.g.e.**, s. 212.
[79] Mehmet Bayrakdar, **İslamda Evrimci Yaratılış Teorisi**, s. 56.
[80] **A.e.** s. 61-60.

koymaktadır.[81] Ki bu doğal seleksiyonu meydana getiren mücadele aynı türün üyeleri arasında da gerçekleşebilmektedir. [82] 2. Türlerin birbirlerine dönüşebilmesi, 3. Çevresel faktörler. Cahız şöyle demektedir:

> "Ekvator bölgelerinde, yüzleri maymuna benzeyen Nebatlı denizciler gördük. Yine aynı şekilde bazı insanların mesh'e(maymunla insan arası bir varlık) benzediklerini gördük. Öyle ki bu ikisi arasında (maymunla insan arasında) çok az fark vardı. Bunu kötü hava, pis su ve kirli toprağın yapmış olması mümkündür. Eğer onlar üzerindeki bu durum devam ederse saçlarında, kuyruklarında, kahverengi ten renklerinde ve maymunlara benzeyen şekillerinde bir artma görülmesi mümkündür."[83]

Sonraki dönemde Biruni (973-1051), suni (artifical) seçim yoluyla evrim ve tabiat ekonomisi teorilerini Nazzam ve Cahız'ın teorilerine ekleyerek biyolojik evrim teorisinin tam ve mükemmel bir şekil almasını sağlamıştır. Suni seçim yoluyla evrim, canlı türleri arasında daha uygun ve elverişli olanları insanların seçmesi ve onun yaşam mücadelesini kazanmasını ve gelişimini sürdürmesini sağlamasıdır. Allah Teala tabiattaki varlıkları "el-fiil el-mu'adda" olarak isimlendirdiği bir sayma, kontrol ve ölçüm işlemine göre yönetmektedir. Tabiattaki üreme, çoğalma ve evrimin, nizam ve ölçüye sahip olmasını sağlayan budur. Aksi halde tek bir tür bütün canlı türlerini yok edecek kadar büyüyebilirdi. Tabiatta israf yoktur ve başıboş değildir.[84] Biruni, Kitab-ı Tahkik'te bunu şöyle izah eder:

> "Çiftçi, kötüsünü yok ederek seçtiği mısırını istediği kadar üretebilir. Bahçıvan, istemediği diğer bütün ağaçları keserek, güzel gördüklerini seçip yaşatabilir. Bal arıları kovanda çalışmayanları ve sadece bal yiyenleri öldürürler. Tabiat da bizzat benzer işi yapar. Bununla birlikte, bütün şartlar altında fiili aynı ve tek olduğu için, bir ayrıcalık göstermez. Yok olacak meyve ve yaprakların helakine tabiat müsaade eder. Böylece de onların tabiat ekonomisine bağlı olarak üremeleri kuralını ihlal etmelerini önler. Başkalarına yer vermek için onları yok eder." [85]

---

[81] Mehmet Bayrakdar, "Cahız ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu", **Evrim ve Tasarım**, s. 213. Ayrıca bkz: Cahız, **Kitabu'l-Hayavan**, Dâru İhya'it-Turasi'l-Arabi, Beyrut, 1969, vol., VI, s.133-134. Vol. IV, s. 139, vol. VII, s. 47-48.

[82] Cahız, **Kitabu'l-Hayavan**, vol VII, s. 47-48.

[83] **A.e.**, s. 68-79. Ayrıca, **Kitabu'l Hayavan**, vol. VI, s. 24. Mesh konusundaki açıklama için bnz: Mehmet Bayrakdar, **İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi**, s. 62.

[84] Mehmet Bayrakdar, **İslamda Evrimci Yaratılış Teorisi**, s. 78. Biruni, **el-Cemahir fî'l-cevâhir,** İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi, Tahran, 1995, ss.7-9.

[85] Biruni, **Tahkiku ma li'l-Hind min makule makbule fi'l-akl ev merzule**, Alemu'l Kutub, Beyrut, 1983, c.I, s. 200.

870-950 yılları arasında yaşamış olan ve Muallim-i Sani ünvanına sahip Farabi de varlıkların rütbe silsilelerinin en alt seviyedeki varlıktan başlayıp, en üst seviyeye kadar daha üst derecelere geçerek oluştuğundan bahseder. En altta maddi varlık, en üstte ise hayvan-ı natıka (konuşan hayvan) vardır.[86]

10.yy'da Basra'da kurulan felsefi ve bilimsel karakterdeki bir cemiyet olan İhvan-ı Safa ise Berlin Ünv.'de Arap Dilleri Profesörü olan şarkiyatçı F. Dietrici(1821-1903) tarafından 10. ve 11. yy'ın evrimcileri olarak görülmüştür. İhvan-ı Safa'nın kozmolojik ve biyolojik evrim teorisi Cahız ve Nazzam'ın benzeri olmakla beraber onlarda asıl dikkat çekici iddia, insanın sosyolojik ve psikolojik olarak evrimleşmesidir. Sosyolojik ve psikolojik evrimi sistematik olarak açıkça dile getiren ilk düşünürler, İhvan-ı Safa'dır. Diğer bir deyişle İhvan-ı Safa, organik maddenin evrimini, inorganik maddenin evrimine teşmil etmiş ve bunun doğal seleksiyon yerine, *İnayet-i Rabbaniyye* (Allah'ın yardımı) ve *Hikmet-i İlahiyye* (İlahi Hikmet) ile gerçekleştiğini kabul etmişlerdir.[87]

İhvan-ı Safa'ya göre, ilk insan ve Peygamberden son peygambere kadar gönderilen bütün peygamber ve dinlerdeki çeşitliliğin sebebi, insanlığın sosyolojik ve psikolojik olarak evrimleşip belli bir safhaya gelmesi nedeniyle kendi durumlarına uygun bir uyarıcı ve dine (şer'i kanunlara) ihtiyaç duymalarıdır.[88] Gönderilen her yeni din de aynı zamanda bu evrimi oluşturan unsurdur.[89] İnsanların meslek, dil ve sanatlarında da görülen bu evrim (biz buna bilinç evrimi de diyebiliriz), büyük anarşi durumlarında olduğu gibi bazen fark edilebilir seviyede, bazen hissedilemeyecek kadar yavaş gerçekleşir.[90]

İhvan-ı Safa'nın çağdaşı İbn Miskeveyh (943/1030) de onlarla benzer bir evrim görüşüne sahiptir.[91] Fevz'ül-Asgar adlı eserinde peygamberliğin ispatını anlattığı bölümüne, varlıkların mertebelerinden ve onların hepsinde bulunan Tek

---

[86] Farabi, **Ara'u Ehli'l-medineti'l-fazıle**, Daru'l-Meşrık, Beyrut, 1985, s. 66.
[87] İsmail Hakkı İzmirli, **İslam Mütefekkirleriyle Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese**, DİB Yay., Ankara, 1973, s.9.
[88] İhvan-ı Safa, **Resail, Kahire**, 1928, c. IV. S. 180.
[89] Mehmet Bayrakdar, **İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi**, s.84.
[90] İhvan-ı Safa, **a.g.e.**, c.III, s. 142.
[91] Mehmet Bayrakdar, **a.g.e**., s. 105.

Gerçek'ten kaynaklanan el-Hikmet'us-sariyyeyi (akıcı hikmeti) anlatarak başlar. Buna göre oluş ve bozuluş aleminde unsurların birleşmesinden sonra *Akıcı Hikmet*'in tesiriyle cansızlardan farklı olarak hareket ve beslenme imkanına sahip bitkiler oluşur. Birçok çeşidi böylelikle meydana gelen bitkilerin en üst mertebesinde İbn Miskeveyh'in tabiriyle, "içlerinde nefsin tesiri bulunan ağaçlar" vardır. Bunların da en üstünü hurma ağacıdır. Akıcı hikmetin tesiri "hurma ağacında son bulana kadar artarak devam eder." Bu artış biraz daha devam etse bitki olmanın sınırı aşılmış, hayvan şeklini almış olur. İbn-i Miskeveyh'e göre *Nefs*'in hurma ağacındaki tezahürü, hurma ağacının eril ve dişil olması, döllenerek çoğalması ve daha da önemlisi hurmada kök ve gövdenin dışında bir de hurma için hayati önem taşıyan "Cummar" denilen hayvanların beyinlerine benzer bir beyinciğin olması hasebiyle daha çok hayvana benzer. İbn-i Miskeveyh, "Halanız hurma ağacına hürmet gösterin. Çünkü o, Adem'in çamurunun artığından yaratılmıştır." Hadisini delil gösterir ve hurma ağacının, bitkilerin en son ve en şerefli mertebesi, hayvanlığınsa ilk mertebesi olduğunu ifade eder. Bundan sonra beslenmek için köklere ihtiyaç duymadığı ve ihtiyari harekete sahip olduğu halde sadece tek bir hisse, dokunma hissine sahip olan sedef ve inciler gibi kabuklu türler, hayvanlığa geçişin ilk mertebesini oluşturur. Sedef ve inci gibi kabuklu türler, birinin kendine dokunduğunu ve yer değiştirmesi gerektiğini bu hisle anlar ve yerden kesilirse bitkilere olan benzerliği yüzünden zayıflar ve bitkiler alemine daha yakın hale gelir. Bu mertebeden yükseldikçe de haşere, sinek ve böceklerde olduğu gibi his kuvveti artar. İbn-i Miskeveyh'in tabiriyle; "aynı şekilde bu mertebeden de yükselince nefsin tesiri, onlardan köstebek gibi dört hisse sahip hayvanlar meydana getirecek şekilde artar: "Bunlardan sonra nefsin tesiri, beş duyu organına sahip mükemmel hayvanları meydana getirecek şekilde yükselir." [92]

Hayvanlar arasında da idrak ve temyiz kabiliyetlerinin olmasına göre mertebeler vardır. İbn-i Msikeveyh sürecin devamını şöyle anlatır:

"..Sonra hayvanların son mertebesine yaklaşır. Bu alemin en yüceliğine çıkılır ve insan mertebesine girilir. Bu mertebe en şerefli olmamasına rağmen, insan mertebesinin en aşağı seviyesidir. Bu da maymun ve insana benzeyen diğer hayvanların mertebesidir. Maymunla insan arasında ancak azıcık bir mesafe vardır…. Nefsin tesirinin artmasıyla, anlayış ve temyizle birlikte edeplilik ortaya

---

[92] İbn Miskeveyh, **Kitabu'l-Fevz'ul-Asğar**, Matbaat'üs-saade, Kahire, 1983, s. 91.

çıkar. Kendinden aşağıdakilere göre bu tür en şerefli olsa da insan-ı kamile nazaran en aşağı mertebedir…. İnsan bu mertebede gelişmeye devam ederse insan varlığının üstünde bir varlık olan meleklik aleminin ufkuna yaklaşır. Yetkin insanla melek arasında ancak idrakte kolaylık derecesinden başka bir derece fark kalmaz.” [93]

Evrim teorisinin bugünkü şekliyle hemen hemen aynı olan tür geçişlerini açıkça izah eden İbn Miskeveyh'ten sonra 12. yy'da, birçok dile çevrilmiş, dünyaca ünlü “Hayy Bin Yakzan” isimli ilk felsefi romanın yazarı İbn-i Tufeyl de bu eserinde hayatın başlangıcını, cansız bir maddeden zamanla evrimleşen bir insan tasvir ederek gösterir. Buna göre eserin 1. Bölümünde tüm canlı hayatını temsil eden Hayy B. Yakzan, toprağın, hava ve su ile iyice karışması ve zamanla güneşin tesiriyle mayalanması ile son şeklini alır. Allah'ın Hayy isminin tecellisiyle de canlılık başlar. Aynı karışımın daha az gelişmiş kısımları bitki türünü, daha gelişmişleri hayvan, en gelişmişi ise insan türünü oluşturur.[94] Bu, döllenmeden oluşumun (biyojenezin) ilk izahı olarak kabul edilmiştir. 1950'lerde, hayatın başlangıcını doğada çok olan bazı madde ve gazların birleşip evrimleşmesiyle izah eden Kimyasal Evrim teorisiyle neredeyse aynıdır. [95] Yakzan, meydana geldikten sonra hiçbir dine, öğretiye, Peygambere ihtiyaç duymadan sadece tabiatı gözlemleyerek, diğer bir deyişle bilimsel metot kullanarak, çeşitli bilinç mertebelerine erişmekte, *Manevi Varlık*'ı keşfedip, veli/filozof olabilmektedir.

İsmail Yakıt, İslam düşünce tarihinde bunlar dışında Mevlana'nın da bir çeşit evrimsel süreçten bahsettiğini ifade eder. Buna göre Mevlana Mesnevi'de *İlk Akl'*ın, önce cansızlar dünyasında göründüğünü, oradan bitkiler dünyasına geçtiğini, sonra hayvani varlık olduğunu ve nihayet, nedenini bilmeden Allah'ı arzulamasıyla Allah'ın onu hayvanlıktan insan mertebesine eriştirdiğini anlatır.[96] 14.yy'da İbn-i Haldun da Mukaddime adlı eserinde sosyal evrimin çevre şartlarının etkisiyle nasıl oluştuğundan bahsetmiş, bununsa ilahi bir kanun olduğunu ifade etmiştir.[97]

---

[93] İbn Miskeveyh, **a.g.e.,** ss. 91-96.
[94] İbn-i Tufeyl, **Hayy b. Yakzan**, Darul maarif Yay., Kahire, 1952.
[95] Mehmet Bayrakdar, **İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi**, s.92-93.
[96] İsmail Yakıt, **a.g.e.**, s. 113-114.
[97] İbn-i Haldun, **Mukaddime**, C. I, haz.: Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, 1982, s. 56.

Bilim tarihçisi Sarton, modern biyoloji ve zooloji çalışmalarının 17. yy'dan itibaren Müslümanların etkisiyle başladığını ifade etmektedir.[98] Evrimci yaratılış teorisini savunan İslam alimlerinin eserleri 14. yy'dan itibaren Latinceye ve bazı batı dillerine çevrilmeye başlamış, henüz sistematik olmayan bir evrim görüşünü benimser görünen batılı düşünür ve bilim adamları görülmüştür. Charles Darwin'in dedesi Yahudi asıllı Erasmus Darwin de bunlardır biridir. Nitekim o dönemde İbn Tufeyl'in Hay b. Yakzan adlı eseri batılı Yahudi İbn Jashua de Narbonne tarafından tercüme edilmiş, bir de şerh eklenmiştir. Ancak bu tercümelerin ağırlık kazandığı dönem 16. yy.'ın sonlarıyla 17. yy'ın başlarıdır. Cahız'ın Kitab'ul- Hayavan eserinden parçalar barındıran Suyuti'inin Divan'ül-hayavan adlı eseri bu dönemde Latinceye tercüme edilmiş, yine 17. yy'da yeni tercümelerle Hayy b. Yakzan tüm Avrupa'ya yayılmıştı.[99] Russell, bu eserin Leibniz ve John Locke başta olmak üzere birçok filozofu da etkilediğini ifade eder.[100]

Birçok müslüman evrimcinin görüşlerinin anlatıldığı eserlerin tercüme edilmesiyle Cahız ve İbn Tufeyl gibi evrimcilerin düşüncelerinin Avrupa'da moda olduğu görülmektedir. Bu dönemde Ray, Roi, Cabanis, Limneas gibi bazı ön-Darwincilerin, bilhassa bu tercümelerin yoğun şekilde gerçekleştiği Fransa'da ortaya çıkmış olması, tercümelerin etkisini göstermektedir. Devam eden çeviriler neticesinde ön-Darwinci olarak kabul edilen Buffon ve Charles Darwin'in dedesi Erasmus Darwin'in yanı sıra C. Darwin'e doğrudan etkisi olan Lamarck ortaya çıkmıştır. Lamarck da Müslüman evrimciler gibi evrimin, türlerin doğalarında var olan kabiliyetin açığa çıkmasıyla gerçekleştiğini kabul etmektedir. Hatta bu süreç için o da İbn-i Miskeveyh ve İhvan-ı Safa'nın "Akıcı Hikmet" ya da "Hikmet-i İnayet" kavramına tamamen benzer şekilde "içsel akışlar"dan (Fluides Internes) bahsetmektedir. Ancak o, Müslümanlardan farklı olarak bunun maddenin kendi özelliğinden kaynaklandığını, başka bir tasarımcı güç tarafından verilmediğini

---

[98] George Leon Sarton, **İntroduction to the History of Science**, c.3, Robert Kriger Pub., NewYork, 1956, s. 16/40.
[99] Mehmet Bayrakdar, **İslam'da Evrimci Yaratılış Teorileri**, ss. 181-183.
[100] G.A. Russell, "İbn Tufeyl and British Empricism in the Seventeeth Century", 'the influence of arab and İslamic Civilization on Science and Tecnoology in Europe' adlı seminerde sunulan tebliği, Oxford, 17-18, Aralık 1983, s. 5.'ten aktaran Mehmet Bayrakdar, **İslam'da evrimci Yaratılış Teorisi**, s. 184.

savunmuştur. Darwin ise bu noktada bu özelliğin açığa çıkmasını bir içsel sürece değil, tamamen dış şartlara, çevre koşullarına bağlamıştır.[101]

Lamarck ve Darwin, gerek doğal seleksiyon ve suni (artificial) seleksiyon, gerek evrimin daha basit türlerden daha karmaşık türlere doğru bir süreçle gerçekleşmesi, türler arası benzerlik ve akrabalık, ara türler ve bazı Müslüman evrimciler tarafından kabul edilen, insanın maymundan türemesi konusunda Müslüman evrimcilerle tam bir uyum içindedirler.[102] Bununla beraber, bir ateist olarak Dennett'ın da A. Plantinga ile girmiş olduğu bir tartışmada kabul ettiği gibi, evrim teorisi, Darwin'in ortaya koyduğu şekliyle de bir Tanrı fikriyle asla çelişmemektir.

Kısacası, 1859'da yepyeni bir fikir gibi kabul gören Darwin'in teorisini, bir adım geride bazı farklarla 1809'da Lamarck'ın "La Philosophie Zoologique" (Zoolojik Felsefe) adlı eserinde, onun teorisinin özünü de 1735'te Linneaus'un "Systema Naturae" (Tabiat Sistemi) adlı eserinde bulmak mümkündür. Daha da geriye gidildiğinde İbn-i Haldun, Mevlana, İbn-i Tufeyl, İhvan-ı Safa, Biruni, İbn-i Miskeveyh, Cahız ve hepsinden de önce Nazzam'da evrim teorisi çeşitli şekilleriyle karşımıza çıkar. Nazzam, Cahız ve Biruni, sistematik ve eksiksiz bir biyolojik ve kozmolojik evrim teorisi ortaya atarlarken, İhvan-ı Safa ve İbn-i Miskeveyh psikolojik ve sosyal bir evrim teorisinin temellerini atmışlardır. 19. yy'da Darwin'i özel yapan şey ise batı toplumunun, Rönesans ve Reform hareketleri sonucunda bilimin kiliseye galip gelmesi nedeniyle bu görüşü kabullenebilecek pozitivist bir yaşam tarzı ve bilimsel gelişim göstermiş olmasıdır.[103]

Bu noktada altını çizmemiz gereken önemli bir husus vardır ki amacımız elbette evrim teorisinin doğruluğunu ya da yanlışlığını tartışmak ya da İslam Dinin evrim teorisini teyit ettiğine dair herhangi bir iddiayı desteklemek değildir. Ancak dini doktrinlerin, bilimsel düşünceye yer vermediği iddiasıyla ortaya çıkan din-bilim çatışmasının en gözle görünür örneği, evrim teorisidir. Evrim modern dönemde, Dennett gibi birçok ateist için bir teoriden öte bilimsel bir gerçeklik gibi kabul edilmekte ve Tanrısız bir evrenin varlığının delili olarak gösterilmektedir. İleride daha

---

[101] Mehmet Bayrakdar, **İslam'da Yaratılışçı Evrim Teorisi**, ss. 173-176.
[102] **A.e.,**ss. 173-178.
[103] **A.e.**, ss. 7-9.

detaylı olarak görüleceği gibi Dennett, evrim teorisinin kabul edilmemesinin normal bir akıl için imkansız olduğunu savunmaktadır. Buna karşın o, din ve bilimin asla bir arada olamayacağını, dinin, evrenin nasıl yaratıldığına dair bir fikir üretemeyecek kadar sorgulama ve araştırmadan uzak olmayı gerektirdiğini iddia etmektedir. Ona göre, şüphenin girdiği bir beyinde din, asla hayat bulamaz. Dinin yer ettiği bir beyinde ise şüphe bulunmaz.[104] Dennett'ın tüm inanç içeriklerini de yerle bir ettiğini düşündüğü evrim teorisinin, esasen dini teamülleri yüksek mütefekkir ve filozoflarca ortaya atılmış olması, onun bu konudaki taassup ve önyargısının en önemli göstergelerinden biridir.

1.6.2. Tarihsel Arka Plan: Bilinci Beyinde Arama Süreçleri

Beyin araştırmalarına yönelik elimizdeki en eski bilgiler Neolitik çağda elektrokonvülsif şok (EKT)'a benzer bir tedavi yöntemi kullanıldığını göstermektedir. Buna göre bazı hastalar beyinlerinde bir delik açarak tedavi edilmektedir.[105] Beyin hakkında en eski yazılı kayıtlar ise M.Ö. 1500 lere ait "Edwin Smith Papirüs" lerinde görülmektedir. Bu papirüste "üzerinde saçı ve iki kulağı olan kafa açılıp kesildiği zaman içinden uçup giden kuş-şey"den bahsedildiği görülür. S. Tarlacı bunun, bilinç, ruh, ya da canlılığı sağlayan şey olduğunu aktarır.[106] M.Ö. 5. yy.da Hipokrat, beynin aklın organı, kalbin ise duyguların organı olduğunu ileri sürmüştür. M.S. 177 yılında Galenos, tüm bilişsel ve duyusal ve duygusal işlevlerin merkezinin beyin olduğunu söylemiştir. M.S. 900 lü yılların başındaysa Rey şehrinde Ebu Bekir Razi, yayınladığı eserinde görme alanına ait 7 kranial (kafaiçi) ve 31 spinal (omurilik kökenli) siniri bugün bildiğimiz tarif etmiştir.[107] Bununla beraber İslam dünyasında beyin ile ilgili ilk çalışmaların, bin yıl önce ilk kanser ameliyatını yaptığı bilinen İranlı tıp alimi Ali b. Abbas El-Mecusi tarafından M.S. 900 lü yıllarda yapıldığı bilinmektedir.[108] El-

---

[104] Bu konu, bu çalışmanın üçüncü bölümünde detaylı olarak ele alınmıştır.
[105] Pınar Uysal, Başar Bilgiç, "Klinik nöropsikolojide Temel Kavramlar", **Klinik Nöropsikoloji ve Nöropsikaytrik Hastalıklar**, ed.: Emre Kumral, Güneş Tıp Kitapevleri, Ankara, 2014, s. 58.
[106] Sultan Tarlacı, **Ruh-Beden Tarihinden Bilinç-Beyin Tarihine**, y.y., 2010, s. 5-6.
[107] İ. Tayfun Uzbay " Beyni Anlamak Sadece Nörobilim İle Mümkün Mü?", **Üsküdar Unv. Journal of Social Sciences**, Yıl:1, S.1, s. 124-125.
[108] A. D. Erdemir, "Ali b. Abbas el- Mecusi", **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, c.2, T.D.V. Yay., İstanbul, s. 379.

Mecusi, Kamilü's-Sınaati't-Tıbbiyye adlı eserinde beynin nörobiyoloji, nöroanatomi ve nöropsikolojisini tanımlamış[109], amnezi, sıcak-soğuk menenjit, uyku hastalıkları, epilepsi, kısmi felç ve akli bozukluklardan bahsetmiştir.[110] Bunun yanı sıra İbn-i Sina, Farabi, Kındi, Belhi gibi İslam alimlerinin ruh hastalıklarıyla beyin arasında kurdukları ilişki de önemlidir. 1400 lü yıllarda Amasya bölgesinde Türk hekim Şerafettin Sabuncuoğlu'nun, korku, takıntı ve depresyonu ifade eden, mal-i hülya denen hastalık için EKT ve ilaç kullandığı bilinmektedir.[111]

18. yy.da küçük elektrik yükleri oluşturmanın mümkün hale gelmesiyle, elektriğin tıbbi uygulamalarda kullanılabilir olması, sinirler ve kaslarla beyin arasındaki ilişkiyi ortaya koymuş, 19. yy.'ın ilk yarısı beyin, sinirler ve kaslar arasındaki elektriksel uyarım ilişkisini ortaya koyan birçok çalışmaya sahne olmuştur. 1791'de Anatomi Profesörü Galvini, elektriğin hem sinirleri ve hem de kasları uyarabileceğini ispat etmiş, "sinir ve kaslarda, beyin tarafından salgılanan, sinirler tarafından dağılan maddenin hayvani ruh değil, hayvani elektrik olduğunu" iddia etmiştir.[112]

1800 lü yılların başlarında ise Franz Joseph Gall (1758-1828), insanın ahlaki ve düşünsel yetilerinin, serebral kortekste yer alan biyolojik bir fenomen olduğu görünüşünü ortaya koymuştur ve bugünkü nöropsikolojinin de temelinde yatan, zihnin psikolojik içeriklerinin her birinin, beyinde lokalize edilmiş belirli alanlarda yer aldığı fikrini ispat etmeye çalışmıştır. "Frenoloji" adı verilen bu bilimsel çaba, felsefi ve dini düalistik anlayışa karşı katı biyolojik zihin görüşünü benimseyen yaklaşımın ilk adımı olmuştur. Ancak bu çaba, insanların kişiliklerini ve kaderlerini okumaya yönelik bir sahte bilim olmaktan öteye geçememiştir.[113] Daha sonra 1824'te Flourens, çeşitli hayvan beyinlerini incelediği çalışmalarla, "bütün duyuların, algıların ve irade gücünün beyin korteksinde aynı anda ve aynı yerde yer aldığı" sonucuna vardı. Bu,

---

[109] Ali b. Abbas El-Mecusi, Kamilu's-Sınaati't-Tıbbiyye, **Ma'hed Tarih'ul-ulum'il-arabiyye ve'l-İslamiyye**, Frankfurt, 1985, c.1.
[110] Ali B. Abbas El-Mecusi**, a.g.e.**, c. 2.
[111] Orhan Gürsu, "İslam düşünürü Belhi'nin Ruh Sağlığına Yönelik Görüşleri", **Dokuz Eylül Unv. İlahiyat Fak. Dergisi**, Din Psikolojisi Özel Sayısı, 2016, s. 272-273.
[112] Stanley Finger, **Origins of Neuroscience: A History of Explorations İnto Brain Function**, Oxford University Press, U.S.A., 1994, s. 431-432.
[113] Anti Revonsuo, **a.g.e.,** s. 98-99.

Gall'in iddia ettiği lokalizasyonu egale eden bir görüştü.[114] 1848'de ise (Fransız nörolog) Emil Du Bois-Reymond, nöral sistemin kendi elektriksel faaliyetini tespit etmiş, bir sinirden geçen elektrik uyarısını kaydederek sinirlerle ilgili ilkenin elektrik olduğunu ispat etmişti. O, kendi başarısını şöyle ifade ediyordu: "…fizikçiler ve fizyologların yüzyıllık hayalini, yani sinirlerle ilgili ilkeyi elektrikle tanımlamayı tam anlamıyla başardım."[115]

1800'lerin ortalarına gelindiğinde Alman anatomi ve fizyoloji bilgini Heinrich Weber (1795-1878), ilk kez duyumlarla algılanan öznel gerçeklikle uyaran arasında mutlak olmayan ilişkiyi formüle etti. Buna göre, herhangi bir uyaranın şiddetindeki artışın algılanması için bir duyum eşiğinden geçilmesi gerektiğini ve duyumun ortaya çıkması için gerekli olan uyaran artışının saptanabilecek en küçük fark olduğunu buldu. Bu farkın ise mutlak bir değer olmayıp duyum şiddetiyle orantılı olduğunu belirledi. Çalışmalarını 1851'de Dokunma Duyusu ve Temel Duyumlar (DerTastsin und dus Gemeingefuhl) adlı eserinde yayınladı. Bu eser, deneysel psikolojinin temeli olarak değerlendirilmiştir.[116]

1860'lara gelindiğinde fizikçi Gustav Fechner, psikofizik adını verdiği yaklaşımıyla Weber'in düşüncesini geliştirmiş, matematiksel olarak formüle etmiş ve sonuçları Weber-Fechner yasası olarak adlandırmıştır[117]. Fechner, bu çalışmalarını topladığı,1860'da yayınlanan "Psikofiziğin Yasaları" adlı eserinde ayrı birimler gibi görünen bilinç içerikleriyle bedenin, aslında tek bir gerçekliğin farklı yüzleri olduğunu ileri sürdü. [118] Denilebilir ki böylece bilinç, sadece felsefi düzlemde ontolojik statüsü tartışılan bir konu olmanın ötesinde, laboratuarda incelenen bilimsel bir araştırma konusu haline gelmişti. Artık tartışma, her bir zihinsel içeriğin beyindeki lokal bir alanda mı yoksa tümünün tek bir bölgede mi var olduğu üzerine yoğunlaşmıştı.[119] 1860'ta Fransız antropolog ve hekim Paul Broca (1824-880), Simon Aubertin'in de

---

[114] S. Finger, **a.g.e.**, s. 36.

[115] Maria A. B. Brazier, "The History of The Electrical Activity of The Brain As A Method For Localizing Sensory Function", **Medical History**, Cambrige journals, 1963, C. 7, S. 4, s. 203.

[116] "*Weber*", **Ana Britannica**, C. 22.

[117] Orhan Hançerlioğlu, *"Weber*", **Felsefe Ansiklopedisi; Düşünürler Bölümü**, C. 2, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1985.

[118] "*Fechner*", **Ana Britannica**, C. 8.

[119] Adam Zeman, **a.g.e.**, s. 112.

katkılarıyla, beynin sol üçüncü ön konvolüsyonunun arka kısmındaki lezyonların, afazinin [120] nedeni olduğunu gösterdi. Yani konuşma bozukluğunun beyindeki lokal patolojik karşılığını ilk kez ispat etti.[121] Beyindeki bu bölüm bugün Broca alanı olarak anılmaktadır.

1870'te anatomist Gustav Fritsch ile psikiyatrist Eduard Hitzig, köpeklerin beyinlerine zayıf elektrik akımları uyguladıkları deneyler sayesinde motor korteksi keşfetmiş ve bu korteksin bir hareket haritası içerdiğini göstermişlerdir. Aynı dönemde Fritsch ve Hitzig'in bu görüşünü benimseyen Ferrier, akıl hastanesinde bu yöntemi hastalara uygulayarak, bazı lezyonların korteksteki lokal karşılıklarını keşfetmiştir.[122] Bu gelişmelerin üzerine 1875'ten itibaren R. Caton, beynin duyusal işlevlerinin lokalizasyonu üzerinde çalışmış ve nihayet tavşan ve maymunlar üzerine yaptığı deneyler sonucunda retinaya verilen ışığın, beynin arka bölümlerinde farklı akımlar oluşturduğunu keşfetiştir. Bu, duyuların beyinde akım oluşturabileceğine dair ilk keşiftir. Caton, 1887'de Washington'de düzenlenen Tıp Kongresinde " Serebral Gri Maddenin Elektriksel Fenomenleri Üzerine Bir Araştırma" başlıklı bir bildiride bu başarısını sunmuştur.[123]

Duyuların beyindeki lokal elektriksel karşılıkları üzerine yapılan bu çalışmalar devam ederken, aynı yıllarda duyusal verilerin psikolojik karşılığının sadece kişinin kendine dair iç gözlemleri ve bildirimi sonucunda ortaya çıkabileceğine inan Wilhelm Wuldnt (1832-1920), psikolojide "içe bakış yöntemi"ni geliştirmiş, 1873'te psikoloji tarihinin en önemli yapıtlarından biri olan Fizyolojik Psikolojinin İlkeleri (Grundzüge der physiologischen Psychologie) adlı eserini yayımlamıştı.[124] 1879'da ilk deneysel psikoloji laboratuarını, diğer bir deyişle ilk ruhbilim laboratuarını kurdu.[125] "İçe bakış yöntemi", sahip olduğu deneyimlere özenle dikkatini verip, onları sözel olarak betimlemekten ibaretti. Örneğin, duyu organlarının çalışma şekli

---

[120] *Afazi*: Antik Yunancada konuşamamazlık anlamına gelen kelime. *Afazik bozukluk*; bireyin dile ait sembolleri kulanmasını ve birbirinden farklı durumlara uygun biçimde davranmasını engelleyen bir yoksunluk durumu. Bilgi için bkz: Tevhide Kargın, "*afazi*", **Özel Eğitim Dergisi**, 1993, S. 3, s. 18.

[121] C.U.M. Smith, **Biology of Sensory Systems**, Willey Pub., U.K., 2008, s. 166.

[122] Zeman, **a.g.e.**, s. 112/113.

[123] Brazer, **a.g.e.**, s. 205-206.

[124] "Wundt, Wilhelm", **Ana Britannica**, C. 22.

[125] Revonsuo, **a.g.e.**, s. 101.

hakkında bilgi edinmek isteyen bir araştırmacı, laboratuarda uygun şekilde metodu uygulayabilmek için eğitilmiş deneklerin duyu organlarından birine bir uyarıcı uygular ve kendisine oluşan duyumu bildirmelerini ister.[126] Bu deneylerin çoğu, çeşitli karmaşık laboratuar ekipmanlarının kullanıldığı nesnel ölçümler ve sayısal olarak kaydedilebilecek tepki zamanlarını içermekteydi.[127]

Wuldnt'ın iç gözleme dayalı görece bütüncül bilinç fikrini, öğrencisi Titchener, karmaşık bilinç deneyimlerini oluşturan parçalara uygulamış, diğer bir deyişle Titchener, "zihnin atomlarını keşfetmek" istemişti.[128] "Yapısalcılık" adı verilen bu yaklaşım, psikolojiyi doğa bilimlerine bağlamak noktasında süreci bir adım daha ileri götürmüştü. Zira Titchener'a göre; "*Fikir, bir dizi temel işlemden oluşan bir bileşimdir. Bilinçle beraber seyreder ve kimyasal laboratuarda analiz edilen bileşik cisimlere benzer*."[129]

Diğer taraftan, Amerika'da Charles Darwin'in (1809-1882) 1859 yılında "Doğal Seçi Yoluyla Türlerin Kökeni Üzerine" isimli eseriyle tanıtmış olduğu evrim teorisi ve daha sonra Francis Galton'un (1822-1911) evrim ruhunu psikolojiye yansıtan "Hereditary Genius" (Kalıtsal Deha) (1869) ve "Natural İnheritance" (Doğal Kalıtım) (1889) gibi eserleri, ileride William James'in (1842-1910) öncülüğünü yapacağı "işlevselcilik" akımının temellerini atıyordu.[130] İşlevselcilik, zihinsel içerikleri bedendeki diğer işleyişler gibi işlevsel bir organizma faaliyeti olarak gören bir akımdı. İşlevselciliğin kurucusu W. James'e göre bilinç, atomik değil, aksine bütüncül, dinamik ve değişken bir deneyim akışıdır. O, bilinci şöyle tanımlar:

"Öyleyse bilinç, kendini parçalara ayrılmış olarak görmez. O, ilk bakışta "zincir" ya da "tren gibi kelimelerle betimlenebilir gibi görünse de bu ifadeler onu uygun biçimde tarif etmiyor. O,

[126] Duane P. Schultz, Sydney Ellen Schultz, **Modern Psikoloji Tarihi**, Çev.Yasemin Aslay, Kaknüs Yay., İstanbul , 2002, s.129.
[127] Schultz, **a.g.e..**, s.130.
[128] **A.e..**, s.167.
[129] E. Tiechener, **An Outline of Psychology**, The Macmillan Company, New York, 1899, s. 34-35.
[130] Darwin ve Galton'ın işlevselciliğe etkileri için bkz: Duane P. Schultz, Sydney Ellen Schultz, **a.g.e.,** s. 169-192.

eklemlenmiş değildir; akar. “Nehir” veya “akış”,onu en doğal şekilde tanımlayan metaforlardır. Bundan sonra ona düşünce akışı veya öznel yaşam akışı diyelim.”[131]

Böylece “bilinç akışı” kavramını felsefeye kazandıran James’in bilinç durumlarının varlığının bilinebilmesi için önerisi ise kesinlikle içe bakış yöntemiydi.[132] James, “The Princyples of Psychology”(Psikolojinin İlkeleri) adlı, kendisinden sonraki birçok düşünürü etkisi altına alacak olan çalışmasında, evrimsel mirası sürdürüyor, bilincin işlevinin hayatta kalmak için gerekli olan amaçlara ulaşmaya kılavuzluk etmek olduğunu söylüyordu. James, bilinç sürecini, Wuldntçu psikolojiden de farklı olarak organizmanın yaşamında değişikliklere sebep olan bir organizma faaliyeti olarak görmüştür. James’e göre zihinsel süreçler, yaşayan varlıkların kendilerini doğa dünyasına adapte etme ve bu durumu sürdürme çabalarındaki yardımcı, işlevsel faaliyetlerdi.[133] İşlevselciliğin mirası uygulamalı psikolojiyi geliştirmiş, ilk zeka testleri uygulanmaya başlanmış, klinik psikoloji ortaya çıkmıştı.[134]

19. yy.da bilincin ya da bilinç içeriklerinin maddesel izahına yönelik bu hızlı ilerleyişin yön değiştirdiği görülmektedir. Auguste Comte (1798-1857) tarafından temel ilkeleri belirlenen pozitivizm akımı, geçerli tek bilginin doğası itibariyle sosyal olan ve nesnel olarak gözlemlenebilen bilgi olduğunu kabul etmekteydi. Bu durumda metafizik tabiatlı her şey aldatıcı olduğu için kabul edilemezdi.[135] 20. Yy’ın başlarında bu akım, bilinç üzerine sürdürülen tartışmalarda da kendini göstermiş, davranışçılık akımını kuran James Watson, bu ilkelere uymayan bir alanın metafizik sayılacağını ve bilimin konusu olamayacağını ileri sürmüştür. Buradan yola çıkarak bilincin de erişilemez bir alan olduğunu, onun hakkında konuşmanın ruh hakkında konuşmaktan farksız olduğunu iddia edecektir. O, ünlü Behavioralism adlı eserinde şöyle der:

---

[131] W. James, **The Prenciples of Psychology**, Vol. One, The World Publishing Company, 1948, s. 239.
[132] **A.e.**, Vol. 1, s. 185.
[133] Schultz, **a.g.e.**., s. 236.
[134] Ayrıntılı bilgi için bkz: Scuhltz, **a.g.e.,** s. 237-277.
[135] Ayrıntılı bilgi için bkz: Auguste Comte, **Pozitif Felsefe Kursları**, Çev.Erkan Ataçay, sosyal Yay., İstanbul, 2001. Ayrıca bkz: Auguste Comte, **Pozitivizm İlmihali**, Çev.Peyami Erman, MEB Yay., İstanbul, 1952.

“Wuldnt’tan itibaren bilinç, psikolojinin ana konusu haline geldi. Bugün o, davranışçılık dışında bütün psikolojinin ana konusudur. O, (bilinç) doğruluğu ispatlanamaz bir varsayımdır. Tıpkı eski ruh kavramı gibi erişilemezdir ve davranışçıya göre bu iki terim özdeştir.” “…ve onun (bilinç) üzerine nasıl çalışmaya başlayacağız? Bir kimyasal birleşiği ya da bir bitkinin yetişme biçimini analiz eder gibi değil. Hayır, bunlar maddi şeyler. Bilinç dediğimiz şey ancak -iç gözlem ile- içimizde neler olup bittiğine bakarak incelenebilir. Bilinç gibi bir şeyin var olduğu ve iç gözlem yoluyla onu analiz edebileceğimiz temel varsayımının bir sonucu olarak, bireysel psikolog sayısı kadar çok analiz buluyoruz. (Halbuki) Deneysel olarak psikolojik problemlere yönelme, çözme ve de metodu standartlaştırma imkânı yok.” [136]

Bu durumda Watson’a göre psikoloji, doğa bilimleri kadar nesnel bir bilim olabilmesi için öznel bir bileşeni bulunan tüm psikolojik kavramları (algı, irade, düşünce..vs) reddetmeli, sadece nesnel olarak gözlemlenebilir davranışlarına odaklanmalıdır. Bu kanaatin bıraktığı miras, 1980’lere kadar psikolojide ciddi bir bilinç araştırması yapılmamasına sebep olmuştur.[137]

Watson’ın davranışçılık akımıyla eş zamanlı olarak, 1920’lerde bozulmuş bilinç durumları üzerine hastaları üzerinde gözlem ve çalışmalar yürüten Sigmund Freud (1856-1939), süreci bambaşka bir boyuta taşımış ve bilincin, aslında bilinçdışı durumların daha küçük bir halkası olduğunu, her bir bilinçli durumun bilinç dışı bir ön safhasının olduğunu ancak bilinç dışının, bilinç alanına çıkmadan da psişik işlev sayılabileceğini iddia etmişti.[138] Bu durumda, bilincin işlevi nedir? sorusuna Freud şöyle yanıt verir: “Sadece psişik niteliklerin algılanması için bir duyu organı olmak. Başka bir şey değil.” Böylece Amerika’da tüm fenomenal alanıyla bilinç, bilimin konusu olmaktan çıkarılmaya başlamışken, aynı dönemde Almanya’da psikolog Max Wertheimer (1880-1943), hareket yokken hareketi algılama konusunda bazı deneyler yapmış ve görünüşteki devinim algısının, tek tek duyum elementleriyle açıklanamayacağı sonucuna varmıştı. Wertheimer, devinimin hareketten farklı olarak algılanması olayının bir duyum kadar basit, ancak bir duyumdan hatta duyumlar

---

[136] John Watson, **Behaviorism**, The University of Chicago Press, Chicago & London, s. 5-6.
[137] Revonsuo, **a.g.e.**, s.111-113.
[138] Sigmund Freud, **Düşlerin Yorumu**, Çev.Emre Kapkın, Payel Yay., İstanbul, 1996.

dizesinden farklı olduğuna inanmıştı. Buna fi fenomeni (phi phenomenon) adını verdi. Shultz'un ifadesiyle, bu fenomenin açıklaması basit ve zekiceydi: "zahiri hareket açıklanmaya ihtiyaç duymaz. Algılandığı gibi vardır ve daha basit şeylere indirgenemez". [139] Laboratuarında kendisiyle birlikte çalışan araştırmacılar, Wolfgang Köhler (18871967) ve Kurt Koffka (1886-1941) tarafından sürdürülen ve geliştirilen bu deneyler, diğer algısal süreçlere de uygulanmış ve "Gestalt psikolojisi" adı verilen kuramın kaynağı olmuştur. Buna göre, "bütün, parçaların birleşiminden başka bir şeydir" görüşüyle Wuldntçu yapısalcılığa karşı çıkıp, bilincin bütüncül bir fenomen olduğu fikrine sahip olan gestalt psikologları, yine de bu fenomenal sürecin kaynağını beyinde aramışlardır. Köhler, "Gestalt Psikolojisi" (1929) adlı eserinde şöyle demektedir:

"Uzayın deneyimlenen düzeni, altta yatan beyin süreçlerinin dağılımındaki işlevsel düzenle yapısal olarak aynıdır…. Deneyimdeki birimler altta yatan fizyolojik süreçlerdeki işlevsel biçimlerle beraber yürür."[140] "Fenomenal nesne ile kendisine karşılık gelen fiziksel nesnenin fiziksel uzayda yerleştiği konumun hiçbir ilgisi yoktur. Eğer fiziksel uzayda bir konuma yerleştirilmesi gerekirse, açıkçası ona en uygun yer, doğrudan ona karşılık gelen fizyolojik sürecin gerçekleştiği beyinde bir yerdir."[141]

Aynı yıllarda Hans Berger isimli Alman psikiyatrist, insan beynindeki elektriksel hareketliliği kafa derisi üzerinden tespit etmiş, salınımları kaydetmeyi başarmıştı. Berger, 1929 yılında "insanın elektroensefalogramı üzerine" adlı makalesini yayımlayarak, "..insanın elektroensefalogramını (EEG) keşfettiğime ve bunu ilk burada yayınladığıma inanıyorum*"* demişti. 1930'da yayımlanan ikinci makalesindeyse insanın aktif ve pasif haldeyken beyin dalgalarındaki farklılığı keşfettiğini duyurmuş, dingin uyanıklık durumlarında tespit ettiği nispeten yavaş olan ritme "alfa" frekansı, duyusal olaylara ve zihinsel bir çabaya maruz kalındığında

[139] Shultz, **a.g.e..**, s. 401-402. Ayrıca ayrıntılı bilgi için, bkz: Max Wertheimer, "On The Phi Phenomenon as An Example of Nativism İn Perception", Çev. D. Cantor, **A Sourse Book İn The History Of Psychology**, Harvard University Press, Cambridge, 1965, s. 163-168.

[140] Wolfgang Köhler, **Gestalt psychology : an introduction to new concepts in modern psychology,** The New American Library, New York , 1947, s. 61-63.

[141] **A.e.**, s. 128.

oluşan hareketli, düzensiz ve kesik kesik olan ritme de “beta” frekansı adını vermişti. Berger’in çalışmaları daha sonra geliştirilerek Delta (uyku ve koma hali), Teta (delta ile alfa arasında değişik bilinç durumları) ve Gama (beta ritmnin bir alt türü) frekansları eklenmiş, insanın zihinsel faaliyetinin karmaşık bir haritası çıkarılabilir olmuştu. Bugün, beyinde meydana gelen birçok rahatsızlığın tespitinde kullanılan bu EEG cihazları, bilinçle ilgili teorik algımıza da katkı sağlamış, özellikle gama frekansının bulunması, bilinç durumlarının beyindeki karşılıklarının tespitine dair umudu artırmıştır.[142] 1985’te TMS ve 1991’de fMRI gibi görüntüleme cihazları keşfedilmiş, bu sayede insan davranışlarının, duygularının, tutum ve hatta inançlarının beyindeki karşılıklarını bulma konusunda belirgin bir ilerleme kaydedilmiştir. İnsanların şaşırma sevinç, üzüntü, korku, gibi temel hislerinin yanı sıra artık, sevgi, suçluluk, , gurur, intikam gibi daha karmaşık hisleri sırasında beyinde hangi alanların harekete geçtiği, hangi nörotransmitter sistemlerin bu duygularla daha fazla alakalı olduğu gibi meseleler daha iyi anlaşılmaya başlanmıştır. Hatta kültürel olgular olarak kabul etitğimiz, ahlakî tutumlar ve dinî inançlar da nörobiyolojik karşılıkları itibariyle yoğun bir şekilde araştırılmaktadır.[143] Ayrıca yapay zeka alanındaki baş döndüren gelişmeler, insan bilincinin yapay olarak oluşturulabilir olması yönündeki materyalistik iddia için bir umut olmuştur. Bu, aynı zamanda maddenin bir akıl oluşturamayacağı, dolayısıyla insan zihninin ancak bir İlk Akıl tarafından yaratılmış olması gerektiği fikrine ateistler için bir karşı duruş fırsatı olarak görülmektedir. Nitekim bir İlk Akıl olmadan bir maddenin bir düşünce oluşturmasının akıl dışı olduğunu söyleyen John Lockeiçin Dennett, “Kuşkusuz Locke’un zamanında yapay zeka öylesine düşünülmesi zordu ki, okuyucularına bu başvuruyu yaparken kendinden çok emin bir şekilde onlardan oy birliğiyle gelecek bir destek bekliyordu.” Der. Çünkü ona göre bugünkü gelişmeler ışığında Locke’un iddiası sadece alaycı ıslıklarla karşılanırdı.[144]

---

[142] Zeman, **a.g.e.**., s. 117-120.
[143] Ertuğrul Eşel, “Dini ve Mistik Deneyimlerin Muhtemel ve Nörobiyolojik Düzenekleri”, **Klinik Psikofarmakoloji Bülteni**, S.19, s. 193.
[144] Dennett, **Darwin’in Tehlikeli Fikri**, s. 30.

1.6.3. Modern Dönem Materyalist Bilinç Teorileri

Materyalist bilinç teorileri, pozitif bilimin nesnel verilerine dayandıkları için beynin psikolojik içeriklerini açıklama güçlüğü yaşarlar. Bu da teorisyenlerin ya bilinci yok sayması, onun bir yanılsama olduğunu iddia etmesi ya gerçekten var olduğu halde sadece nörofizyolojik bir süreç olduğunu ya da bilincin fiziksel bir gerçeklik olduğu halde üst düzey bir beyin etkinliği olduğunu kabul etmeleriyle sonuçlanmıştır. [145] Modern dönemde bilinç teorilerini şöyle kategorize edebiliriz:

Eliminatif Materyalizm: Bilinç kavramını, bilimden dışlayan görüştür. Bu nedenle eliminatif yani eleyici materyalizm adını alır. Eliminatif materyalistler, bilim tarihinde birçok kavramın bilinç gibi başta kabul görmüş olmasına rağmen, bilimin gelişmesiyle alt katmanlarına ayrılıp, aslında hiç olmadıklarının keşfedilmiş olmasını kendi görüşlerine dayanak gösterirler. Örneğin, eskiden, yanan bir cisimden salınan ve filojiston diye bilinen, gizemli bir madde olduğu kabul edilmiştir. Halbuki kimyasal araştırmalar öyle bir maddenin olmadığını, yanma olayında oksijenin etkin olduğunu göstermiştir. Böylece eskiden kabul gören bu kavram, bilimin dışına itilmiştir.

Bu süreci, halk kuramlarının terk edilmesi olarak gören eleyici materyalistler, bir halk psikolojisi kuramı olarak değerlendirdikleri bilinç kavramının da aynı şekilde yok olacağına inanırlar. Bu görüşün en meşhur savunucuları, Paul (1942) ve Patricia (1943) Churchland'dır. Bir diğeri ise bilinç kavramının bilim için hem faydasız hem de gereksiz[146] olduğunu söyleyen Kathy Wilks (1946-2003)tir. [147]

İndirgemeci Materyalizm: Bilincin varlığını kabul etse de zihinsel olanla fiziksel olanın ayrı şeyler olmadığını, beynimizdeki diğer şeyler gibi fiziksel bir varlık olduğunu savunan görüştür. Fenomenal gerçekliği kabul eden indirgemeciler, fenomenal içeriğin de bir beyin içeriği, bilincin bir dizi nöral etkinlik süreci olduğunu savunurlar. Bilinci, beyne indirgedikleri için bu ismi alan görüş, bilim tarihinde bir

---

[145] Revonsuo, **a.g.e.**, s. 54.

[146] Kathleen Voughan Wilkes, "Yıshı, Duh, Um and Consciousness", **Consciousness in Contemporary Science**, ed.: A.J. Marcel & E. Bisiach Oxford University Press, 1988, s. 38'den nakleden Revonsuo, **a.g.e.**, s. 58.

[147] Revonsuo, **a.g.e.**, ss. 54- 58.

fenomeni betimleyen bazı kuramların daha temel kuramlara indirgenebilmiş olmasını baz alır. Su= H_2O olması gibi.

1950'lerde Ullin T. Place (1924-2000) ve J.J. Smart (1920-2012) bu fikri ilk tanımlayan filozoflar olmuşlardır. Jaegwon Kim (1934) ise biyolojik bilimlere daha uyumlu bir biçimde indirgemeciliğin yeniden tanımını yapmıştır.[148]

Belirimci Materyalizm: Belirli türden öğelerin, nedensel etkileşimlerle bağlanıp, yapısal ve işlevsel bütünlükler oluşturduğunda ortaya çıkan yeni fenomenler veya nitelikler olduğunu savunan görüştür. Beyinde bilinçten tamamen yoksun nöronların, bir araya gelip bir bütün oluşturarak öznel bilinç gibi tamamıyla yeni niteliklerin açığa çıktığını savunur. Belirimciler, bazı anlaşılmaz bütüncül fenomenlerin, alt düzey bağlantılarına inildiğinde, bazı karmaşık birleşenlerden belirdiğinin görüldüğünü, bilincin de şuan kavrayışımızın dışında olsa dahi aynı şekilde alt katmanlarına inilerek açıklanacağını ileri sürerler. Bilişsel nörobilimin gelişmesiyle bilinç ve nörolojik bağlantılar arasındaki ilişkisinin de ortaya çıkacağını, bilincin nasıl belirdiğini ortaya koyabileceğimizi savunurlar. Colin Mc Ginn (1991) gibi bazı belirimciler, bilinci oluşturan fenomenler fiziksel olsalar da ortaya çıkan bilincin, mistik ve doğaüstü bir düzlemde yer aldığını, bu alanın fiziksel bakış açısından gizemini asla yitirmeyebileceğini düşünür.[149]

---

[148] Revonsuo, **a.g.e.**, s. 60-61.
[149] **A.e.**, s. 67-74.

İşlevselcilik : Bu görüş, bilinci, maddi olan ya da olmayan herhangi bir tözle değil de karmaşık ilişkiler dizisinin bir sonucu olarak kabul eder. Bu ilişki ağını oluşturan unsurların doğasını mevzu etmez. İşlevselciler genelde sürecin maddi organizmada meydana geldiğini, dijital bir bilgisayarda da aynı sürecin gerçekleşebileceğini düşünürler. Buna göre zihinsel durum, bilgisayarlarda olduğu gibi bilgi işleme sürecinin bir işlevidir. Davranışlarımızı, bilgi işleme sürecindeki girdilerin çıktıları olarak görmek mümkündür. Buna göre, girdiye verilecek cevap, beynin kullandığı hesaplama ve algoritmalar tarafından biçimlendirilirler. Bu görüşe göre, bilgisayarlar da aynı sistemle çalıştıkları için "yapay zeka" da bilinçli olma imkanına sahiptir. [150]

Daniel Dennett da kendini herhangi bir kategorik sınırla mukayyet kılmak istemediğini ifade etse de, bir çeşit işlevselci, ancak teleo-işlevselci olarak kabul eder. [151] Bir sonraki bölümde görüleceği gibi Dennett, beynin işlevlerinin bilincin içeriklerini oluşturduğunu gösterirken, fenomenal içerikleri başlangıçta kabul ettiğini ifade etse de aslında tamamen yok sayarak daha çok indirgemeci materyalizme yaklaşmaktadır. John Searle de Dennett'ı bu sebeple eleştirmiştir.

---

[150] Revonsuo, **a.g.e.**, s. 84

[151] Daniel Dennett, **Bilinç Açıklanıyor**, Çev.Sibel Kibar, Alfa Yay., İstanbul, 2017, s. 536-537.

İKİNCİ BÖLÜM

DANIEL C. DENNETT ve BİLİNÇ TEORİSİ

2.1. Hayatı

Tam adı Daniel Clement Dennett III. 28 Mart 1942'de Boston'da doğdu. Zihin felsefesi alanında uzmanlaşmış bir doğa bilimci olarak, 21. yy.'ın başında, ateist hareketin önde gelen isimlerinden biri oldu.[152]

Babası Daniel C. Dennett, İkinci Dünya Savaşı sırasında Stratejik Hizmetler Ofisi tarafından gizli bir ajan olarak işe alınan bir İslam Tarihi profesörüydü. Dennett, çocukluğunun ilk yıllarını Beyrut'ta geçirdi. Babası Beyrut'ta, Amerikan Elçiliği'nde kültürel ateşe olarak bulundu. Dennett, Beyrut'ta biraz Arapça konuşmayı öğrendi. Beş yaşındayken, babası Etiyopya'da bir görevdeyken açıklanamayan bir uçak kazasında öldü. Dennett'in bu döneme ait bir anısı, NewYorker dergisinde, bir jiple çölde bir bedevi grubu arayarak ilerledikleri bir günde, bedevi kampını bulduklarında, bazı Bedevi kadınların genç Dennett'i kenara alıp kulaklarını deldikleri, hatta izlerinin hala durduğu şeklinde anlatılıyor. [153]

Babasının ölümünden sonra Dennett, annesi ve iki kız kardeşi ile Boston banliyölerine dönmüş, annesi bir kitap editörü olmuştur. Bir süre, müziğe ilgi duymuş, barlarda caz piyano çalarak para kazanmıştır. Harvard lisans öğrencisi olarak Dennett, aslında bir sanatçı olmak istemiş, ancak bu alanda başarılı olamayacağını düşünerek, lisansına felsefe alanında devam etmiştir.

Dennett, 1963 yılında Harvard Üniversitesi'nde felsefe lisansını bitirip, Oxford Üniversitesi'nde yüksek lisans yapmıştır. Gilbert Ryle gözetiminde okuyan Dennett'ın bilimsel uyanışının bu yıllarda ortaya çıktığı ve bilincin doğasıyla ilgilenmeye başladığı belirtilmiştir. Daha sonra 1969'da ilk kitabına dönüşecek olan

---

[152] "Daniel C. Dennett", **Encyclopaedia Britannica**, https://www.britannica.com/biography/Daniel-CDennett 27.03.2017.

[153] "Daniel Dennet's Science of the Soul", Joshua Rothman, **The Newyorker**, (Çevirimiçi) https://www.newyorker.com/magazine/2017/03/27/danieldennetts-science-of-the-soul 20.03.2017.

konu üzerine doktora tezini yazmıştır; "içerik ve bilinç".[154] 1965 yılında felsefe doktorasını aldıktan sonra California üniversitesinde ders vermek üzere Irvin'e geri dönmüş, 1965-1971 yılları arasında Irvin'de California üniversitesinde epistemoloji, metafizik ve felsefe alanında ders vermiştir. Aristo, Agustinus, Anselm, Kant ve onlar hakkındaki ikincil kaynaklar üzerine çalışmıştır.[155] 1971 yılında Massachusetts, Medford'da Tufts üniversitesine profesör olarak atanıp, 1985'te üniversitenin Bilişsel Çalışmalar Merkezinin yöneticisi olmuştur. 2000 yılında da Tufts'a Austin B. Fletcher Felsefe Profesörü olarak atanmıştır. Halen Massachusetts Üniversitesinde Austin B. Fletcher Felsefe Profesörü ve Tufts Üniversitesi Bilişsel Çalışmalar Merkezi Eş Başkanıdır.[156]

Resmi felsefi eğitimine ek olarak, Dennett yapay zeka, sinirbilim ve bilişsel psikoloji alanlarında oto-didaktik çalışmalar ortaya koymuştur. NewYorker dergisi editörü Johua Rothman'ın ifadesiyle, sadece bilim tarafından bilgilendirilmekle, kişinin zihin hakkında üretken bir felsefi tartışma yapabileceği ve zihin-beden sorununa (zihnin fiziksel ile nasıl ilişkili olduğu sorusu) bir çözüm bulabileceği konusunda ikna olmuştur.[157] Geleneksel felsefe yöntemlerine dair şüpheciliğini yansıtan, alışılmışın dışındaki yaklaşımı, meslektaşları arasında radikal bir rol üstlenmesine sebep olmuştur. Bununla birlikte, bilimsel araştırmacılar beynin mekanizmaları hakkında daha fazla bilgi topladıkça, Dennett'in disiplinlerarası stratejisi filozoflar arasında daha yaygın hale gelmiştir. Gelişen bilişsel bilim alanına olan felsefi katkılarının gücüyle, Dennett, 1985'te Tufts'ta Bilişsel Çalışmalar Merkezi'nin direktörlüğüne atanmış, 1987'de de Amerikan Sanat ve Bilim Akademisi'ne seçilmiştir.

1993'ten itibaren Dennett'ın, Massachusetts Institute of Technology'de, Cog adında akıllı ve belki de bilinçli bir robot üretmeye çalışan bir ekibe katıldığı, ayrıca

---

[154] Joshua Rothman, "Daniel Dennet's Science of the Soul", **The Newyorker**, (Çevirimiçi) https://www.newyorker.com/magazine/2017/03/27/daniel-dennetts-science-of-the-soul 27.03.2017.

[155] Daniel Dennett, "Daniel Dennett: Autobiography", **Philosophy Now**, September-October 2008, S.21.

[156] "Daniel C. Dennett", **Tufts Unv.; School of Arts and Sciens**, (Çevirimiçi) https://ase.tufts.edu/cogstud/dennett/ 05.12.2019.

[157] "Daniel C. Dennett"**, Tufts Unv.; School of Arts and Sciens,** (Çevirimiçi) https://www.newyorker.com/magazine/2017/03/27/daniel-dennetts-science-of-the-soul 27.03.2017.

yazmaya da devam ettiği bilinmektedir. Dennett, kariyeri boyunca, bilinç teorilerini detaylandıran birçok kitap ve makale yazmıştır. Bilinç Açıklaması ((1991) ve Darwin'in Tehlikeli Fikri (1995), isimlerini taşıyan çalışmalarında, doğal seçilimin akılsız sürecinin beynin ve insan bilincinin evrimini nasıl oluşturduğunu incelemiş, verdiği birinci sınıf derslerinden ortaya çıkan "Kinds of Minds" (Aklın Türleri) (1996), "Inruition Pumps and Other Tools for Thinking" (Sezgi Pompaları ve Düşünmeye Yönelik Diğer Araçlar)(2013)eserlerinde de bu fenomeni keşfetmeye ve indirgemeye devam etmiştir.[158]

Diğer felsefi eserleri arasında "Brainchildren: Essays on Designing Mind" (1998) ve "Sweet Dreams" (2005)bulunmaktadır. "Neuroscience and Philosophy, Brain, Mind and Language",isimli eser ise Dennett ile Amerikan filozofu John Searle, Avustralyalı beyin bilimci Maxwell Bennett ile İngiliz filozof Peter Hacker arasında beyne yönelik dilsel açıklama zorlukları (ve niteleştirme) ile ilgili bir dizi fikir alışverişini içermektedir.

Dennett'in entelektüel yolculuğu, giderek artan bir biçimde bütün dini inançların yanıltıcı olduğuna dayanan, ateist bir dünya görüşüyle birleşmiştir. 2006 yılında yayınlanan "Breaking the Spell" (Büyüyü Kırmak: Doğal Bir Fenomen Olarak Din) isimli kitabıyla dini düşüncenin gelişimi için evrimsel açıklamalar geliştirmiş ve dini eğilimlerin büyük ölçüde içgüdüsel odaklı toplumsal fenomenlerin bir ürünü olduğunu ileri sürmüştür.

Dennett din konusunda geniş kapsamlı çalışmalar yapmış, ders vermiş ve bu konuda felsefi tartışmalar gerçekleştirmiştir. Hıristiyan filozof Alvin Plantinga ile 2009'da Chicago'da yapılan, APA Merkezi Bölünme Toplantısında yaptığı tartışma; "Science And Religion: Are They Compatible" (2011) adıyla yayınlanmıştır. Ayrıca 1981 yılında Douglas Hofstadter ile farklı dergilerde yayınlanmış pek çok bilimsel makalesi bulunmaktadır.

[158] "Daniel Dennett", **Britannica**, (Çevirimiçi) https://www.britannica.com/biography/Daniel-C-Dennett 27. 03.2017.

Dennett'ın ilk çalışma arkadaşlarından biri olan Douglas Hofstadter Dennett'den;

"Gençken felsefe oyununu çok sıkı oynadı. Analitik felsefecileri ve kıta filozoflarını inceledi ve bunlara geleneksel şekilde yanıt veren eserler yazdı. Ama sonra standart yoldan sapmaya başladı. Bilim konusunda meslektaşlarının çoğundan çok daha fazla bilgi sahibi oldu ve zombiler gibi konularda meslektaşları arasında sürekli ve yaygın bir inanış olduğu için çok sinirlendi ve onlardan biri olarak kabul ettiği mitleri - dualizmin dini kalıntılarını - yok etmek için eseler yazmaya başladı." şeklinde bahseder.[159]

Ayrıca Dennett'ın Richard Dawkins, Christopher Hitchens ve Sam Harris ile görüşlerinin uyumu, Ateist aktivistler tarafından, "Kıyametin Dört Atlısı" olarak adlandırılmalarına sebep olmuştur.[160]

2.2. Eserleri [161]

Content and Consciousness, London, Routledge & Kegan Paul, 1969.

Brainstorms, Hardcover, Ed.: Ted Honderich, the MIT Press, Massachusetts,1978.

The Philosophical Lexicon, with Carel Lambert, American Philosophical Association, 1978.

The Mind's I, Douglas Hofstadter ile birlikte, Basic Books, 1981 ("Aklın Gözü; Benlik ve Ruh üzerine Hayaller ve Düşünceler", Çev. Füsun, 2001.)

Elbow Room, MIT press, Massachusetts, 1984.

The Intentional Stance, Cambridge, MA: The MIT Press, 1987.

---

[159] Joshua Rothman, "Daniel Dennet's Science of the Soul", **The Newyorker** (Çevirimiçi) https://www.newyorker.com/magazine/2017/03/27/daniel-dennettsscience-of-the-soul (27.03.2017)

[160] "Daniel C. Dennett", **Britannica**, (Çevirimiçi) https://www.britannica.com/biography/Daniel-C-Dennett

[161] Ayrıca Dennett'ın 1983'ten itibaren yayınlanan tüm makaleleri için bkz: D. Dennett, **Tufts Unv.**, (Çevirimiçi) http://ase.tufts.edu/cogstud/dennett/recent.html

Consciousness Explained, Little, Brown and Company, Boston, 1991. (“Bilinç Açıklanıyor”, Çev.: Sibel Kibar Alfa Yay., İstanbul, 2017.)

Darwin's Dangerous Idea(1995) Simon& Schuster, 1995. (“Darwin'in Tehlikeli Fikri”, Çev.: Ayber Eper ve B. Kılıç, Alfa Yay., Şubat 2014.)

Kinds of Minds (1996), Weidenfeld & Nicolson, 1996. (“Aklın Türleri”, Çev.:Handan Balkara, Varlık Yay., 1999.)

Brainchildren: A Collection of Essays (1984-1996), MIT Press and Penguin, 1998.

Freedom Evolves, Penguin Books, 2004, (“Özgürlüğün Evrimi”, Çev.: Çağatay Tarhan, Alfa Yay., Ocak 2016.)

Sweet Dreams: Philosophical Obstacles to a Science of Consciousness, MIT Press, 2005.

Neuroscience and Philosophy, Brain, Mind and Language, Dennett with Maxwell Bennett, Peter Hacker and John Searle, Columbia University Press, April 2007.

Science and Religion: Are They Compatible? (Ponit/ Counterpoint), Dennett with Alvin Plantinga, Paperback, September 2010.

Inside Jokes: Using Humor to Reverse- Engineer the Mind, Dennett, Matthew M. Hurley, Reginald B. Adams, MIT Press, March 2011.

Intuition Pumps and Other Tools for Thinking, W. W. Norton, NewYork, & Company, 2013. (“Sezgi Pompaları ve Diğer Düşünme Aletleri”, Çev.:Ozan Karakaş, Alfa Yay., Haziran 2018.)

Caught in the Pulpit: Leaving Belief Behind, with Linda LaScola, Pitchstone Publishing; Expanded and Updated edition, 2015.

From Bacteria to Bach and Back: The Evolution of Minds, W. W. Norton & Company, 2017.

2.3. Bilinç Teorisi

İnsan zihni, yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi tüm bilimsel gelişmelere rağmen hala gizemini koruyan en dikkat çekici unsurdur. Onun maddede sonlandırlamayan izahı, teistik düşünceyi güçlendirmektedir. Dennett ise ileride daha detaylı olarak görüleceği gibi dinin, büyük zararları olan bir büyü olduğunu düşünen, insanları bu büyülü uykudan uyandırmayı hedefleyen ve bunun için ciddi mesaileri ve çalışmaları olan bir ateisttir. Onun düşüncesine göre insanların bu uykudan uyanmalarının ve dinin ortadan kalkmasının tek yolu, insanların zihinlerinde bilimsel olmayan hiçbir mucizevi ya da gizemli olguya yer bırakmamaktır. O nedenle Dennett için, "insan zihni" konusundaki bu gizemin çözülmesinin önemi de büyüktür.

Birçok ateist, bilime ve dolayısıyla evrim teorisine dayanarak evrendeki birçok varlığın oluşum ve gelişim sürecini açıklanabilmiş olsa da bir maddenin benlik hissi oluşturan, kendini bilen, hisseden, tecrübe eden, kararlar alan bir yapıya bürünebilmiş olmasının bilim için hala gizemini koruduğunu kabul etmektedir. İnsanda o maddeyi harekete geçiren ve benlik hissini oluşturan bir ruh düşüncesi, daha büyük bir Aklın ve aslında bir İlk Aklın varlığına işaret etmektedir. Dennett'ın da hayranlığını kazanmış olan İngiliz deneyselciliğinin kurucu önderlerinden John Locke bunu şöyle ifade eder:

> " … çünkü düşünce sahibi olmayan çırılçıplak bir maddenin düşünen ve zeki bir varlık yaratması, bir şeyin kendiliğinden bir madde yaratması kadar akıl almaz bir şeydir.." "Bilinç yetenekleri olmayan madde ve devinim, biçim ve kütlelerin bir sürü çeşidini üretebilir; ama asla Düşünceyi üretemez. Bilgi, devinim ve maddenin üretebileceği bir şey değildir." [162]

Dennett gibi ateist bir düşünür için, insan zihninin ve içeriklerinin arka planda hiçbir gizeme yer bırakmayacak şekilde izah edilebilmesi kendi sistemlerindeki büyük bir gediği kapatacak, bir Tanrı fikrine gerek kalmayacak şekilde evreni ve varlığı açıklamaya imkan sağlayacaktır. İşte bunu sağlamak için Dennett'ın başvurduğu yöntem, doğal seçilim yoluyla evrim teorisinin kör/tesadüfi yönelimsel süreçlerle

---

[162] John Locke, **Essay Conserning Human Understanding**, A Maridian Book, New York, 1974, s.10.

gerçekleştiği inancına dayanmak ve bu iddiasını, bilinç kuramında da sürdürebilmesini sağlayacak teorilerle desteklemek olmuştur.

"Darwin'in muhteşem fikrine hayranlığım sınırsızdır"[163] sözleriyle kurama bağlılığını dile getiren Dennett, evrim teorisinin tek bir darbeyle yaşamın anlam ve amacını uzay- zaman, neden- sonuç, düzenek-fizik yasalarıyla birleştirdiğini, insanların korumak istediği en temel inançları derinden sarstığını, dokusunu zedelediğini ve nihayet Tanrı fikrini yok olma tehlikesine düşürdüğünü ifade etmektedir.[164] Hatta Tanrıya ilişkin görüşlerin evrimle aynı çatıda bulunabilmesi ihtimalinden bahseden inançlı düşünürlerin de aslında insanbiçimci Zanaatkar bir Tanrıya (Dennett'a göre dinlerde inanılan tanrı biçimi budur) değil, yaşamlarına *anlam ve teselli* katan, bu nedenle de tapınılmayı hak eden bir Tanrı, esasen kendisinin de kabul ettiği yaşam, sevgi, insanlık düşünceleri gibi bir *Kutsal* olduğunu düşünür.[165] Bu nedenle, Dennett, *"hiçbir şekilde mucizevi etkiye yer bırakılmamalı", "zihin bir şekilde beyin olmalıdır."*[166] Mottosuyla yola çıkar ve bu "projesini"[167] tüm çağdaş ateistler gibi evrim teorisine dayandırır.

Dennett, zihin felsefesi konusunda yapmış olduğu çalışmaları, birçok makale ve kitapla yayınlamış, bilime bağlı kalmaya çalıştığı materyalist çizgisinden taviz vermeden bilinç teorisini oluşturmaya çalışmıştır. Kendi bilinç kuramını, tüm detaylarıyla ve gelişimsel örüntüsüyle izah ettiği temel eseri, 1991 yılında yayınlanan "Consciousness Explained" dır. Bu eser, Dennett'ın bilinç teorisini izah konusunda zirve kabul edilmektedir. Biz de çalışmamızda, tüm diğer eserlerinden ve sayısız çalışmasından istifade etmiş olsak da Dennett'ın, bazı izah boşluklarını barındırdığını düşündüğümüz bilinç teorisini, bu eseri merkeze alarak ele almaya çalıştık.

Dennett, birçok insanın bilincin bir gizem, açıklanamayacak olan harika bir sihir gösterisi olduğunu düşündüğünü söyler. Ona göre bu bir hata, bir yanılsamadır. O, bilinçliliğin metabolizma veya üreme gibi fiziksel ya da biyolojik bir fenomen

---

[163] Dennett, **Darwin'in Tehlikeli Fikri**, s. 23.
[164] **A.e.**, s.23-24.
[165] **A.e.**, s. 19.
[166] Dennett, **Bilinç Açıklanıyor**, s. 47.
[167] **A.e.**, s. 52.

olduğunu düşünür.[168] Buna rağmen, bilicin, en sofistike düşünürlerin bile dilini bağlayan ve kafalarını karıştıran, yıllardır çözülememiş, tek olgu olduğunu da kabul eder. Ona göre deneyimlerimizin bilinçli öznesi olmamız, duyular ve algılardan zevk almamız, acı çekmemiz, fikir sahibi olmamız..vs. bunların hepsinin fiziksel bedenler tarafından üretiliyor olması büyük bir gizemdir[90] ve bazen insanlar, bilimin incelediği şeyi katletmesinden korkabilirler. Bu nedenle, bu gizemin bozulmasını istemeyen birçok insana, bilincin bilim tarafından incelenebilir ve açıklanabilir olması büyük bir kayıp gibi görünebilir. Ancak Dennett, bu kayıplar olsa bile iyi bir bilinç kuramının sağlayabileceği hem bilimsel ve toplumsal, hem de kuramsal ve ahlaki kazançların bunu telafi edeceğini düşünmektedir.[169]

O, bilincin varlığını inkar etmediğini, sadece bilincin insanların düşündüğü şey olmadığını belirtir.[170] Bilinç, Dennett'a göre tıpkı diğer birçok kavram gibi ilişkili olduğu kavramlara büyük ölçüde bağlı bir olgudur. Para ve aşk örneğini veren Dennett, *"*bir gün paranın ne olduğunu unutsaydık, artık para diye bir şey olmaz, sadece işlenmiş kağıt parçaları, kabartmalı metal daireler, granit ve mermer banka binaları kalırdı*"* der. Ona göre aşk da böyledir. Yetişkin, sofistike insanların, yetişkinliklerini tersine döndürmeden, bildiklerini unutmadan, o gençlik yıllarındaki "çarpılmaları" yaşamaları imkansızdır. Yani aşk da onu nasıl kavramsallaştırdığımıza bağlı olarak anlam kazanmaktadır. Dennett, bilincin de böyle bireysel ya da dönemsel kavramsallaştırmaya bağlı olarak anlam kazandığını iddia eder.[171]

Bilinç kavramı, aşk, acı, rüya, zevk, daha da önemlisi ahlak ve özgür irade gibi kavramlara doğrudan bağlıdır. İnsanların bilincin gizemini korumadaki ısrarı, Dennett'a göre, bilincin bağlı olduğu bu kavramların ifade ettiği olgulara ne olacağını bilememe korkusudur. Bu, bilincin gizemidir. Dennett, daha evvel, gökyüzünde altın arabalarını süren ateşli Tanrılara olan inancın gizemini, modern bilimin gelişmesiyle kaybettiğini örnek verir. Ancak bu gizemi kaybetmenin karşılığı olarak çağdaş kozmolojiyi elde etmiş olduğumuzu hatırlatır. Kozmolojik verilerin büyüleyiciliği

---

[168] Dennett, "Explaining the "Magic" of Consciousness", **Jurnal of Cultural and Evolutionary Psychology**, S.1, 2003, s. 7.
[169] Dennett, **Bilinç Açıklanıyor**, s.33.
[170] Dennett, " Magic, Ilisions and Zombies: An Exchange", **The NewYork Review of Books**, 2018, s.1.
[171] Dennett, **Bilinç Açıklanıyor.**, s. 34-35.

karşısında, gökyüzü Tanrılarının aptal bir çizgi roman gibi kaldığını söyleyerek, bilinç açıklandığında kavramsal karşılığı farklılaşsa da hala çok güzel ve büyüleyici yönlerinin kalacağına dair muhataplarını ikna etmeye çalışır.

Dennett, bir eylemin arkasında bilinçli bir zihin yoksa ortada sorumlu olan herhangi biri de olmadığını belirtir. Bu bağlamda bilinç, salt olayları yapıp etmelere dönüştüren şeydir. Salt bedensel refleksler mekanik oldukları için beynin nöronal devreleriyle izah edilebilirler. Ancak istemli hareketlerimiz söz konusu olduğunda, Dennett'ın tabiriyle, kendi bedenlerimizi içeriden kontrol ettiğimiz kuklalar gibi düşünebiliriz. Bu durumda kendi zihinlerimizi de böyle keşfedip, yine Dennett'ın tabiriyle "içerideki beni", "gerçek beni" buluyor gibi görünebiliriz. Geleneksel düşünceye göre, bu gerçek benin, beyin olmadığı, beynimize sahip olan şey olduğu açıktır.[172]

Bu durumda Dennett, bilince dair kabul edilebilir bir kuramın şu dört zorlayıcı olguya yanıt vermesi gerektiğini ileri sürer:

1. Bir şeyleri hayal ettiğimde, hayal ettiğim şeyin oluştuğu ortam

2. Düşünen şeyin ne olduğu

3. Bir şeyleri takdir eden, umursayan, nefret eden..vs duyguları yaşayan şeyin ne olduğu

4. Ahlaki sorumlulukla eyleyen şeyin ne olduğu?

Bu sorular, tüm bunların arkasında bir töz olduğu düşünülünce cevaplanması kolay hale gelir. Fakat Dennett, bu düalist düşüncenin son derece itibarsız ve savunulamaz olduğunu, buna karşılık, son dönemlerde hakim bilgeliğin materyalizm olduğunu iddia eder. Materyalizm ise tüm varlığın tek bir tözden meydana geldiğini iddia eder; o da madde. Yani Dennett'ın tabiriyle "zihin, beyindir". [173]

---

[172] Dennett**, a.g.e.**, 44-45.
[173] **A.e.**, s. 94.

2.3.1. Düalizm Eleştirisi

Dennett, her ne kadar bilimin araştırmasına açık olmayan bir alan oluşturduğu için düalizmin her türüne karşı olduğunu iddia etse de esasen eleştirileri neredeyse tümüyle kartezyen düalizme yöneliktir. Zihnin, beyinden ayrı ikinci bir töz olması gerektiğini ifade eden Kartezyen düalizme karşı, birinci bölümde de ifade ettiğimiz üzere, en çok yapılan itiraz, bu iki tözün birbirlerini nasıl etkiledikleri ve bunun bir merkezinin olup olmadığıdır. Descartes'e göre bu merkez, [174] beyindeki pineal bezdir.[175] Dennett da bu konudaki ilk eleştirisini bu noktadan yapar. Zihinden beyne dönen komut sinyalleri Descartes'ın savına göre, hiçbir şekilde fiziksel ya da kütlesel enerji değildir. Örneğin, ışık dalgası, ses dalgası ya da atom altı parçacık akışı da değildir. Bu durumda Dennett şöyle sorar;

"o halde zihnin etkilemesi gereken beyin hücrelerinde ne oluyor da zihinden beyne giden sinyaller bir fark yaratabiliyor? Fiziğin temel kurallarından biri, fiziksel varlığın yörüngesindeki herhangi bir değişimin, enerji harcanması gereken bir ivme olduğudur. O halde bu enerji nereden gelmektedir?" [176]

Böylelikle düalist görüşün fiziğin en temel kurallarından birini, enerji korunumu ilkesini ihlal ettiğini dile getiren Dennett, herhangi bir düalistin buna kabul edilebilir bir izah getiremediğini iddia eder. Ona göre düalistlerin bu konudaki izahı, sevimli hayalet casper çizgi filminde sadece çocukların seve seve kabul ettikleri bir tutarsızlıktır. Daha açık ifadeyle, Dennett'a göre Casper'ın, hem duvardan geçebilir, hem de yere düşen bir şeyi tutabilir olması gibi, düalistlere göre de zihinsel bir şey hem bütün fiziksel ölçülerden sıyrılabilmekte, hem de bedeni kontrol edebilmektedir.

---

[174] Rene Descartes, **Les Passions De L'ame**, Booking International, Paris, 1995, s.124'ten aktaran; S. Atakan Altınörs, "Descartes'ın Felsefesinde Zihin ile Beden Arasındaki İrtibat", **Felsefe Dünyası Dergisi**, S. 71, 2020, s. 85.

[175] Pineal Bez; Diğer adıyla Epifiz bezi, beynin arka orta bölümünde, hipofiz bezinin arkasında yer alan, bugün iyi bildiğimiz, başta melatonin olmak üzere, serotonin, histamin, dopamin gibi bazı duygu durumlarını geliştiren hormonların salgılandığı yerdir. Detaylı bilgi için bkz: Prof Dr. Selim Kurtoğlu, (Çevirimiçi) https://www.slideshare.net/mbolmez/pineal-bez (25.07.2017).

[176] Dennet, **Bilinç Açıklanıyor**, s. 47.

Dennett, düalizmin bir başka çeşidini de görmezden gelmeyerek, ikinci tözün yine bir madde olması ihtimalini de gözden geçirir. O, Roger Penrose'un "zihni bilimsel incelemeye daha erişilebilir kılmak" adına savunduğunu iddia ettiği bu görüşü de başarısız bulduğunu ifade eder. Çünkü ona göre maddi olsun olmasın, ikinci bir tözden bahsetmek, ona bir gizem atfetmek demektir. Dennett, düalist teoriyle ilgili sorunun kendisi için temelde düalizmin bu gizeminin, bilimi kendisinden uzak tutması olduğunu ve bunun bu teorinin en zayıf yönü, en yetersiz özelliği olduğunu ifade eder. Ona göre, tam da bu sebeple düalizm, her ne pahasına olursa olsun kaçınılması gereken bir görüştür. [177]

Dennett, materyalizmin, bilinçle ilgili sorunları çözmek ya da bu sorunlara beyin biliminden apaçık çıkarımlarla savaş başlatması demek olmadığını ifade eder. Ona göre *"bir şekilde beyin, zihin olmalıdır."* Kendisi de bunu detaylarıyla göstermeyi hedeflemektedir. Ona göre "içeriden" bildiğimiz deneyimlerle ilgili gerçekleri göz ardı eden bir materyalist kuram da, bilinci açıklayamayacaktır. [178]

Bu bağlamda kendi tabiriyle "proje"si için temel kurallarını şöyle açıklar:

1. Mucizevi bir dokuya izin verilmeyecek,

2. Yalandan bir anestezi yapılmayacak; yani varlığını reddetmek istediği bazı tartışmalı özellikleri görmezden gelmeyecek,

3. Gündelik detayların her şeyinde kusur bulunmayacak; yani bütün bilimsel gerçekleri günümüzde doğru kabul edildiği müddetçe kendisi de doğru kabul edecek. Bununla beraber Dennett, zamanla önemini yitiren doğrulanmış kuramlar yerine, kuram taslaklarına razı olacağını da ifade eder. [179]

2.3.2. Kartezyen Teoriye Karşı Çoklu Taslaklar Modeli

Dennett'a göre, Kartezyen teoriye bizi götüren en büyük yanılgı, beyinde bir bilinç merkezi olduğunu düşünmektir. O, hem biyoloji hem de Yapay Zekâ

---

[177] **A.g.e.**, 48-49.
[178] **A.e.**, s. 54.
[179] **A.e.**, s. 52-53.

çalışmalarının, karmaşık sistemlerin, aslında herhangi bir merkezi denetim olmaksızın kendi işlerini yapan birçok alt sistemi bulundurarak, tamamen "amaçlı ve bütünleşik" bir şekilde işleyebileceğini ortaya koyduğundan bahseder. Nitekim, dünyadaki merkezi kontrolörlere sahip görünen sistemlerin çoğu, aslında öyle değildir. Bir termit kolonisinin davranışı buna harika bir örnektir.

Bir bütün olarak termit kolonisi, ayrıntılı höyükler inşa eder, toprağını tanır, keşif gezileri düzenler, diğer sömürgelere karşı parti düzenler, vb. Grup uyumu ve koordinasyonu o kadar dikkat çekicidir ki, Dennett, *"gözü kapalı gözlemciler, bir koloninin "grup ruhunun" varlığını öne sürdüler."*[180] Der. Buna karşın, tüm bu grup bilgeliği, Dennett'a göre birbirinden etkilenen, ancak bir üst plana uymadan kendi işlerini gerçekleştiren, sayısız bireysel termitten başka hiçbir şeyden kaynaklanmamaktadır.[181] İşte Dennett'a göre beyin de böyle merkezi bir komuta sistemi yerine, beynin etrafında var olan pek çok hücrenin, kendi işlevlerini yerine getirmesiyle, bütünleşik bir algı oluşturmaktadır. Ona göre, beyinde merkezi bir bilinç algısı, bu maddi ve incelenebilir bir merkez olsa dahi, yanıltıcı bir tiyatrodur. Bu merkezin ne olduğu, neden o bölgenin merkez sayılmak zorunda olduğu, sürecin nasıl işlediği gibi sorular, doyurucu cevaplar alamayacağı için, ona göre, kartezyen bakış açısından uzaklaşmamızı gerekli kılar.

Dennett, "Kartezyen tiyatro" dediği, beynin sanki tek bir işlevsel ileti noktası ya da merkezi varmış gibi düşünmemizi sağlayan yanılgının yerine "çoklu taslaklar modeli" (multiple drafts model) adını verdiği bir teoriyi önerir. Buna göre, zihinsel etkinlik, duyusal girdilerin yorumlanması ve detaylandırılmasının "çok kanallı" süreçleriyle beyinde gerçekleşir.[182]

Dennett, bilincimizin bazı çevresel alıcı ve dönüştürücülerden ibaret olmadığının açık olduğunu söyler. Duyu organlarımıza ulaşan birçok uyarıcı asla bilince ulaşmaz. Bilince ulaşanların bir kısmı da bilinçli tecrübe olarak kalıcı olmaz. Bununla beraber uyarıcıyı alan bir organ bilinçlenme alanı değildir.[183] Duyu

---

[180] Dennett, burada Eugene Marais'in "The Soul of the White Ant" adlı çalışmasına gönderme yapmaktadır.

[181] Dennett, **Brainchilren**, MT Press, Massachusetts, 1998, s. 39-40.

[182] Dennett, **Bilinç Açıklanıyor**, s. 135.

[183] Dennett, **Sweet Dreams**, MIT Press, London, 2005, s. 131.

organlarımız, aldığı ham ve tek yönlü sunumları, harmanlayıp, gözden geçirerek, geliştirilmiş sunumlar üretirler. Bu, beynin farklı bölgelerinde bulunan etkinlik akışı içinde gerçekleşir. Bu kadarı, neredeyse tüm algı kuramları tarafından kabul edilir. Çoklu taslaklar modelinin farkı ise; özelliği algılama ve ayırt etme bir kez yapıldıktan sonra malumatın içeriğinin öylece sabitlenmesi ve yeniden ayrıştırılmak üzere başka bir yere gönderilmesine gerek kalmamasıdır. Dennett'ın tabiriyle; "ayırmak, kartezyen tiyatrodaki seyircinin yararı için zaten ayrılmış özelliğin bir sunumuna yol açmaz. Çünkü kartezyen tiyatro diye bir şey yoktur."[184] Bilinçli deneyimin yaratılması, toplu bir süreç değil, sürekli devam eden bir süreçtir. Veriler, bir *Ana Hakim*'in karşısına çıkmak yerine beynin her yerine dağılmış mikro yargıçlar tarafından değerlendirilmektedir.[185]

Beynin etrafında dağıtılmış çeşitli süreçler tarafından, belirsiz bir geleceğe doğru sürekli düzelten özneler gibi düşünülebilecek bu "*dağılmış içerik belirleyiciler*", bir tür "*öyküleyici akım*" veya "sıralama" üretirler. [186] Bu durum, yüzlerce milisaniyede meydana gelir. Bu esnada çeşitli ekleme, birleştirme, düzeltme ve içeriğin üzerine yazma gibi faaliyetler, farklı sıralarda oluşur. Bunlar da zamanla bir tür öyküleyici akış üretir.[187]

Dennett, bu kuramı daha iyi anlatabilmek için bir deney önerir ve bu basit olguyla kendi kuramının nasıl başa çıktığını göstermek ister. Buna göre, karanlık bir ortamda, biri yeşil, diğeri kırmızı renkte olan, birbirine oldukça yakın, denek tarafından küçük bir açı farkıyla görülebilen iki ışık kaynağı farz edelim. Sonra bu ışık kaynaklarını, önce yeşil, sonra kırmızı olmak üzere bir saniyeden kısa bir zaman farkıyla yakıp söndürdüğümüzü tahayyül edelim. Denekler bunu, beliren yeşil bir ışığın, bir çizgi boyunca yana doğru hareket etmeye başladığı, çizginin tam ortasında aniden kırmızıya döndüğü ve kırmızı olarak devam ettiği şeklinde algılayacaklardır. Bu yanılsamayı, onun tabiriyle "kartezyen tiyatrocular", iki şekilde yorumlarlar; ya Dennett'ın "Stalinci boşluk doldurma" adını verdiği, iki ışığın yandığı verisi alınıp,

---

[184] Dennett, **Bilinç Açıklanıyor**, s. 137
[185] Dennett, **Brainchilren**, s. 134.
[186] Dennett, **Bilinç Açıklanıyor**, s. 137.
[187] **A.e.**, s. 162.

bilinçsiz düzeyde tek bir olayda bütünleştirilmiş olması ya da Dennett'ın "Orwellvari bellek revizyonu" dediği, yeşil ışıktan sonra kırmızı ışığın yandığını görünce, hafızasında olayı geriye dönük tekrar kurgulayıp, yeşil ışığın kırmızıya dönüştüğünü hatırlamış olması. Dennett, bilim adamlarının da bu kartezyen materyalist bakış açısıyla yanıldıklarını ifade eder. Halbuki çoklu taslaklar teorisine göre, bilinçli sinirsel süreçler yoktur. Onun yerine tüm sinirsel süreçlerin eş güdümlülüğü vardır. Dolayısıyla tek bir "kartezyen sahne" de yoktur. Fakat süreçlerin karmaşıklığı bizde "bilinç yanılgısı"na sebep olur.[188]

Çoklu taslaklar modeline göre beyin, araya giren hareket gibi geriye dönük içerik yaratır. Bu içerik, ondan sonraki etkinliği yönetmek için uygun hale gelir ve bellekte iz bırakır. Ancak beyin, boşlukları doldurmakla uğraşmaz. Ayrım bir kez yapıldıktan sonra bir daha yapılmaz. Beyin, çıkarılan sonuca ayak uydurur.[189]

Çoklu taslaklar modeline göre, örneğin, görsel deneyim, görsel uyarıcının, kortekste olayların sıralamasını çağrıştırmasıyla başlar. Gittikçe daha belirgin ayrımlar oluşur. Farklı zamanlarda ve farklı yerlerde çeşitli yargılar ya da kararlar verilir. Yani beynin kısımları, uyarıcının başlangıcı, şekli, rengi, sabit hareketi ve nihayetinde de nesnenin tanınması gibi farklı özellikleri ayırt eder. Bu konumlandırılmış ayırt edici durumlar, etkileri daha ileri ayrımlara katkı sağlamak üzere başka yerlere aktarırlar ve bu sonsuz bir döngüyle böyle gidebilir.

Yani beyinde içerikler meydana gelir, gözden geçirilir, diğer içeriklerin yorumlanmasına veya davranış modülasyonuna katkıda bulunur. Süreçteki izlerini de bellekte bırakır. Bu sürecin sonunda oluşan içeriklerin bir kısmı daha ileri bir iz bırakmadan kaybolup giderken, bir kısmı deneyimin sonraki sözel aktarımı ve bellek üzerinde iz bırakırlar. Bellekte kalan içerikler, sonraki içeriklerle tamamen birleşip, ya tamamen ya da bir parça onların üzerine yazılır. Dennett'a göre bu süreçteki içerik, çokluğundan ötürü bir anlatı gibi olur. Anlatı parçalarının çoklu taslakları, zamanda herhangi bir noktada, beynin çeşitli yerlerinde bulunur. Bu taslaklardaki içeriklerden bazıları kısa katkılar sağladıktan sonra yok olup giderken, bazıları hiçbir katkısı

[188] Dennett, **a.g.e.**, s. 140-152.
[189] **A.e.**, s. 154.

olmadan yok olur. Kalanlar ise içsel durumun daha ileri modülasyonlarındaki ve davranışlardaki çeşitli rolleri oynamaya devam edecektir ve pek azı sözel davranış yoluyla kendini bilinir kılacak kadar varlığını sürdürecektir.

Yukarıdaki gibi bir süreç içinde "anlatı", bir "zaman çizgisi"ne sebep olur. Bu çizgi, Dennett'ın tabiriyle "öznenin bakış açısından olayların öznel bir sıralaması"dır. Bu sıralama, diğer zaman çizgileriyle, özellikle de gözlemcinin beyninde olan olayların nesnel sıralamasıyla karşılaştırılabilir. Bu iki zaman çizgisi, doğrusal sıralanırlar. "Öznenin bakış açısının zamansal bulanıklığı içerisinde", zaman çizgilerini birbirine dolaştıran sıralama farkları olabilir. Yani örneğe dönecek olursak, kırmızının yeşile dönmesi ayrımı beyinde yeşil noktanın görülmesinden sonra gerçekleşse de öznel (öyküleyici) sıralama, kırmızı nokta sonra kırmızının yeşile dönmesi ve son olarak da yeşil nokta şeklinde olur. Dennett'ın ifadesiyle; "bu kaydın başarısızlığına sebep olacak metafizik bir sebep aramaya gerek yoktur." [190]

"Zamanda geriye dönük izdüşümü" adını verdiği sorunu böylece çözdüğüne inanan Dennett, beyin korteksine gelen uyarıcının ayırt edilmesiyle başlayan süreçte hayatta kalan içeriklerin, duyusal durumlar ve davranışsal eğilimleri etkilediğini söyleyerek fenomenal içerikleri izah eder. Bu duyusal ve davranışsal eğilimler, bilinci var gibi gösteren şeylerdir. Halbuki bütün bu sürecin, içeriklerini bırakmak zorunda oldukları bir bilince ihtiyaç yoktur. Ona göre, bu ayırt etme süreci tamamlandığında bir komutu uygulamak, bir eylem gerçekleştirmek ya da içsel bir bilgilendirme durumunu modüle etmek için uygun hale gelir. Dennett, buna örnek olarak, bir köpeğin resmini ayırt etmenin, geçici olarak diğer resimlerdeki köpekleri ayırt etmeyi kolaylaştıran bir "algısal küme" yaratabileceğini gösterir ya da "havlama" sözcüğünün görsel başka bir şey değil de bir ses olarak okuyacağımız belirli bir semantik alanı harekete geçirebileceğini söyler. [191]

Geleneksel düşünce, örneğin, beyinden bağlantısı kesilmiş canlı, sağlıklı bir göz küresinin görsel bir bilinçlenme alanı olmadığını, organların bilincin oluşması için giriş noktaları olduğunu kabul eder. Bu durumda görmenin gerçekleşmesi için bir

---

[190] Dennett, **a.g.e.,** s. 162-164.
[191] **A.e.**, s.162.

görsel bilinç alanı olması gerekir. Peki bu alan nerededir? Dennett, konuyu anlaşılır kılmak adına şöyle bir örnek verir: bir yarış pistine gidip, üç atı koşarken izlediğinizi düşünün. Atlar koşmaya devam ederken bazen birinci bazen ikinci bazen de üçüncü diğerlerinin önüne geçer. Bazen berabere devam ederler ve sonunda yavaşlar ve ahıra yönlendirilirler. Bunları bir arkadaşınıza anlattığınızı düşünün. Arkadaşınız: 'peki yarışı kim kazandı?' Diye sorduğunda siz: 'bir bitiş çizgisi olmadığından, öyle bir şey de yok' diyorsunuz. Bu, bir bitiş çizgisine sahip, gerçek bir yarış değildi ama şahit olduğunuz gerçek bir olaydı. Hayal ürünü değildi. Dennett, bu örneği beyinde çoklu taslaklar sürecine uyarlar. Beyninizdeki çeşitli dağınık olay zincirlerini harekete geçiren A ve ardından B den görsel uyaranlar sunulur. Öncelikle A tarafından başlatılan olaylar zinciri bazı bölgelerde kortikal aktiviteye egemen olur. Daha sonra B zinciri devralır ve daha sonra A ve B zinciri arasındaki etkileşimin ürettiği C zinciri, A'nın yeniden etkinleşmesinin ardından kısa bir baskınlık gösterir ve sonunda üç olay zincirinin tümü, bellekte çeşitli izler bırakarak ölür. Bu durumda biri size 'önce hangi uyaranın farkında oldun?' diye sorsa bir cevap veremezsiniz. Dennett, bu durumda "eğer Decartes haklı olsaydı bunu açıkça söylemenin kolay bir yolu olurdu" diyor. Çünkü Dennett'a göre Descartes, bir olayın bilince erişmesi için epifiz bezi gibi bir "turnike" den ya da "kartezyen darboğaz" dan geçmesi gerektiğini söylemektedir. Eğer bu doğru olsaydı, Dennett'a göre, beyinde gerçekleşen bilinçli-bilinçsiz olaylar arasında hiçbir fark olmazdı. Halbuki ona göre Descartes'ın hatalı oluğunu herkes bilmektedir. Sadece epifiz bezi değil, beyinde hiçbir alan bilinç içeriklerinin bir araya geldiği yer değildir.[192]

2.3.3. Fenomenolojik Deneyimler

Fenomenoloji, Dennett'ın tabiriyle "olgulara dair iyi bir kuram henüz yokken o ya da bu türden olguların bir kataloğu anlamına geliyordu."[193] Edmund Husserl, 20. yy'ın başlarında, öznel deneyimlerin bilimsel olarak incelenmesi için iç-gözlemsel bir "birinci şahıs" yöntemiyle gözlemleme metodu geliştirmiş ve bu metot için

---

[192] Dennett, **Brainchildren**, ss. 131-136.

[193] Dennett, **Sezgi Pompaları ve Diğer Düşünme Aletleri**, Çev.Ozan Karakaş, Alfa Yay., 2018, s. 318.

Fenomenoloji terimini kullanmıştır.[194] Dennett, fenomenolojinin, geleneksel olarak, bilince sunulan şeyin incelenmesi anlamında kullanıldığını hatırlatıp, "bir kişinin fenomenolojisi, sadece tanımı gereği, bilincinin içeriğidir."[195] Demektedir. Kısacası, Dennett'ın fenomenolojik deneyimlerden kast ettiği şey, bu birinci şahıs deneyimleri, kişisel/içsel deneyimlerdir.

Bilindiği gibi bilinç durumlarının en zor ve izah edilemez olanı, içsel deneyimlerdir. İnsanlar, acı duyduklarında ya da mutlu olduklarında bazı fiziksel tepkiler ortaya koyarlar. Bu tepkiler dışarıdan gözlemlenebilir olsa da kişinin kendi içsel deneyimini göstermesi mümkün değildir. Diğer bir deyişle, bu fenomenolojik deneyimler, asla o deneyimi yaşayan kişinin sahip olduğu şekliyle dışarıdan algılanamazlar. Hissimiz, kendimize özeldir. Bunun tam tersini düşünmek de mümkündür. Bu hissiyata hiç sahip olmadığı halde mükemmel bir taklit, dışarıdan, o hissiyatı yaşıyormuş gibi görünebilir. Bunun, mükemmel bir taklit için ispatı mümkün değildir. Felsefe literatüründe "zombi" kavramı tam olarak bunu ifade eder. Zombiler, insanın fenomenal hiçbir deneyimine sahip olmadığı halde sahipmiş gibi davranabilen farazi varlıklardır.

İnsanın gözlemlenemez bu içsel deneyimlerinin, bilimsel olarak izahı oldukça zordur. J. Levine'in "izah gediği"[196], D. Chalmers'ın (1966) "çetin sorun"[197] olarak ifade ettiği bu problem, her ne kadar aksini iddia ediyor olsa da, Dennett tarafından fenomenolojik içeriklerin tümünün birer yanılgı olarak kabul edilip, dışlanmasıyla aşılmaya çalışılmıştır. Dennett, kolay bilinç problemlerini, zorlarından ayıran Chalmers'ın yaklaşımını, sorunu araştırmaya katkı sağlaması bir tarafa daha büyük bir yanılsamaya sebep olmakla suçlar.[198] Çünkü o, bilimin üçüncü şahıs yöntemlerinin araştıramayacağı, diğer bir deyişle, ulaşamayacağı hiç bir alan olmadığına inanmaktadır.[199]

---

194 Dennett, **a.g.e.**, s. 318.
195 Dennett, **Brainchildren**, s. 186.
196 Joseph Levine, **a.y.**
197 Chalmers, **a.g.e.**, s. 11.
198 Dennett, "Facing Backwards on the Problem of Consciousness", **Jurnal of Consciousness Studies**, Tufts Unv. Press, Madford/USA, 1996, s. 4.
199 Dennett, **Sweet Dreams**, s. 29.

Bu bağlamda Dennett, her bir fenomenolojik deneyimi, tek tek inceler ve onlara olan güvenimizi sarsmaya çalışır. Buna göre fenomenolojik deneyimlerimiz üç parçaya ayrılır: 1. Dış dünyanın deneyimleri; görüntü, ses, koku, sıcaklık gibi beş duyu organıyla algıladıklarımız. 2. İç dünyanın saf deneyimleri; fantezi imgeleri, iç görüler, gündüz düşleri, kendi kendine konuşmak, hayal etmek gibi. 3. Duyusal deneyimler; bedensel ağrılar, gıdıklanmalar, öfke, nefret utanç, huşu gibi duygu durumlarının iç deneyimleri.

Dış Dünya Deneyimi: Dennett, tat ve koku alma duyularımızın fenomenolojik olarak birbirine bağlı olduklarını hatırlatır. Soğuk algınlığı sırasında yiyeceklerin tatlarını kaybetmelerini örnek göstererek Dennett, "çoğu zaman burnumuzla tat alırız" der.[200]

Dokunma ve kas hisleriyle bedenimizin diğer bölümlerinin hareket ve konumlarının hislerinin de bağlantılı olduğunu ifade eden Dennett, eşyalara dokunarak onları hissettiğimizi, ancak gözlerimiz bağlı bir şekilde eşyalara bir çubuk aracılığıyla dokunduğumuzda şaşırtıcı şekilde dokunduğumuz şeylerin yüzey dokularını çaba harcamaksızın sanki sinir reseptörlerimiz çubuğun ucundaymış gibi anlatabileceğimizi söyler. Elinize gözleriniz bağlıyken porselen, plastik, cilalı tahta ve metal aldığınızda, hepsinin yüzeyi düz ve kaygan olmasına rağmen, Dennett, bunların tikel düzgünlüğünü ayırt etmekte zorlanmayacağımızı ifade eder. Bunun nedeni tabii ki parmak uçlarımızda plastik ya da metal reseptörlerimizin olması değil, büyük ölçüde maddenin ısı iletkenliğindeki farktır. Aynı ayrımı çubukla dokunduğunuzda dahi yapabiliyor olduğumuzu görürüz. Bunun sebebi ise titreşimler olmalıdır.[201]

Herhangi bir şeyi hayal ettiğimizde, beynimizde gözümüzün önünde canlanan şeye tekabül eden bir yer bulamayız. Bu, bir şey işittiğimizde de böyledir. Dennett, bunun için gitar örneğini verir. Gitar sesini işittiğimizde beynimizde gitar telleri gibi titreşen bir yer yoktur. Beyindeki olayların fiziksel özelliklerinin bir bütünlüğünün, nasıl duyduğumuz seslerin titreyen özellikleri anlamına geldiği, birçok insan için tarifsizdir. Dennett, atomik ve heterojen bu özelliklerin bazılarının fark edilebilir ve tanımlanabilir bir birleşik haline getirildiğini söyleyerek durumu izah eder. Gitarda

---

[200] Dennett, **Bilinç Açıklanıyor**, s.58.
[201] **A.e.**, s. 60.

serbest bir E sesine vurduğumuzda çıkan ses birçoğumuza birleşiği olan bir şey gibi değil, tarifsiz şekilde gitara özgü bir ses gibi gelir. Eğer bir "armoni" yaratmak için parmağınızı oktav perdesine getirirseniz yeni bir ses duymuş hissine kapılabilirsiniz. Ardından serbest teli üçüncü bir kez daha çekerseniz bu sefer ikinci çekmede yalıtılmış olan armonik sesi duyar ve "şaşırtıcı şekilde" ayırt edilebilirliğini de duyabilirsiniz. Bu durumda Dennett'a göre ilk deneyimin türdeşliği ve tarif edilemezliği ortadan kalkmış, yerini doğrudan idrak edilebilir ve net bir şekilde anlatılabilir herhangi bir akordun ikiliğine bırakmıştır. Dennett, araştırmaların bu karmaşık görünen yapının aslında yalnızca "sesin karmaşık bir motifi" olduğunu gösterdiğini söyler. [202]

İşitme ile ilgili algı süreçleri söz konusu olduğunda sesleri nasıl ayırt edebildiğimiz sorusu da önemlidir. Gitar kaynaklı bir sesle ut kaynaklı bir sesi nasıl ayırt ediyoruz? Dennett, araştırmaların farklı türdeki seslerin deşifresi için beynimizde özel mekanizmalar olduğunu gösterdiğini söyler. Ona göre özellikle konuşma sesleri bu mekanizmalar tarafından ele alınıyor gibi görünmektedir. Dennett, konuşma algısı fenomenolojisinin, girdinin toptan bir yapılandırılmasının beynin bir servisinde meydana geldiğini ve bu yerin kayıt yapan bir mühendisin ses stüdyosuna benzediğini öne sürdüğünü söyler. Bu teoriye göre burada kayıtların çoklu kanalları karıştırılır, zenginleştirilir ve çeşitli biçimlerde farklı medyaların kopyalandığı ardışık kayıtlardan asıl kopya yaratmak için ayarlanır. Kendi dilimizdeki bir konuşmayı, aralarındaki boşluklarla birbirinden ayıran sözcüklerin bir ardışıklığı olarak duyarken, yabancı dillerdeki konuşmaları "allak bullak ve bölünmemiş telaşlı sesler" olarak duyuyor olmamızın sebebi budur. Aradaki fark, sözcüklerin dolayısıyla aralarındaki boşlukların farkında olmaktır. Yabancı bir dili dinlerken Dennett'ın deyimiyle "beynin ses stüdyosundaki özel mekanizmalar" uygun bölümlemeleri ana hatlarıyla belirtecek zorunlu çerçeveyi eksik bırakır.[203]

Bir diğer fenomenal dış dünya deneyimi görme yeteneğimizdir. Biz bir şekilde görmenin nesneler, ışık ve bizim görme aygıtımız arasındaki bir ilişkinin ürünü olduğunu biliriz. Oysa bizim görsel deneyimimizin içerikleri, ne resimlere, ne

[202] Dennett, **a.g.e.**, s.63.
[203] **A.e.**, s. 64.

cümlelere, ne filmlere ne haritalara benzer. Dennett, temsilin başka hiçbir türüne benzemeyen görsel algımızın, örneğin bir spor stadyumuna uzaktan baktığımızda tek tek ayrımına varmasa da, onların insanlar olduğunu anlayabileceğini söyler. Stadyumdakileri, mesela, geniş bir damla olarak görmeyiz. Tek seferde binlerce detayı, parlayan güneş gözlüklerini, eğilip kalkan şapkaları, yukarıya uzanan yumrukları görebiliriz. Halbuki deneyimimizin empresyonist bir resmini yapmaya çalışırsak renk damlalarının ahenksiz bir cümbüşü olacaktır. Oysa deneyimimiz bu değildir. Aynı şekilde gördüğümüz durağan bir nesneyi üç boyutlu algıladığımız halde, algıladığımız şekliyle çizemeyiz. Dennett'ın tabiriyle resimler, üç boyutlu retinal girdiyi, kabaca yuvarlar ve böylece bizde olması gereken görsel izlenime benzer bir izlenim oluştururlar. Bu, sadece görsel deneyimimizi tahrik eden ya da uyaran bir izlenimdir.

Dennett, buradan yola çıkarak görsel fenomenolojinin gerçekçi bir resmini adaletin ya da bir melodinin ya da mutluluğunkinden daha fazla yapamazsınız sonucuna varır. Ancak ona göre kişinin görsel deneyimlerinden kafasındaki resimler gibi bahsetmesi, insan fenomenolojisinin işleyişinin bir parçasıdır ve karşı konulmazdır.[204]

İç Dünya Deneyimi: Dennett, İngiliz deneyci geleneğin içsel dünyamızın hammaddelerinin, duyularımızla algıladığımız imgeler olduğu görüşünü kabul etmez. O, "Berkeley, Hume ve John Locke'a göre duyular zihnin döşemelerinin giriş kapıları*"*dır, der. Bu malzemeler bir kez içeriye girdiklerinde görüntüyü değiştirebilir ve tasarımlanan nesnelerin iç dünyasını oluşturmak için onları bir araya getirebilirler. Yani bu görüşe göre hiç var olmayan bir şeyi hayal etmenin yolu, zihinde daha önce duyular yoluyla oluşan imgeleri bir araya getirmektir. Dennett, buna uçan mor bir ineği tahayyül edişimizi örnek verir. Üzümden mor imgesini, kuştan da uçma imgesini daha önce almış olan zihin, onları yine daha önce gördüğü inekle birleştirerek uçan mor inek hayaline sahip olur. Ancak Dennett'a göre bu görüş hatalıdır. Göze giren şey sadece elektromanyetik radyasyondur. Yani bilgidir ve bilginin kendisi, fenomenolojik bir nesne değildir.

204 Dennett, **a.g.e**, s. 68-69.

Buna rağmen Dennett'a göre de iç dünya, duyusal verilere bir şekilde bağlıdır. Şöyle ki, görme, algısal bilginin en önemli kaynağı olarak görülür. Ona göre görme metaforu aracılığıyla her şeyi zihnimizde görme alışkanlığımız, bizim bu konudaki yanılgı ve çarpıtmalarımızın ana sebebidir. Bilindiği gibi İngilizcede "see", "görmek"le beraber "anlamak" manasında da kullanılır. Bu, başlı başına idrak etmekle görme metaforu arasındaki bağı ifade eder. Ancak bu bağ, Dennett'a göre bilişsel bilimlerde ve dili anlayan yapay zeka sistemleriyle uğraşan araştırmacılar tarafından göz ardı edilmiştir. Bu bağın göz ardı edilmesinin sebebi, dış dünya algısıyla, deneyimlediğimiz fenomenal dünya arasındaki farktır. Dennett buna, aynı ifadelerin, başka insanların zihinlerinde farklı tahayyüller oluşturabileceğini örnek gösterir. Örneğin, "dün amcam avukatını kovdu" cümlesini duyan herkesin zihninde canlanan tasavvur ve tahayyül başka başkadır. Kişilerin, bu cümleyi anlamaları, söyleyen kişinin imgesine bağlı değildir. Herkes zihninde başka bir amca ve avukat tasavvur ettiği halde cümleyi anlamıştır. Yani imgelem, anlamanın anahtarı değildir. Dennett bundan, anlamanın, her şeyi zihinsel resimlere dönüştürme süreciyle gerçekleşmediği ve idrak etmenin, ona eşlik eden fenomenolojiye gönderme yapılarak açıklanamayacağı sonucunu çıkarır. Ancak bu, ona göre de fenomenolojinin olmadığı anlamına gelmez.

Dennett, imgesel duyuların da gerçek duyular kadar gerçekçi hisler oluşturduğunu hatırlatır. Onun ifadesiyle "zihnimizin gözlerinde resimler çizebiliriz." Hayalimizde gerçekmişçesine araba kullanabilir, bir ipeğe dokunabiliriz ya da bir roman okuduğumuzda duygulanıp ağlayabiliriz. Dennett, bir beste yarışmasında, yarışmacıların çoğunlukla eserlerinin kayıtlarını sunmak yerine, yazılı notalarını sunduklarını ve jürinin sadece notaları okuyup, müziği zihinlerinde duyarak değerlendirme yaptıklarını da buna örnek gösterir. [205]

Duyusal Deneyimler: Duyusal deneyim dünyamızı ve ondaki farklılıkları görmek için Dennett, bize acı deneyimi yaşatan bir şeyi hayal etmemizi söyler. Hayal ettiğimizde, rahatsız edici olsa dahi gerçek anlamda acıyı hissetmediğimizi, ancak aynı deneyimi rüyada yaşarsak gerçeği kadar acı duyarak uyanabileceğimizi hatırlatır. Aynı

[205] Dennett, **a.g.e.**, s. 70-72

şey hipnotik ağrılar için de geçerlidir. Acı hissinin gerekliliği, acı duymayan insanların kendilerine zarar gelmesi halinde kendilerini koruma ihtiyacı hissetmemeleri göz önünde bulundurulduğunda, gayet açıktır. Ancak Dennett, “ağrılar neden bu kadar acıtmak zorunda? Neden, örneğin zihnin kulağında çalan gürültülü bir zil olamaz?” diye sorar.[206] Bununla beraber öfke, korku, nefret gibi duygulara neden ihtiyaç duyulmaktadır? Daha da enteresan olan eğlenme hissi ve gülme isteğidir. Bizler pek az hayvan türünün eğlenebildiğini düşünürüz. Mesela balıkların ya da örümceklerin eğlendiğini düşünmediğimiz halde, oyun oynayan aslanların ya da karda kayan su samurlarının eğlendiğini kabul ederiz. Dennett, eğlenmenin önemli bir kavram olduğu halde çok az filozof tarafından etraflıca ele alındığını söyler. Halbuki ona göre bilinç, bizim eğlenmemize izin vermesindeki rolünü anlamadan tam olarak açıklanamaz.

Dennett, Güney Amerika’da sürü halinde yaşayan bir primat türünü örnek verir. Bu türün üyeleri sıklıkla gruplar halinde bir araya gelip, karşılıklı gevezelikleri içinde istemsiz, sarsıcı bir şekilde yüksek sesle, grubu karşılıklı olarak zorlayan soluk alma nöbetleri geçirirler. Ancak bu ataklar kendileri için tiksindirici değildir ve kendileri bu durumu istiyor, hatta buna bağımlı gibi görünmektedirler.[207] Bu örneği, insanların gülme davranışına dışarıdan bakan bir uzaylının sahip olacağı kanaatlerle özdeşleştiren düşünür, homo sapiens türünün bugün Afrika ve başka yerlerde hala yaşadığını ve onların gülme davranışını araştırma imkanına zaten sahip olduğumuzu ama bu durumda dahi gülme eyleminin fenomenolojik yönünün hala gizemli kalacağını ifade eder. Ona göre bu ve bunun gibi birçok şeyi açıklamak için saf fenomenolojinin ötesine geçmek gerekir. Dennett, tüm bu fenomenolojik durumlarda ortak bir özellik olarak hiçbir şeyi kendi içsel fenomenolojimizin nesnelerinden daha iyi bilemeyeceğimizi, bunun tam karşısısında ise materyalist görüşün, hislerimizi atoma, moleküle, elektrona indirgemeye çalışmasının bize imkansız görünmesinin olduğunu ifade eder. Ona göre de “insanlardaki neşenin maddi parçacıklarını ya da acının neden o şekilde olduğunu tek bir materyalist teoriyle izah etmek hiç kolay

---

[206] Dennett, **a.g.e.**, s. 77.
[207] **A.e.**, s. 78.

değildir. Ancak anlamaya çalışmak, toz bulutlarının dağılmasına yardımcı olacaktır."[208]

2.3.4. Heterofenomenoloji Yöntemi

Dennet, insanın fenomenolojik yönünü, inkar edilemez bir gerçek olarak kabul etmiş gibi görünse de onu çok iyi bildiğimize dair inancımıza güvenmememiz gerektiği iddiasındadır. Örneğin, düşünür ve yazarların çoğu, bilinç hakkında okuyucularının kendi yazdığı şeyleri, kendi yazdıkları şekliyle anladıklarını zanneder. Dennett, buna "birinci çoğul şahıs varsayımı" adını verir. Buna göre mesela John Locke "İnsanın Anlığı Üzerine Bir Deneme" yi yazdığında kendi yöntemini "tarihsel saf söylem" olarak niteliyor, hiçbir muğlak çıkarıma yer vermiyordu. Yani o, kendi düşüncesine göre sadece herkesin baktığında gördüğü şeyi hatırlatıyordu. Ancak Dennett'a göre, ihtilaflar ve çelişkiler, bunun tersini göstermektedir.[209] Diğer bir deyişle, Dennett'a göre, Locke'un evrensel kabul ettiği gerçeklikler konusunda meydana gelen ihtilaflar, bir yazarın iç dünyasındaki net gerçekliğin, okuyucu için öyle olmayabileceğini gösterir.

Dennett, hepimizin birbirimize benzediği hususunda ya da iç gözlemin yüksek güvenilirliği hakkında kendimizi kandırıyor olabileceğimizi de göz önünde bulundurur. Bu bir ihtimaldir. Ancak emin olduğu bir şey vardır; iç gözlem etkinliğinin sadece bakmak ve görmek meselesi olduğu konusunda kendimizi kandırdığımız. Ona göre aslında topluluk olarak iç gözlem yaptığımızda, hikayedeki filin farklı kısımlarını tutan kör adamların durumuna düşeriz. Bu anlamda iç görümüze güvenmememiz gerektiğine dair Dennett bazı önekler gösterir;

1. Aynı anda her yeri kırmızı ve yeşil olan, yani her iki rengin aynı anda olduğu (karışım olmadan) bir parçayı deneyimleyebilirsiniz.

---

[208] Dennett, **a.g.e.**, s. 81-82.
[209] **A.e.**, s. 84.

2. Arka fonda mavinin olduğu sarı bir çembere bakarsanız, bir süre sonra sarı ile mavi arasındaki sınır kaybolur. Çünkü sarının ve mavinin parlaklığı, zihninizde eşit olarak ayarlanır.

3. Aşırı dozda alındığında, sizi kendi konuştuğunuz ana dili anlamaktan aciz bırakan bir bitki vardır. Etkisi hafifleyene kadar işitme duyunuz bozulur ve duyduğunuz sözcükler size tamamen yabancı bir dilmiş gibi gelir.

4. Gözleriniz bağlıysa ve burnunuza dokunuyorken bir titreştirici sizin kolunuza dokunduruluyorsa burnunuzun Pinokyo gibi uzadığını hissedersiniz. Titreştirici aynı durumda başka bir yere kaydırılırsa burnunuzun içeri doğru itildiğine dair bir hisse kapılırsınız.[210]

Dennett, her ne kadar herkes için doğru olduğunu biliyor olsa da son maddeyi kendisinin uydurduğunu itiraf eder. Bunlara ilaveten, pek çok şeyi bakarak ayırt edebildikleri halde yakınlarının yüzlerini tanıyamama ile kendini gösteren prosopagonsia hastalığını da örneklerine ekleyerek, fenomenal verilerimizin doğruluğuna dair güvenimizi sarsmak ister.

Yukarıda da gördüğümüz, 'benim gerçekliğim, herkesin ortak gerçekliğidir' şeklinde özetlenebilecek ortak bakış açısını, Dennett, birinci çoğul şahıs bakış açısı olarak adlandırır ve bunun, "hataların tehlikeli bir kuluçka makinesi" olduğu görüşündedir. O, psikoloji tarihinde içe bakışçılığın yıkılarak davranışçılığın kabul görmeye başlamasını, bu hatanın fark edilmesinin bir sonucu olarak görür. Buna karşılık, davranışçılar gibi kendisi de, her bir farklı zihinde neler olduğuna dair spekülasyonların önüne geçerek, yalnızca dışarıdan toplanan olguları veri olarak kabul ettikleri (ve kendisinin de teorisini üzerine kurduğunu söyleyebileceğimiz) üçüncü şahıs perspektifini savunur.

Davranışçılara göre, uyarıcı ve tepki arasındaki bağ, bilincin temelidir. Yani insan zihninin içerikleri, gözlemlenebilir ölçeklere bağlıdır. İnsan zihninin içeriklerine doğrudan bakamayacağınız için zihinsel olaylara ilişkin herhangi bir olgu bilimsel

---

[210] Dennett, **a.g.e.**, s. 86-87. Ayrıca dış dünya deneyimimizdeki yanılgılarımız üzerine testler için bkz: TED, (Çevirimiçi) https://www.ted.com/talks/dan_dennett_on_our_consciousness/transcript?langua.g.e.=tr (05.05.2018).

kabul edilemez. Dennett'ın tabiriyle bu yöntemsel tereddüt, sadece davranışçılık değil deneysel psikolojinin ve bugünkü nörobilimin belli başlı ilkesi haline gelmiştir; "zihinsel olaylar yoktur!" ya da "zihinsel olaylar vardır ama bilimin onlar üzerinde çalışabileceği etkileri yoktur" ya da "zihinsel olaylar vardır ve etkileri de vardır. Ama bu etkiler bilim tarafından çalışılamaz."

Dennett, bu görüşlerin hepsinin öyle ya da böyle hatalı olduğunu düşünür. Ona göre zihinsel olaylar, bilimin verileri arasına girmese de bu, onları bilimsel olarak çalışamayacağımız anlamına gelmez. Buna, kara deliklerin ve genlerin de bilimin verileri arasında olmadıklarını ama onlar için sağlam kuramlar geliştirdiğimizi örnek verir. Onun ifadesine göre "zor olan, bilimsel yöntemin izin verdiği veriyi kullanarak zihinsel olayların bir kuramını oluşturmak"tır.[211] Mühim olan verileri betimleyecek önyargılı olmayan, nötr bir yönteme sahip olmaktır. İşte Dennett, heterofenomenoloji yöntemi olarak adlandırdığı yöntemi buna çözüm olarak önermektedir.

Bilindiği gibi fenomenoloji, Husserl'ın bilinç içeriklerini anlamak için önerdiği bir "birinci şahıs" yöntemidir. Diğer bir deyişle, Husserl'ın ortaya koyduğu fenomenoloji, bir "özü görüleme yöntemi"[212]dir. Ancak Dennett, bu yöntemin her türlü soruşturmaya açık olmaması nedeniyle nesnel, deneysel bilim tarafından kabul edilmediğini, buna rağmen bilinç üzerine nesnel bir araştırma yapılabileceğini söylemektedir. Hatta Husserl'ın önerdiği fenomenoloji yönteminin, bilinç yanılgısının ömrünü uzattığını, insanlarda bilinçlilik fikrinin daha uzun süre kalmasına sebep olduğunu iddia etmektedir. [213] O nedenle bu yönteme kendi tabiriyle, "otofenomenolojinin karşısına yerleştirmek adına heterofenomenoloji" adını vermiştir. Yani heterofenomenoloji, birinci şahıs olguların, üçüncü şahıs bakış açısından incelenmesidir. Dennett, bunun bilimsel bir yöntem olduğunu düşünmektedir.[214] Dennett'ın bilincin bilim tarafından anlaşılabilir ve araştırılabilir hale gelmesini sağlamak için önerdiği bu yöntem, ona göre asla *"bilimin yöntemsel*

---

[211] Denett, **a.g.e**, s. 89.
[124] **A.e.**, s. 91.
[212] Ülker Öktem, "Fenomenoloji ve Edmund Husserl'de Apaçıklık Problemi", **Ankara Ünv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Dergisi**, 45/1, Ankara, 2005, s. 28-29.
[213] Dennett, **Brainchildren**, s. 187.
[214] Dennett, **Sezgi Pompaları**, s. 318.

vicdanını" terk etmediği halde en mahrem ve tarifsiz öznel deneyimlere de hakkını verir.[215]

Tahmin edileceği üzere, insan üzerine yapılacak bir araştırma, bilimsel nesnelliği koruyamama ihtimalini her zaman taşımaktadır. Dennett'ın da bu endişeyi dile getirdiği görülür. Örneğin, kimyager, biyolog ya da botanikçiler, materyallerinde kontrolsüz reaksiyonları tetikleyerek deneylerinin nesnelliğini bozmasından korkmazlar. Hayvanlar için durum biraz daha zordur. Ancak onları incelerken de deneklerinizin normal davranışlarını bozabilecek şeyler yapmaktan kaçınarak nesnel gözlemer yapmak mümkündür. Ancak sözkonusu insan olduğunda çıta çok yükseğe çıkmaktadır. Kurumsal inceleme kurulları insan denekleri içeren tüm araştırmaları önceden onaylamalıdır ve gizlilik ve risk konuları dikkatlice değerlendirilmelidir. Ancak Dennett'a göre tüm bu zorluklarla birlikte, insan konularında nesnel, kontrollü araştırma yapmak, hatta en özel alan olan, insan bilinci üzerine araştırma yapmak dahi mümkündür.[216] Bir bilinç kuramı oluşturmak için öncelikle yetişkin insanın baz alınması gerektiğini belirten Dennett, insan bilincinin bir kuramının ana hatlarını çizdikten sonra dikkatimizi diğer türlerin bilincine çevirebileceğimizi ifade eder.[124] İnsanlar, sözel iletişim içeren bilimsel çalışmaların yegane nesnesidir. Çünkü sözel iletişim, deneyleri mümkün kılar, oluşturur ve sınırlandırır. Söz gelimi deneylerde deneklerin problemleri çözmeleri, görüntüdeki öğeleri bulmaları, düğmelere basmaları vs. istenir. Deneyin sağlıklı yapılması, komutların doğru anlaşılmasına bağlıdır. Yani konuşma deneklerin olmazsa olmazıdır. Dennett, bu şekilde, deneğin konuşmasına bağlı olarak nesnelliğini koruyan bir üçüncü şahıs bakış açısı oluşturabileceğine inanmaktadır.

O, metodunu bir örnekle anlatır. Bir insan deneğiyle yapılan bir deneyde video, ses, EEG gibi çoklu kayıtlar yapılıyor olduğunu var sayalım. Öncelikle insan seslerini ve onun alt kümelerini sağlıklı şekilde tespit edip incelemek için teyp kayıtlarının kopyalarını stenograflara verip, ham veri tarafsız olarak onlara hazırlattırılabilir. Ona göre bu basit adım, sesleri, salt fiziksel seslerin dünyasından,

---

[215] Dennett, **Bilinç Açıklanıyor**, s. 90.
[216] Dennett ve Linda Scola, **Caught in the Pulpit: Leaving Belief Behind**, Pitchstone LLC, Virginia, 2015, s. 8-9.

sözcüklerin, anlamların, setaksın ve semantiğin dünyasına taşır ve sözcük dizilerinin kökten bir şekilde yeniden yorumlanmasını, akustik ve diğer fiziksel özelliklerden soyutlanmasını sağlar. Dennett'a göre bu yeniden yorumlamanın güvenilirliği, stenografların yaptığı transkriptlerle sağlanabilir. Stenograflar, transkriptleri hazırlarken, onları önyargı ve aşırı yoruma karşı korur.[217] Yani tarafsız bir üçüncü şahıs bakış açısı için stenograflar, deneğin çıkardığı ses ve sözleri kaydederler, ham veriyi yazıya geçerler.

Bununla beraber, transkript, veri değildir. Çünkü ham veriden yorumlamayla oluşturulur. Konuşan kişinin söylemek istediği şeye dair varsayımlara dayanır. Dennett bunun için şu örneği verir; konuşan kişi "nokta sıldan soğa doğru hareket ediyor" dediğinde stenograf bunu "soldan sağa" olarak düzeltecektir. Ancak homurtuların ya da çıkarılan fiziksel seslerin bir dökümünü yapmak mümkün değildir.

Dennett, buradan yola çıkarak şu sonuca varır; "çaba harcamaksızın –aslında gönülsüz olarak- ses akışını sözcüklere dönüştürme sürecinde sözcükleri anlamlı kılarız." Dennett'a göre süreç yüksek derecede güvenilir ve normal şartlarda fark edilmezdir. Deneydeki stenograf, kurulan cümlenin ne anlama geldiğini bilmiyor olsa dahi söyleyen kişinin, söylediği sözcüklerin tam olarak onlar olduğundan emindir. Buna karşılık konuşan kişinin kendi sözcüklerinin ne anlama geldiğini bilmemesi, bir zombi ya da bir papağan olması muhtemeldir.[126] Bu, yapılan deneyi daha başından güvensiz hale getirecek bir unsur olmasına rağmen, Dennett, kayıtlı bir veriyi yazılı bir metne aktarma sürecinin "bu tuhaf olasılıklara istinaden doğal" olduğu görüşündedir. O, betimlediği bu yöntem sayesinde, bilimi elden bırakmadan, ses kayıtlarını metinlere (ona göre nesnel verilere) dönüştürebileceğimiz iddiasındadır. [218]

Dennett'ın önerdiği sonraki adım, ona göre, bilinci deneysel olarak çalışma fırsatını yaratacaktır. Bu durum da metnin ötesine geçip, onu yorumlamayı gerektirecektir. Salt telaffuzların, iddialar, sözler, tembihler vs olarak yorumlanması,

[217] Dennett, **Bilinç Açıklanıyor**, s. 93.
[218] **A.e.**, s. 95.

Dennett'ın "istemli duruş" [219] adını verdiği şeyin benimsenmesini gerektirmektedir. Buna göre öznelerin söylemek istedikleri şeyler, çeşitli nedenlerle kastetmek istedikleri önermeler olarak yorumlanmalıdır. (Neden bir kimse saldan soğa demiş olsun diye düşünmek gibi.)

Söylemek istediğimiz şeylerin pek çok sebebi vardır ve Dennett, bazılarının deneysel tasarımla dışarıda bırakılması gerektiğini söyler. Mesela insanlar inanmadıkları halde dinleyiciler istediği için bazı şeyleri söyleyebilirler. Bu durumun önüne geçmek için Dennett, deneklere duymak istediğimiz şeyin, onların inandığı şey olduğunu söylememizin yeterli olacağı kanaatindedir. Ona göre denekleri, işbirliği yapma, para alma, iyi bir denek olma gibi verili arzuların olduğu bir duruma sokup, inandıkları şeyleri söylemelerinden daha iyi bir seçenek olmadığına ikna ederek bu konuda elimizden geleni yapmamız gerekir.[220] Diğer bir deyişle deneyi güvenilir hale getirmek için denekleri doğru söylemeleri konusunda bir şekilde ikna etmemiz gerekir.

Deneğin sorunu anlayıp anlamadığına, kullanılan sözcüklerin anlamını bilip bilmediğine ilişkin şüphe duyarsak da Dennett'a göre açıklamalar talep ederek şüpheleri çözebiliriz. Böylelikle, Dennett'ın deyimiyle "metnin istemli bir yorumunun dikkate değer herhangi bir rakibi kalmaz." Yani deneğin iç dünyasını yansıtmak adına, son derece güvenilir bir veri elde etmiş oluruz. Dennett, böylece elde edilen metnin, tek ve bütün bir özne tarafından dile getirilen, öznenin inançlarının, fikirlerinin ve kanılarının samimi, güvenilir ifadeleri olarak ele alınabileceğine dair ikna olmuştur.

O, deneğin kendi iç dünyasını ifadesinden ibaret olan tamamen öznel bu verileri, nesnel verilere dönüştürmek için deney ortamı ve stenograf yorumlarıyla bu ifadelerin metne dönüşmesini yeterli görmüştür. Ancak bu insanların neleri deneyimlediğini anlamak istiyorsak, bir mülakatın yeterli olmayacağı açıktır. Ayrıca deneklerin birer zombi ya da bir bilgisayar olmadığından nasıl emin olabiliriz? Dennett buna, kurgusal bir roman okuyucusunun, okuduğu eseri yorumlamasını örnek göstererek cevap verecektir. Buna göre, kurgunun yorumunda hikayeyi

[219] Detaylı bilgi için bkz; Dennett "İntentional systems", **journal of phylosophy**, S. 8, 1971, s. 87-106; Dennett, **Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology**, Ed.: Ted Honderich, the MIT Press, Massachusetts,1978, s. 53-57.

[220] Dennett, **Bilinç Açıklanıyor**, s. 96.

ayrıntılandırmak, roman hakkında, amacı hakkında, yazar hakkında hatta gerçek dünya hakkında birçok şeyi okuyucuya öğretebilir. Ayrıca, bu yolla eserde tasvir edilen dünyaya ilişkin birçok nesnel veri toplayabiliriz. (Dennett, Sherlock Holmes'teki Holmes karakterinin Watson'dan daha zeki olduğunun, herkesin ittifak edeceği bir nesnellik içerdiğini buna örnek gösterir.) Bir diğer nitelik ise, bir roman tarafından tasvir edilen dünyanın bilgisinin, romanın tam metninin bilgisinden bağımsız olmasıdır. Yani bir romanı hiç okumadan, örneğin filmini izleyerek, onun hakkında, kurgunun temasını, karakterlerini, hedefini ve hatta yazarını tanıyacak kadar çok şey bilebiliriz.

Bir roman okuyucusunun, metnin kurgusal bir dünya kurmasına izin verdiği gibi, deneysel hetero-fenomenolog da öznenin oluşturduğu metnin, onun heterofenomenolojik dünyasını kurmasına izin verir. Yani öznelerin iddia ettikleri şeyleri nasıl elde ettiklerini ya da yanılıyor olma olasılıklarını umursamadan onları, kendi yorumlanmış dünyalarıyla kabul eder.[221] Ancak burada dikkat çekilmesi gereken bir husus vardır ki, roman okuyucusunun, okuduğu romanın yazarı hakkındaki düşünceleri nesnel gerçeklikler değil, okuyucunun kendi iç dünyasının, bilgi birikiminin bir neticesi olarak ortaya çıkan bireysel tahminlerdir. Bu durumda bir heterofenomenoloğun nesnel sonuçlara ulaşabileceğini garanti eden hiçbir veri yoktur. Yani Dennett, kendi verdiği örnekle, bilimsel addettiği yönteminin güvenilirliğini sarsmıştır.

Dennett'ın önerdiği hetero-fenomenolojik yöntem, öznenin iddialarının ne doğruluğunu tartışır, ne de onları tamamen doğru kabul eder. Ona göre bu, öznelere göre dünyanın kesin bir tanımını derlemeyi hedefleyen, tarafsız bir yöntemdir. Karşısındaki özne onu şiddetle söylediklerinin doğruluğunu tasdike zorlasa dahi bir hetero-fenomenoloğun yanıtı, Dennett'ın tabiriyle, "kafasını sallayıp, öznenin samimiyetinden şüphe duyulmadığını garantilemek" olacaktır. Dennett, deneyi yapan kişilerin, resmi olarak, görünen öznelerin aldatıcı (papağan, zombi ya da bilgisayar gibi) olup olmadıkları konusunda zihinlerini açık tutsalar da, bu durumu afişe ederek, onları darmaduman etme riskini göze almamaları gerektiğini bildirir. Dennett,

---

[221] Dennett, **a.g.e.**, s. 98-101.

"tarafsızlık taktiği" olarak nitelendirdiği bu durumun deneysel bir kuramı tasarlama ve doğrulama yolunda bir istasyon olduğunu söyler. [222]

Ona göre, eğer insanların beyninde neler olup bittiğini, kendi heterofenomenolojik dünyalarını işgal eden şeylerin özelliklerini "tanımlayacak" kadar biliyor olursak, insanların gerçekte neden bahsettiklerini keşfettiğimizi öne sürmekte haklı olur, ifade ettikleri inançlarında yanıldıklarını ispat edebiliriz. [223] Yani bütün bu yöntemsel zorlamanın Dennett için bir amacı vardır: insanlara inançlarında yanıldıklarını göstermek. Dennett, hetero-fenomenal yöntemi bunun bir başlangıcı olarak önermiştir. Bu yöntem, konuşan öznelerden metin çıkarmayı, metinleri saflaştırıp onları kullanarak öznenin hetero-fenomenolojik dünyasını, diğer bir deyişle kuramcının kurgusunu inşa etmeyi içerir. Bununla yapılması hedeflenen şey, o özne olmanın ne olduğunu objektif şekilde tasvir etmektir.[224]

Kısacası Dennett, insan bilincinin ve birinci şahıs deneyimlerinin bilim tarafından incelenebilir olduğunu iddia etmektedir. Bunun için önerdiği heterofenomenoloji yöntemi, sadece insanların kendileri ve iç dünyaları hakkında deney ortamında verdikleri bilgilerin stenograflar tarafından kaydedilmesi ve heterofenomenologlar tarafından değerlendirilip yorumlanmasını içermektedir. Ona göre mükemmel, tarafsız bir iç dünya gözlemi yapmak için bu yeterli olacaktır. Fakat görüldüğü gibi yöntem, birinci şahıs ifadelerine ve birinci şahıs ifadelerinin yine başka bir birinci şahıs iç dünyası tarafından yorumlanmasına dayanmaktadır. Güvenilirliği asla test edilemeyen böyle bir yöntemin bilimsel veri sağladığını kabul etmek, sosyal bilimler zaviyesinden değerlendirildiğinde dahi mümkün görünmemektedir.

---

[222] Dennett, **a.g.e.**, s. 103.
[223] **A.e.**, s. 105.
[224] **A.e.**, s. 120.

2.3.5. Bilincin Evrimi

Dennett, bilindiği gibi, evrimin, açıklanması en zor aşaması olan insan bilinci de dahil, varoluşun her aşamasını açıklaması gerektiğini düşünmektedir. Ona göre *"*öngörüden yoksun Doğa Ana, öngörü yeteneğine sahip ve hatta bu yeteneği, gezegenimiz üzerindeki doğal seçilim sürecine rehberlik ve ortaklık etmede kullanan insanı yaratmayı başardı."[225] Bu inançla Dennett, insan bilincinin, algı, düşünme, hissetme vs gibi tüm içeriklerini, evrim teorisiyle açıklamaya çalışmıştır. Dennett'ın hayranlıkla ikrar ettiği, Darwin'in doğal seçilimle evrim fikri, bilince sahip olacak insan türünün, bir tür olarak ortaya çıkışını izah etmektedir. Ancak insan bilincinin oluşum sürecine dair bugüne kadar ortaya atılmış, ikna edici bir ateistik materyalist(fizikalist/natüralist) teori olmamıştır. Bunu tamamlama iddiasında olan Dennett, bilincin evrimini, insan türünün açığa çıkışından sonra, konuşmayı öğrenmesiyle başlatır ve ileride ele alınacağı gibi R. Dawkins'in "mem" teorisini kullanarak tamamlar.

Dennett'a göre başlangıçta hiçbir şeyin aklı, amacı, hatta işlevi bile yoktur. Sadece etkenler vardır.[226] Dawkins'in ifadesiyle "başlangıçta basitlik vardı."[227] Ancak binlerce yıllık süreçlerle basit eşleyiciler, kendilerini kopyalayan kromozomlar ortaya çıkardı.[228] Bu eşleyiciler, Darwin'in böyle bir iddiası olmadığı ve evrim teorisinin zorunlu sonucu olmadığı halde, Dennett'a göre, şans eseri, aptal ve kör bir seçilimin ürünüydü.[229] Yani, Dennett'ın teorisine göre, bu akla ve iradi güce sahip olmayan minik kromozomlar, onları hiçbir yönlendirici olmamasına rağmen tamamen *tesadüf ve şans eseri olarak*, hayatta kalma ve çoğalma eğilimi gösterirler. Dennett, bu eşleyici ve kromozomlara bir çıkar ve amaç atfetme eğilimlerimizin bizim kusurlu/Tanrısal bakış açımızın yanıltması olduğunu söyler.[230] Halbuki ona göre bu "*akılsız minik makineler*," amaçsız bir şekilde süreçlerini yaşayan, bir çeşit robotlardır.

---

[225] Dennett, **Özgürlüğün Evrimi**, Çev.Çağatay Tarhan, Alfa Yay., İstanbul, 2011, s. 74.
[226] Dennett, **Elbow Room**, MIT press, Massachusetts, 1984, s. 21.
[227] Richard Dawkins, **Gen Bencildir**, Çev. Asuman Ü. Müftüoğlu, Ankara, 2007, s. 27.
[228] **A.e.**, s. 27-28.
[229] Dennett, **Bilinç Açıklanıyor**, s. 206.
[230] **A.e.**, s. 205.

[231] Dennett, buna rağmen bu kromozomların, hayatta kalma ve çoğalma amacı güttüklerini de söyler. Hatta bu hayatta kalma ve çoğalma eğilimlerini gerçekleştirmek için iyi ve kötüleri tespit edip kendilerini korumak zorunda olduklarını da ekler.[232] Bütün bu süreci tasarımlayan güç ise Doğa Ana'dır.[233]

Herhangi bir varlığın kendini koruması, sınırların belirlenmesi anlamına gelir. Halbuki, Dennett'ın deyimiyle, Doğa Ana (doğal seçilim süreci) miyoptur ve bir hedeften yoksundur. Bu nedenle herhangi bir yan etkiyi öngörüp onu önlemeye çalışmadan, tasarımları dener. Bu tasarımların da yan etkileri (Dennett'ın tabiriyle yan ürünleri) olur. Dennett'a göre iki veya daha fazla ilişkisiz işlevsel sistem bir araya gelerek, tek öğelerin çoklu işlevlerini oluşturmaları böyle bir yan etkidir. [234] Yukarıda, çoklu taslaklar teorisinde de görüldüğü gibi, aslında Dennett, beynin böyle çok işlevli nöronlarının ortak hareketiyle bilinç algısının ortaya çıktığını düşünmektedir.[235] Daha açık ifade edilecek olursak bilinç yanılgısı da evrimin denediği tasarımların yan ürünüdür.

Bir organizma, evrimsel amacını (hayatını sürdürmek için korunma ve çoğalma) gerçekleştirmek için etkinliklerini kontrol edebileceği bir sinir sistemine ihtiyaç duyar. Bu konuda Dennett, olgunlaşmamış deniz üzümünü örnek verir. Dennett'ın anlattığına göre, deniz üzümü, yaşayabileceği bir parça mercan ya da uygun bir kaya arayarak, deniz boyunca dolaşır. Bunu sağlayacak ilkel bir sinir sistemine sahiptir ve o uygun yeri bulup oraya kök saldığında artık beynine ihtiyacı kalmadığı için kendi beynini yer. Dennett, buradan hareketle tüm beyinlerin bir çeşit işlevsel öngörü makinesi olduğunu söyler. Yani her canlının beyni kendi hayatını sürdürecek ölçüde bir öngörü için vardır.

En basit organizmaların iyi-kötü tespiti "fiziksel temas"la olur. Gerektiğinde uygun kurtulma hareketini bu temas tetikler. Dennett, bunun, bilincin bazı özellikleri için temel teşkil ettiği düşüncesindedir. Çünkü sürecin başlangıcında, çevrede üretilen

---

[231] Daniel Dennett, **Aklın Türleri**, Çev.Handan Balkara, Varlık Yay., İstanbul, 1999, s. 31.

[232] Dennett, **Bilinç Açıklanıyor**, s. 205.

[233] Doğa Ana'nın tasarımlayıcı güç olduğu iddiasına, bu bölümün 'Dennett'ın Evrim Anlayışı ve Doğa Ana Kavramı' başlığında değinilmiştir.

[234] Dennett, **a.g.e.**, s. 207.

[235] Dennett, **Content and Consciousness**, Routledge & Kegan Paul Press, Londra, s. 43-71.

bütün sinyaller, gelişmekte olan bilinç durumları için ya "kaç" ya da "savaş" anlamına gelmektedir. Zira evrimsel oluşumun erken dönemlerinde nötr durumlara dair bir mesajı algılayıp kullanacak sinir sistemine sahip bir canlı yoktur. O organizmaların sadece yakın gelecekte ne olacağına dair uygun davranışı üretebilecek yeteneği vardır. Daha gelişmiş beyinlerse (bizim gibi organizmalar) daha fazla bilgiyi, daha hızlı şekilde değerlendirip, zararlı teması baştan engellemek için kullanabilir ya da kendileri için daha yararlı parçalar arayabilirler.[236]

Buna göre süreç şöyle devam eder; fiziksel temas ile deneyimleyerek, çevrenin tepkisini ve bunun sonucu gören minimal organizmalar, ikinci aşamada örneğin, başına düşmekte olan tuğladan başını eğerek kaçabilen, kısa vadeli öngörüye sahip organizmaları meydana getirirler. Dennett'a göre bu kısa vadeli öngörü "uzaktan atalarımız"dan aldığımız bir mirastır. Görme ekseninin dikey simetriye aşırı duyarlılığı da böyle bir mirasın ürünüdür. Bu alarm sistemi, atalarımız olan hayvanlarda, biri kendilerine baktığı zaman tetikleniyordu. Başka bir hayvana av olmanın önüne geçmek için evrimleşen bu mekanizma, sonraki aşamada, bakan şeyin, dost mu düşman mı, yoksa yiyecek mi olduğunu analiz edip, yönlendirme tepkileri oluşturacak bir alarma dönüştü.[237]

Böylece hayvanlar, daha sık bu "yönlendirme modu"na geçer hale gelmiş, sinir sistemleri artık harici bir uyarana ihtiyaç duymadan, içsel olarak bu sistemi uygulayabilir hale gelmişti. Bu düzenli uyanıklık, zamanla düzenli bir keşfe ve artık "kendisi için bilgi edinme" stratejisine dönüştü. Bu, böyle bir sıçramayı gerçekleştiren organizmalarda, merakın ve bilgi açlığının doğuşu anlamına geliyordu. Böylelikle peşin bedeller ödememek adına, "yaşadıkları dünyaya ve kendilerine dair sürekli bir bilgi açlığı hisseden" organizmalar haline geldiler. Organizmalar, yeni bir bilgi edinme sistemi geliştirmeden, kendilerine miras kalan sistemi birleştirmek suretiyle bu noktaya gelmiş oldular. Bu, Dennett'a göre bilincin, duyusal ve hissi yönlerine temel teşkil edecek izler bırakmıştır.

---

236 Dennett, **Bilinç Açıklanıyor**, 209-210.
237 **A.e.**, s. 211-212.

Memelilerde bu süreç, Dennett'ın tabiriyle, "beyindeki iş bölümü sayesinde" beslenmiştir. Bu iş bölümü, "vental"(alt kısım) ve "dorsal"(üst kısım) olarak adlandırılan iki özelleşmiş alanı oluşturur. Dennett'ın anlattığı üzere, nörofizyolog Marcel Kinsbourne'un, bu konudaki varsayımına göre, dorsal beyin, organizmanın bedenini olası zararlardan korumak için evrimleşmişken, vental beyin ise dünyadaki çeşitli nesnelerin tanımlanması ve parçacıkları analiz edebilme yeteneğine sahipti. Primatlardaki bu, dorsal- vental uzlaşma, ilerleyen dönemlerde beynin sağ ve sol yarım küresi olarak evrimleşti. Böylece, en basit iyi-kötü dedektörlerinden, yararlı öngörüler üretebilecek kapasiteye sahip mekanizmalara doğru evrim gerçekleşmiş oldu. [238] Diğer bir deyişle kendini koruma güdüsü, kendini uyarabilme yetisine dönüştükten sonra öğrenme isteğini tetiklemiş, öğrenme isteği de beynin gelişimini sağlamıştır.

Dennett, Doğa Ana'nın pek çok şeyin aynı kalacağı varsayımına sahip olduğunu ifade eder. Evrendeki birçok yasa da gerçekten sabittir. Ancak dönüşüme uğrayanlar da vardır. Fakat Dennett'a göre Doğa Ana, bu değişimler kaotik olduğunda onları tahmin edemez. Bu değişimlere ayak uydurma ve üstesinden gelme güçlüğünü aşmak için daha gelişmiş organizmalar, kendilerini yeniden tasarlamalıdır. Dennett, bu yeniden tasarlamaya bazen öğrenme, bazen de gelişme dendiğini ifade eder. Fakat kendisi bunu, "doğum sonrası tasarım-montajı" olarak adlandıracaktır. [239] Bu süreci başarılı kılan şey ise esnek beynin, organizmanın ortamında karşılaştığı yeniliklere ayak uyduracak, kendini yeniden organize edebilecek yeteneğe sahip olmasıdır. Bu sistem, sinir sistemine genetik olarak yüklenmiştir. Dennet, Baldwin etkisi olarak adlandırılan bu sürecin, kazanılmış özelliklerin genlerle aktarılmasını (Lamark'ın teorisi) ifade etmediğini, Baldwin etkisine göre, bireylerin öğrendiği şeyleri dölle aktarmadığını, ancak yeni duruma uyum sağlama ve kendini organize edebilme becerisine yatkın olanların daha fazla döl sahibi olma eğiliminde olacaklarını ifade eder. Daha iyi fiziksel bağlantılara sahip, daha gelişmiş organizmalar, daha fazla döl üretmeye meyillidir ve böylece, daha iyi fiziksel bağlantıların nüfusu artar. Dennett'ın ifadesiyle, bu döller, bu "beceri"nin zirvesine daha yakın olmaya yatkın olurlar.[240]

---

[238] Dennett, **a.g.e.**, s. 214.
[239] **A.e.,** s. 216.
[240] **A.e.,**s. 219.

Dennett'a göre, Baldwin etkisi sayesinde, insan türünün genomlara taşıyıp, kullanacağı "beceriler" öğrenilmiş olmalıdır. Çünkü sinir sistemlerinin gelişmekte olduğu süreç içinde, yaşamını sürdürmeyi sağlayan dedektörlerden, beslenme için gelişen el-göz koordinasyonlarına kadar birçok gelişmiş primat devresi oluşmuştur. Bu primat beyinleri, düzenli olarak "çoklu ortam bilgileriyle" dolup taştıkları için bir üst düzey kontrol problemiyle baş etmek zorunda kalırlar. Bu da Dennett'ın ifadesiyle; "gelecek hakkında düşünmek"tir. [241] Bu, Dennett'a göre, en yakın akrabalarımız olan şempanzelerin, ortak atalarımızla aynı ölçüde beyne sahipken, insansı atalarımızın beyinlerinin birkaç milyon yıl içinde dört katı büyümesinin izahı olmalıdır. (Evrim dönemi şartları için bu süreç patlama denecek kadar kısa bir dönemdir.)

Gerek insan beyni, gerek hayvan beyni olsun, bir kuşun uçuş güzergahını, hava sıcaklığının düşmesini vs. takip edebilmek için, değişime ihtiyaç duyar. Bu geçici içsel kalıplar kaydedilip, nesnelerle ilişkileri kesildiğinde de onları izlemeye devam edebilir olmayı mümkün kılarlar. Dennett bunu, Margulis'in "bir aslanın görüş açısını yakalayan zebra, aslanı izlemeyi bir anlığına bıraktığında aslanın nerede olduğunu unutmaz. Aslan da zebranın nerede olduğunu unutmaz." [242] ifadeleriyle örneklendirir. Bu, temsilin başlangıcıdır. Tabii ki en gelişmiş organizma olarak temsil yeteneği, insanda hayvandan çok daha ileri düzeydedir. İnsanda bunun da ötesinde soyut kavramları temsil edebilme yeteneği gelişmiştir. O nedenle bu, kültürel evrim ve ürünlerinin aktarımı sürecinin başlangıcı olarak görülebilir. [243]

Dennett'ın izah ettiği evrimsel sürece göre, insanların, beyinlerindeki bu gelişimsel esneklik, sadece öğrenmeyi değil, daha iyi öğrenebilmenin yollarını keşfedebilmeyi de mümkün kıldı ve bu böyle devam ederek, öğrenmenin meyveleri, acemiler için de bulunur hale getirilmiş oldu. Yani böylelikle kısmen yapılandırılmamış beyne, "hataları ayıklanmış, hazır alışkanlıklar sistemi" bırakmaya başladık.

---

[241] Dennett, **a.g.e.**, s. 222.

[242] H. Margulis, **Patterns, Thinking and Cognition**, Chicago Unv. Press, Chicago, 1987, s. 53.

[243] Dennett, **Bilinç Açıklanıyor**, 227.

Öğrendiklemizin paylaşımını mümkün kılan bu sürece dairse Dennett'ın zihnindeki senaryo şöyledir; erken dönem insanımsı homo sapiens, aynı şempanze ve goriller gibi özel amaçlı seslendirme alışkanlıkları geliştirmişlerdir. Bu, henüz konuşma şeklinde olmasa da değişen durumlarda dinleyiciyle söyleyenin ne istediğinin ayrımına varabildikleri bir iletişim durumu oluşturur. Bu iletişim durumunu sağlayan, örneğin bir "yardım" çağrısını, homo sapiens bir gün kimse yokken "yanlışlıkla" kendi kendine seslendirmiş ve kendi çağrısını kendi duyduğunda oluşan uyarım, bir başkasının çağrısını duyduğunda olabilecek bir yardım çağrısı etkisini harekete geçirmiştir. Böylece homo sapiens, kendi sorusuna kendisi tarafından cevap verilmeye teşvik edildiğini keşfeder. Yani Dennett'a göre, kendi kendine soru sorma pratiği, (buna öz uyarım da diyebiliriz), başkalarının sorularına cevap verme pratiğinin "*yan etkisi*"dir. [244] Dennett'ın teorisine göre, bu "*öz uyarılma*" keşfi, bilişsel organizasyonu geliştirip, kültürel iletimi mümkün kılarak, herkesin iyi bir "*beceri*" sahibi olmasını sağlayabilecek yolu açmıştır. Dennett'ın ifadesiyle "tıpkı inekleri sağmayı öğrenip, sonra onları kendi yararımıza evcilleştirdiğimiz gibi, başkalarının ve kendimizin beynini sağmayı öğrendik." Bugün ise kendi kendini uyarım teknikleri, kültürümüzün ve eğitimimizin temeli durumundadır. [245]

2.3.6. Memlerin Etkileri: Kültürün Oluşumu

Dennett'a göre evrim, "öğrenebilen, derinliğine düşünebilen ve daha sonra ne yapması gerektiğini mantıklı bir biçimde değerlendirebilen aktörler" ortaya çıkarmıştır.[246] O, insan beyninin, doğum sonrası kendini şekillendirme sürecinde en hızlı gelişme gösterdiği alanlardan birinin, bulunduğu ortamdaki hayati şartlara kendini uyarlaması olduğunu söyler.[247] Ebeveyn ve yavruların ortak yaşam sürdüğü türlerde yavrular, enformasyonun, genetik olarak dolaylı yolla değil, dikey olarak, direk alıcısıdır. Örneğin, yumurtladıktan sonra yumurtalarını terk eden türler yavrularıyla aynı çevreyi paylaşmazlar ve bir ortak yaşama sahip olmadıkları için

---

[244] Dennett, **a.g.e.**, s. 228-230.
[245] **A.e.**, s. 234.
[246] Dennett, **Özgürlüğün Evrimi**, s. 239.
[247] Dennett, **Bilinç Açıklanıyor**, s. 235.

dikey kalıtımın tek yolu, onlar için genlerdir. Diğer bir deyişle ebeynlerinden görerek öğrenemezler. Sahip oldukları bilgiler, sadece genleriyle aktarılanlardır. Halbuki Dennett'a göre Doğa Ana "gen merkezci" değildir. Doğal seçilim süreci, aynı enformasyon, aynı güvenilirlikte daha ucuza mal edilebiliyorsa, bunu daha dolaylı bir yol olan, gen aktarımıyla yapmayı tercih etmez. [248] Taklit ya da gözlem yoluyla öğrenmek çok daha hızlı, güvenilir ve maliyetsizdir. Bunun yatay olarak aktarımı, yani işe yarar enformasyonun yavru ve ebeynler dışındaki organizmalarla paylaşılabilmesi, Dennett'a göre evrimin en başından beri var olsa bile evrimin en parlak gelişmelerinde "kilit rol" oynamıştır. Yatay enformasyon aktarımının en hızlı biçimi ise konuşmanın sağlanması, "dil"in öğrenilmesidir. Bunu sağlayan tür olarak Homo Sapiens, Dennett'ın tabiriyle, "kültürel aktarımı, enformasyon otobanı haline" getirmiştir. [249] Dilin evrimleşmesi, insan türünün beyninin de evrimleşmesini sağlamış ve onu, en hızlı enformasyon alıcı sistem haline getirmiştir. Örneğin, doğan bir bebeğin beyni kendini hızla (iki ya da üç yıl içinde) bir Japon ya da İngiliz ya da Fransız beynine dönüştürebilir. Bu da ona göre, insan genotipinin dil öğrenmeyi hızlandıracak birçok uyumu barındırdığını kesin bir şekilde gösterir.

Dawkins'ın "tüm yaşamın, kademeli olarak hayatta kalıp çoğalan varlıklardan evrilmiş olması temel ilkedir." Sözünü hatırlatan Dennett, genlerin(yani DNA molekülünün) bu tanımı karşıladığını ileri sürer. Fakat ona göre, gen gibi çoğalan, gezegenimizi kaplayan bir varlık daha vardır: "*Fikirler*". Dennett'ın bahsettiği fikirler, Hume ya da Lock'unkiler gibi "yalın ideler" değil, kendi tabiriyle, "ayrı ayrı akılda kalabilen türde karmaşık bir ide şekline bürünen birimler halindedirler". Tekerlek fikri, giysi fikri, satranç fikri, kan davası fikri… gibi. Dennett, bunların, tam bir tanımları yapılamayan, kendilerini hızla kopyalayabilen, kültürel birimler olduğunu ifade eder. Richard Dawkins'ın, "The Selfish Gene" (Gen Bencildir) adlı kitabında ortaya attığı teorisinde Dawkins, bu birimlere "mem" [250] adını vermiştir. Bu birimler fikirleri ifade ettiği için, elbette soyut kavramlardır. Hatta o

---

[248] Dennett, **Özgürlüğün Evrimi**, s. 199-200.
[249] **A.e.**, ss. 203-205.
[250] Dawkins'ın mem teorisi için bkz; R.Dawkins, **Gen Bencildir**, Çeviri: Asuman Ü. Müftüoğlu, Ankara, 2007.

kadar ki Dennett, bir gün beyin yapıları arasında memleri, sentaktik olarak görmemizi sağlayacak bir özdeşlik keşfetmemiz halinde dahi, onların soyut kavramını korumamız gerektiğini söyler. [251]

Dawkins'ın "mem" teorisini benimseyen Dennett'a göre, beynimiz dilin araçları için giriş ve çıkış yollarını inşa ettikten sonra "mem" adı verilen bir niş içinde gelişmek üzere evrimleşmiş bu varlıklarla, hızla dolar, onun tabiriyle ve tam anlamıyla "*parazitlenir*."[252] Genlerin gen havuzunda sperm ya da yumurtalar yoluyla vücuttan vücuda geçerek kendilerini yaymaları gibi, memler de mem havuzunda beyinden beyine geçerek kendilerini yayarlar. İnsanlar, sözleriyle, yazılarıyla, anlattıklarıyla, edindikleri bir fikri yayarlar.[253]Resimler, kitaplar, sözler kadar araçlar, binalar ve başka buluşlar da memin araçlarıdır. Dennett, örneğin, Jantlı tekerlekleriyle bir vagonun sadece tahıl ve yük taşımadığını, aynı zamanda jantlı tekerleklere sahip bir vagon fikrini akıldan akla taşıdığını ifade eder

Bu teoriye göre, memlerin evrimi, Homo Sapiens türünün ortaya çıkmasıyla başlar. İnsan beyinleri, memlerin barınağı ve onların aktarım ortamını sağlayabilecekleri iletişim alışkanlıklarını kazandıkları yerdir. Yani başka bir deyişle, bir insanın beyni, başka insanların fikirlerinin kendi kopyalarını, bilgi diasporasına göndermeden önce kendilerini yeniledikleri duraktır. Fakat bir memin "uygunluğu" ile "bizim (yani meme ev sahipliği yapan beyne sahip organizmanın) uygunluğumuza katkısı" arasında hiçbir zorunlu bağ yoktur. Mesela bazı memler, onları saçma ya da zararlı görsek de çoğalmalarında katkı sağlamamız için bizi manipüle edebilirler. Uçak kaçırma, fast food, duvara grafiti yapma gibi şeylerin zararlı ya da gereksiz olduğunu düşünsek de onlardan kurtulamayız. Bazı memler de bizim için iyidir. Fakat bunun onlar için bir önemi yoktur. Onlar sadece bencil bir şekilde kendilerini çoğaltmaya çalışırlar. [254]

Dennett, insanlar için her bir mem aracının, vücudumuzdaki bazı parazitler gibi dikkatimizi dağıtacak, anılarımıza yük olacak, yargılarımızın dengesini bozacak

[251] Dennett, **Darwin'in Tehlikeli Fikri**, s. 423.
[252] Dennett, **Bilinç Açıklanıyor**, s. 235-236.
[253] **A.e.**, s. 237.
[254] **A.e.**, ss. 237-239.

potansiyel bir düşman ya da bizim güçlerimizi artıracak bir arkadaş olabileceğini söyler. Sindirim sistemimizdeki faydalı parazitler ya da kurtulmanın çok zor olduğu HIV virüsünde olduğu gibi. Ancak Dennett'a göre yine de bize yardım eden memleri seçme alışkanlığına sahibiz. Bunun sebebi, bizim özgür seçimimiz değil, iyi memlerin genellikle iyi eşleyiciler olmasıdır.[160]

Genler gibi, potansiyel olarak ölümsüz olan memlerin varlığı, yine genler gibi fiziksel araçların zincirlerinin varlığına bağlıdır ve en azından geçici bir süre insan zihninde kuluçka dönemini yaşamak zorundadır. Dennett, insan zihninin sınırlı kapasitesini göz önünde bulundurarak, memlerin zihne girmek için rekabet halinde olduklarını düşünmektedir. Bu, ona göre mem alanında, Dennett'ın terminolojisiyle "*memosferdeki*" en önemli seçilim gücüdür. Dennett, bu rekabet için Dawkins'in inanç memi örneğini hatırlatır. İnanç memleri, kendi devamlılıklarını güvence altına alma eğiliminde oldukları için, eleştirel yargı türünün önüne geçip, tehlikeli olduğu düşünülen her şeyin inanç memi olduğuna karar verebilirler. Dini memler de en akılcı çevrelerde bile inanç memlerinin üzerinde devamlılıklarını sağlarlar. İnanç memleri,. [255] akılcı memlere sayıca üstün olduklarında ilerleyebildikleri için şüphecilerin olduğu ortamlarda sönme eğiliminde olmalıdır.[256] Kısacası, şüpheci ve akılcı memlerin olduğu bir beyinde din ve inanç memlerine yer yoktur.

Bu teoriye göre, memler, insan beynini kendileri için daha iyi bir yaşam alanı haline getirirler. Bunu yaparken de insan zihnini yeniden inşa edip, insan zihninin kendisini, insan yapımına dönüştürmüş olurlar. Giriş çıkış yollarını, yerel şartlara uyacak şekilde değiştirir ya da çeşitli yapay araçlarla çoğalmanın uzunluğunu artırırlar. Dennett'ın deyimiyle, doğuştan Çinli zihinlerle doğuştan Fransız zihinler ya da okuma yazma bilmeyenlerle bilen zihinler çarpıcı şekilde farklıdır. Bu, ona göre, memlerin sağladığı sayısız avantajdan biridir. Yani insan maharetindeki en çarpıcı farklılıkların sebebi memlerdir. Dennett, bu sürecin bize gösterdiği sonucun, insan zihninin büyük ölçüde memlerin yaratımı olduğunu ifade eder. [257] Bizi oluşturan memler arasında iyi, güzel, zorunlu gibi normatif kavramlarımızın memleri, merkezi bir rol oynar.

---

[255] Dennett, **a.g.e.**, s. 239.
[256] **A.e.**, s. 242
[257] **A.e.**, s. 243.

Dennett'a göre organizmanın ötesinde, düşünen bir varlık olarak insanın varlığı, memlerden bağımsız olamaz.

Dennett'ın, mem teorisinde memlerin soyut anlamlarına vurgu yapması ve bu mananın korunması konusundaki kararlığı dikkat çekicidir. Zira memlerin hem soyut kavramlar olduğunu ifade etmekte hem de bu varlıkların davranışlarımızı yönlendirdiğini iddia etmektedir. Bu iddiasını desteklemek için de bu yönlendirmenin sonuçlarını işaret etmektedir. Ancak soyut varlıkların nasıl olup da davranışlarımızı yönlendirebildiklerine dair bir ifadede bulunmaz. Bu bizi Dennett'ın ısrarla kaçmak istediği *kartezyen* bir probleme doğru götürmektedir. Zira bu soyut kavramsal varlıklar beynimizi, hem işgal etmekte, hem kendi çıkarları doğrultusunda kullanmakta, hem de yönlendirmektedirler. Dennett'ın, bu "*garip*" düşünce için yaptığı savunma, parazitlerin de zeki olmadıklarını ifade etmekten ibarettir. Ancak bu cevap konuyu izah edebilmekten çok uzaktır. Çünkü Dennett'ın memlerle anolojik bir paralellik kurduğu parazitler, bilim tarafından incelenebilmekte ve davranışlara etkisi konusunda nöromodülatör mekanizmaların işliyor olabileceğini öne süren, ciddi bilimsel çalışmalar[258] bulunmaktadır. Bununla beraber konumuzun kapsamı gereği, biz mem teorisinin eleştirisinden ziyade, Dennett'ın konuya yaklaşımını önceleyeceğiz.

Dennett, memlerle ilgili pek çok yanıtlanmamış soru ve itiraz söz konusu olduğunu ve bu konuda aşılması gereken birçok zorluk olduğunu itiraf eder. Ancak onun amacı ne olursa olsun bilinci beyinde bulabilmek, Tanrısal bir yaratım hikayesine karşın, ateistik evrimsel bir süreci kabullenmeyi sağlamaktır. Dennett, bunu şöyle ifade eder:

"Bu konuda aşılması gereken pek çok zorluk ve itiraz söz konusu. Bir sonuca varmak için çok erken. Fakat amaçlarımız açısından bunun bir önemi yok. Çünkü bu konuda memlerin yapacağı, ihtiyaç duyduğumuz temel katkı "yalnızca" felsefi ya da kavramsal düzeydedir ve şu nedenle az bir öneme sahip değildir: Mem gözünden bakış açısı, başka türlü ciddiye alınması çok zor olan bir olasılığı kabullenmemizi sağlar….. Ahlaki olarak önem arzeden bir özgür iradeye sahibiz. Sihirli bir ahlaki

[258] Leyla Över, Ümit Aksoy, "Parazitler, Canlıların Davranışları Üzerine Etkili mi?" **DEÜ Tıp Fakültesi Dergisi**, S. : 2, İzmir, 2006, s. 115-123.
[160] Dennett, **a.g.e.**, s. 240-241.

yükselme işine girişemeyeceğimiz ve bizi biyolojimizin ötesine taşıyacak bir şeyi kullanamayacağımız için, başka bir yere bakmalıyız."[259]

2.3.7. İşlevsel Bir Makine Olarak Bilinç

Dennett'a göre, "beyinler, anlamsal motorların yeterliliğini taklit edebilen sözdizimsel motorlardır."[260] Bu sözdizimsel motorların işlevinin bir sonucu olarak insan bilinci ise "mem"lerden oluşan kompleks bir makinedir.[261] Ona göre bugünkü bilgisayarların mimarisi, tüm omurgalıların kullandığı mimariyle aynıdır.[262] Bugünkü bilgisayarlar, insan zihnini baz alarak üretilmişlerdir ve bu nedenle zihnin daha ilkel bir versiyonunu ve işleyiş sürecini bize gösterebilirler. Dennett, bugünkü bilgisayarların mimarisini, Turing Makinesine ve onun bu soyut teorisini hayata geçiren Jon von Neumann'a borçlu olduğumuzu belirtir. Bu nedenle, düşünürün insan beyninin işleyişi ve neticesinde bilincin oluşumu hakkındaki görüşünü daha açık bir şekilde anlayabilmek için, ünlü matematikçi Alan Turing'in(1903-1995), Makine teorisine göz atmak gereklidir.

Turing Makinesi: 20. yy'ın başlarında bilim çevrelerinde, karmaşık matematiksel hesapların bir düzenek tarafından yapılıp yapılamayacağı üzerine "karar problemi" tartışılırken, Alan Turing'in 1936 [263] ve 1950 [264] yıllarında yayınlamış olduğu makalelerle, insan belleğini modelleyerek önerdiği sanal "makine", bu düzeneğin imkanını göstermişti. Bu teoriyi basitleştirerek, şöyle özetleyebiliriz;

Her karesine bir sembol yazılıp, istenen karesine erişimin sağlanabileceği sonsuza dek uzanabilen bir teybi olan bir makine düşünelim. Teypteki semboller, ister okunmak, ister silmek için olsun erişime açıktır. Ayrıca bu teybe nüfuz edebilecek, makinenin bir sonraki adımda ne yapması gerektiğini belirleyecek basit komut birimleri olsun.

---

[259] Dennett, **Özgürlüğün Evrimi**, s. 208-209.
[260] Dennett, **Brainchildren**, s.357.
[261] Dennett, **Bilinç Açıklanıyor**, s. 246.
[262] **A.e.**, s. 251.
[263] Alan Turing, "On computable numbers, with an application to the Entscheidungsproblem", **Proceedings of the London Mathematical Society,** S. 2/42, 1936-7, s. 230-265.
[264] Alan Turing, "Computing Machinery and Intelligence" , **Mind**, S. 59/236, 1950, ss. 433-460.

Örneğin, “F harfini görüyorsan onu silip yerine A yaz ve kafayı bir sonraki kareye getir” gibi basit komutları iletecek bir komut birimi. Bu durumda sadece belli bir işlev için hazırlanmış bir Turing Makinesinin yanıtlamasını istediğimiz soruyu, makinenin teybine yan yana gerekli sayıda kareye birer sembolle yazabiliriz. Sonra makineyi çalıştırırız. Makine, her adımda, programdaki sıraya uyarak komutu gerçekleştirir. Aslında her adımda basit komutları gerçekleştirerek, daha karmaşık bir sorunun yanıtına ulaşır. İnsan beyninin karmaşık matematik problemlerini, basit çarpma, toplama gibi işlemlerle gerçekleştirdiği gibi. Sonuç olarak da programın, makineye “girdi” olarak verilen sorunun yanıtını teybe yazdırması ve çalışmayı durdurması beklenir. Bu, bir makinenin gerçekleştirdiği tek bir işlemdir. Ancak Turing, daha karmaşık sorunları çözebilecek bir makine için, bugün Dennett’ın da bilinç teorisini üzerine kurduğu, daha önemli bir aşamanın olabilirliğini önerecektir; bir Turing makinesinin, başka Turing makinelerini taklit edebilmesini.[265]

Buna göre; bir Turing makinesine, bir başka Turing makinesinin tarifini ve ikinci Turing makinesine de girdi olarak verilecek soruyu girebilirsiniz. Bu durumda birinci makine, ikinci makineyi ve dolayısıyla onun üzerinde çalıştığı soruyu aynen taklit eder ve onun vereceği cevabın aynısını verir. Turing böylelikle, her sistemin simülasyonunun Turing makineleri tarafından yapılabileceğini, yani tek bir makineye, sonsuz sayıda iş yaptırılabileceğini keşfetmiştir. [266] O güne kadar tek bir makine için tek bir iş tasarlandığı halde Turing, bir makineyi, birçok farklı makineyi taklit etmesi için kullanabileceğimizi göstermiştir. Bu, bilgisayarların tasarlanmasının temelini atmıştır. Ancak Turing’in kendi dönemi için bu, bir teoriden, bir kurgudan ibrettir. Bu kurguyu gerçeğe dönüştüren kişinin Von Neumann olmuştur.

Dennett’a göre, Turing, mekanik olarak gerçekleştirilmesi sorun teşkil etmesin diye, basit işlem kümesini bilinçli olarak yetersiz kılmıştır. Bu temel fikri, Neumann geliştirmiş, Neumann makinesi adını verdiğimiz, klasik bilgisayarların temelini atmıştır.[267] Bugün, 0-1 lerin sıralaması veya ‘bit’lerle kodlanan veri ve

---

[265] Andrew Hodges, **Alan Turing: The Enigma**, Çev. Zeynep Ünalan, Olasılık Yay., 2017, ss. 131-137-138. Cem Say, “Turing’ten günümüze Turing makineleri”, **Bilim ve Gerçek Dergisi**, S.: 129, 2014.
[266] Cem Say, **a.y.**
[267] Dennett, **a.g.e.**, s. 251.

talimatları gerçekleştiren bilgisayarlar, aritmetik işlemler gibi basit işlemlerle beraber, koşullu işlemlerin de gerçekleştirilmesini sağlarlar. Bu, bilindiği gibi bilgisayarın mantığının temelidir. Bu işlemlerin milyonlarcası hızlı bir bilgisayarda bir saniyede gerçekleşebilir. Bu da Dennett'a göre, kullanıcıda (insandaki ben ya da bilinç yanılgısı gibi) gizemli bir işlemci yanılgısına yol açabilir. [268]

Dennett, o dönemde bu Von Neumann makinelerinin devasa elektronik beyinler olarak adlandırıldığını, ama aslında onların elektronik zihinler, fazlasıyla sadeleştirilmiş zihin taklitleri olduklarını iddia eder. Ona göre beynimizde de uzaktan kontrol edilen, öyle bir makinenin varlığından söz edebiliriz. Von Neumann makinesinin ilham kaynağı, Turing'in kurgusunda olduğu gibi, insan zihniydi. Dennet, beynimizde, bin kanalda yürütülen süreçlere hiçbir kişisel erişimimizin olmadığına ve sadece beynimizde sıralanmış biçimdeki işleyişe dair bilgimiz olduğuna dikkat çekerek, beynimizin, Von Numann bilgisayarlarının mimarisiyle olan benzerliğini ortaya koyar.[269]

Aslında Dennett'ın da belirttiği gibi standart bilgisayarlar, dizgisel bir mimariye sahiptir ve bu noktada insan beyninin paralel yapısıyla neredeyse tamamen farklıdır. Ancak Dennett'a göre bu, kuramsal anlamda önemli bir farklılık yaratmaz. Çünkü, yukarıda Turing makinesinde gördüğümüz, Von Neumann tarafından hayata geçirilen makine, aynı zamanda mükemmel bir taklit üretebilir. Bugün yapılamıyor olsa dahi, ilkesel olarak, Von Neumann makinesi gibi bir makine, herhangi bir paralel makinenin, mükemmel bir taklidini yapabilir ve dolayısıyla, beyin, paralel işlemci mükemmel bir makineyse, o da Von Neumann makinesi tarafından taklit edilebilir.

Dennett'ın temel iddiası, bilinçli insan beyninin, evrimin sağladığı paralel yapı üzerinde, uygulanmış sıralı, gerçek makineler olduğudur.[270] Yani, beyni taklit eden şey, bilince de sahip olur. Bu noktada, eğer bilinç, bir makineyse bir kullanıcısının olması gerektiğini düşünmek doğaldır. Ancak bu bizi, Dennett'ın korkunç addettiği kartezyen anlayışla aynı yere götürür. Beynimiz, örneğin,

---

[268] Dennett, **a.g.e.**, s. 250-251.
[269] **A.e.**, s. 252.
[270] **A.e.**, s. 255.

sivrisineklerin beyinlerinden milyonlarca kez büyüktür ve insan beyninden milyonlarca kez büyük bir bilgisayar, insan beynine benzemeyebilir ve hatta insan beyninin sahip olduğu merkezi örgütlenmeye sahip olamayabilir. İnsan beyni tüm bu farklılıklarından dolayı akıllı ve zamanında faaliyetler kümesini kontrol etmeyi başarıyorsa, bu çok özel tasarımın akıllı bir yararlanıcısının olması gerektiğini düşünmek doğru değil midir?[271] Dennett, kendi teorisinin bundan kurtulmak için yeterli düzeneğe sahip olduğunu düşünmektedir. Buna göre, insan zihni, yüksek derecede kopyalanmış bir mem kompleksidir. O, siyaset bilimci Howard Margolis'in, "erken dönem çocuğun gelişimi sırasında zihnimizin organize edilmiş, önceden denenmiş alışkanlıklarını yükleriz" düşüncesini hatırlatır. Buradan hareketle Dennett, zihnimizdeki düzenliliklerin, bir dizi zincirlemeden ibaret olduğunu, olayların akışına bir de bu öğrenilmiş alışkanlıklar eklenerek bilinç içerikleri oluşturulduğunu savunmaktadır.

Dennett, kendi işlevselci bakış açısıyla bilincin işlevlerini göz önünde bulundurduğumuzda, varlık nedeninin evrimsel olarak açık olduğunu, fakat hala nedeni bilinmeyen işlevler için, bir gizem atfedebileceğimizi düşünür. İşte bu gizeme sahip, işlevsel temellendirmelerden yoksun olgular içinse Dennett'ın önerisi, onların bencil memler olabileceği yönündedir.[272]

Öyle ki, insan bilinci, iç gözlem uygulayabilen bir tür olarak, kendine hatırlatma, kendi kendine konuşma, kendini uyarma gibi yetilere sahiptir. Dennett'a göre bu gelişmiş yetilerin temelinde gelecek hakkında düşünme problemini çözebilme kapasitesi yatar. Herhangi bir organizma, bir krizle karşılaştığında bu krizi kaynağa çevirebilmektedir. Sorun için oluşan yanıt, bir başka sorunu oluşturur ve beyin kendi kendine konuşma gibi bir sürece girer. Bunlar zihnin alışkanlıklarını oluşturur ve Dennett'ın Margolis'in diliyle anlattığı üzere herhangi bir konuda kafa yorduktan sonra zihnimizde özetleme süreci oluşur. Bu özetleme sürecinde ulaştığımız sonuçları kendimize anlatırız. Bu tekrarlar, onların belleğe kaydedilmesini sağlar. Tekrar edilmeyen içerikler kaybolur. Olan biteni bu şekilde kendimize anlatmamız bir yargıya

[271] Dennett, **Brainchilren**, s. 13.
[272] Dennett, **Bilinç Açıklanıyor**, s. 259.

neden olur ve bir karara varmanın tekrar edilebilir bir versiyonunu oluşturur. Yargı, bu tekrarlarla uzun süreli belleğe işlenir.

İnsan belleğinin, Von Neumann makinelerinin ihtiyaç duyduğu rastgele erişim belleğine doğuştan sahip olmadığını, onun temel becerisinin tekrar etmek olduğunu belirten Dennett, insan beyninin öğelerinin kasıtlı tekrarları arasında bir çağrışım bağlantısı kurarak bir şeyin daima diğerini hatırlatacağını, düşünme işleminin, bunun zenginleştirilmiş bir versiyonu olduğunu iddia eder. Düşünürken yapmış olduğumuz tüm fiziksel hareketler de beynin bu zahmetli işlevselliğine katkı sağlarlar. Dennett, tüm bunların zihnin olgunlaşması için gerekli olduğunu söyler.[273]

Dennett'ın sistemine göre, yukarıdaki sürecin, Von Neumann makinelerinden tek farkı, insanın, kendi algısal sisteminin, kendini konu edinebilmesidir.[274] Dennett, bunu gerçekleştirenin, Doğa Ananın evrimsel süreci olduğunu söyler. Doğa Ananın oluşturduğu zihnin de kendisi gibi bir zihni (yapay zeka) oluşturabileceğini, bunun yine Doğa Ananın evrimsel sürecinin bir parçası olacağını göstermeye çalışır. İster bir mikroskopla, ister bir makroskopla bakılsın, beyinde bir bilinç alanı görülemeyeceğini, o nedenle bilgisayarlarda da bir bilinç alanı arayamayacağımızı, ancak onların da aynı süreçlerin işlemesiyle bizim gibi bilinçli olacağını iddia eder.[275]

Özetleyecek olursak, Dennett, bilinci, sanal bir makinenin işleyişi üzerinden, bir nevi beyin faaliyetlerini biçimlendiren, evrimleşmiş bir bilgisayar programına benzeterek açıklar. Ona göre, nörolojik gelişmeler, "iç niteliklerin" beynin karmaşık eğilimleri olduğunu ortaya koymaktadır. Benlik yanılgısı da, onun "kartezyen tiyatro" olarak adlandırdığı gündelik algıdaki "*İzleyici*", " *Merkezi Anlamlandırıcı*" ya da "*Patron*" değil, bir soyutlama ya da bir kuramcının kurgusudur. İnsan bilincinin tüm olgularının, (bilinci, sadece anlatı merkezinin bir çekimi olarak kabul ettiği için) beyne astronomik bağlantılarla uyarlanabilen, salt sanal bir makinenin faaliyetleri olarak

---

[273] Dennett, **Bilinç Açıklanıyor**, s.263.
[274] **A.e.**, s. 264.
[275] Dennett, **Brainchilren**, s. 25.

açıklanabileceğini düşünür. Bundan hareketle de, ona göre, uygun şekilde programlanmış bir robot da bilinçli olabilir ve benlik taşıyabilir.[276]

Robotların bilinç taşıyabileceğine dair iddiasını temellendirmek için insanın da DNA ve RNA gibi küçük, bilinçsiz robotlardan müteşekkil olduğunu söyleyen Dennett, "robotlardan yapılmış bir şey gerçek bir bilinç sergileyebilir; örnek gerekiyorsa kendinizi gösterebilirsiniz" demektedir. Zira o, DNA ve RNA'nın, gezegenimizdeki tüm yaşamların temelini oluşturdukları için bütün akılların da önkoşulu olduğunu, evrimin hedeflediği bir şeye bilinçsizce yöneldiği halde akıllıca hareket ediyor gibi görünen bu moleküllerin, bilincimizin de kaynağı olduğunu belirtir. Ona göre bu akılsız robotların bir araya gelmesiyle insan yaratmak mümkün olduğuna göre robotlardan bilinç oluşturmak da mümkündür. [277] Çünkü Dennett, bilinci yukarıda da gördüğümüz gibi davranış ve konuşma gibi dışa vuran özellikleriyle özdeşleştirir. Bu noktada da bilinçli gibi görünen davranışlarımızın temelinde bu makromoleküller gibi bilinçsizce bir yönelmişlik olduğunu iddia eder.

2.3.8. Bilinç Yanılgısına Sebep Olan Akılsız Yönelmişlikler

Dennett'ın bilinç kuramında (çoklu taslaklar, üçüncü şahış bakış açısı, memler ve hetero-fenomenolojinin yanı sıra) önemli olduğunu gördüğümüz bir diğer kavram yönelmişliktir. Onun bu kavramla kast ettiği şeyi anlayabilmek için DNA ve RNA'nın yönelmişliklerine dair ifadelerine başvurmak gerekir. Bilindiği gibi evrenin yapıtaşları olan DNA'lar, bir RNA'nın içinde kendilerini eşleyerek çoğalırlar. Dennett, bu virüsün ilk olarak kendi genetik bilgisini içinde saklayıp, koruyabileceği bir malzemeye, sonra barınacağı hücreye bilgiyi sunmasını sağlayacak bir araca, son olarak da barınabileceği çok fazla RNA bulduğunda kendi bilgisinin özgül kopyası için bir mekanizmaya ihtiyaç duyduğunu ifade eder. Bundan sonra DNA, onun ifadesiyle, "bilgisinin çoğalmasını sağlamak için hazırlık yapmak zorundadır." Bunun, genel olarak, bulunduğu hücrenin imhasına kadar giden bir süreç olduğunu ifade eden Dennett, virüsün, kopyalanmasını dahi içinde olduğu hücreye yaptırdığını söyler. Ona

---

[276] Dennett, **Bilinç Açıklanıyor**, s. 503.
[277] Dennett, **Aklın Türleri,** s.31.

göre bütün bu süreç, en ufak ayrıntısına kadar önceden oluşturulan, *evrimin tasarladığı* otomatik bir programdır.[278]

İşte Dennett'a göre, bilinçli olan ya da olmayan, tüm eylemlerimizin temelinde, akılsızca hareket eden bu makromoleküller vardır. Zira evrimsel sürecin başına döndüğümüzde insan dahil olmak üzere bütün canlıların, şaşırtıcı şekilde akıllıymışçasına hareket edip kendini kopyalayan fakat aslında akılsızca birbiriyle etkileşen bu makromoleküllerden meydana geldiği görülür. Dennett'a göre sahip olduğumuz eylemlerin ilk başlatıcıları da bu akılsızca hareket eden moleküllerdir. Hatta nihai bir sonuç olarak akıllarımız dahi bu moleküllerden oluşmaktadır. Akıllarımızı oluşturan bu moleküller ise elbette bizim gibi bir akla sahip değildir. Onlar bu yaptıklarını tıpkı robotlar gibi bilinçsizce gerçekleştirmektedirler ki bir robotun kendi kendini kopyalayabileceği, yukarıda gördüğümüz üzere, John Von Neumann tarafından matematiksel olarak ıspat edilmiştir. Dennett ironik bir şekilde bunu şöyle ifade eder: "Biz, minik robotların torunlarıyız." Şöyle ki, bizler memeliler sınıfındanız ve tüm memeliler sürüngenlerden, sürüngenler balıklardan, balıklar, solucana bezeyen deniz yaratıklarından, deniz yaratıkları, daha da basit çok hücreli yaratıklardan ve nihayet bu yaratıklar da kendi kendini kopyalayan makromoleküllerden türemiş tek hücreli yaratıklardan meydana geldi.[279]

Dennett'a göre bizler, bu robotik atalarımızda eyleyiciliğin doğuşuna tanık oluruz. Bilinçsiz bir şekilde, bilinçliymiş gibi bir eyleyicilik içinde olan bu moleküller, kendilerini kopyalamak için ihtiyaç duyduğu herşeyin farkında ve ona yönelik bir eylemde bulunuyor gibi görünmektedir. Oysa bu robotlar sadece "*yönelmişler*"dir. Bu yanılsama Dennett'a göre sadece eyleyicilik ifadelerinden kaynaklanan bir terminolojik hatadır.

Dennett, bizlerin, bilinçli ve akıllıca hareket ediyormuş gibi ifadelendirdiğimiz bu robotların sadece torunları olmakla kalmayıp, aynı zamanda onlardan müteşekkil olduğumuzu da ifade ederek, beynimiz de dahil olmak üzere tüm bedenimizin zarifçe tasarlanmış mükemmel bir işi bilinçsizce yerine getiren

---

[278] Dennett, **a.g.e.**, s.. 33.
[279] **A.e.**, s. 33-34.

mekanizmalardan oluştuğunu göstermeye çalışır.[183] Ona göre sadece etkide bulunan değil aynı zamanda eylemde bulunan bu karmaşık yapıdaki moleküllerde bizimki gibi bilinçli bir yönelimle olmasa da bir eyleyiciliğin doğuşu görülür. Bizim bilinçli eyleyiciliğimizin, dolayısıyla anlamlarımızın, dolayısıyla da bilincimizin temelini bulabileceğimiz tek zemin de budur. Makromoleküllerin de eylemlerinin amacı vardır ancak onlar bu amacın farkında değillerdir. Dennett'ın sistemine göre beynimiz de yapaydır ve yönelmişliğini, kendisinin de içinde olduğu daha büyük bir sistemin yönelmelerinden, Dennett'ın tabiriyle; "*yaratıcısı olan Tabiat Ana'nın yönelmelerinden*" alır.[280]

Dennett, bunu izah edebilmek için garip kodlar yüklenen bir robotu örnek verir. Bizim için son derece karmaşık bir semboller dizisi, robota kodlanmış komutları ifade ediyor olsun. Robot, bu yazılı olarak gördüğümüzde son derece karmaşık gelen sembolleri, bizim anlayacağımız bir dille açıkladığında onun özgün yönelmişliğini, türemiş anlama büründürmüş olur. Bu yönelmişliği robota yükleyen mühendisler, türemiş sembollerin bizim için ifade ettikleri komutları, bugünün teknolojisinde mümkün olmasa da, kendi deneyimlerinden çıkartabilecek esnek ilkelere bağlı bir robot üretmiş olsalardı, robotun bilgi toplama, değerlendirme alt sistemlerinin inceliği mesabesinde robotun kendi davranışlarına dair kendi katkısı artardı. Diğer bir deyişle, kendi deneyimlerini, komut sembolleri haline getirebilecek bir robot, kendi iradi davranışını üretiyor olabilirdi. Bu da robotun insanlarda olduğu gibi, kendi anlamlarının yaratıcısı olma iddiasında olmasını sağlardı.[281]

Dennett, merak edişimizin, merak uyandıran şeyleri konuşmamızın, yazmamızın sebebi olan bu yönelmişliğin, "evrim sürecinin son model karmaşık bir ürünü" olduğunu iddia eder. O, iddiasını şöyle dile getirir; "Robotlardan türedik, robotlardan oluşuyoruz ve tadını çıkardığımız tüm yönelmişliğimiz, o milyarlarca ilkel yönelmiş sistemin daha temel yönelmişliğinden türemiştir."[282]

---

[280] Dennett, **a.g.e.**, s. 65.
[281] **A.e.**, s. 67.
[282] **A.e.**, s. 68.

Sonuç olarak, Dennett, her ne kadar bilinci ve tüm içeriklerini kabul ettiğini söylüyor olsa da teorisinde benlik duygusu, özgür irade ve bilinç gibi üçüncü şahıslarca erişimi imkansız olan tüm içerikleri birer yanılsama olarak kabul etmektedir. Bilinç kavramını içeriklerinden ibaret olarak tanımlamakta, insanoğlunun birer zombi olduğunu, beyninde meydana gelen teknik işlemlerin çok büyük bir hızla gerçekleşmesinin arkada bir bilinç olduğu yanılgısını oluşturduğunu iddia etmektedir. Ona göre yaşamın kendisi gibi bilincin de tüm "büyüsü", "her bir nöronun içindeki nano ölçekli biyokimyasal döngülerden algısal sistemlerdeki öngörüsel 'oluştur ve sına' kodlama döngülerine ve EEG kayıtlarıyla ortaya çıkarılan büyük ölçekli serebral etkinlik ve geri alma dalgalarına yani bütün beyin uykusu döngülerine dayanmaktadır."[283]

2.4. Dennett'ın Evrim Anlayışı ve Doğa Ana Kavramı

2.4.1. Evrim Teorisine Yaklaşımı

Yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi Dennett için evrim teorisi dünyanın en önemli buluşlarından biridir. Çünkü ona göre bütün geleneksel inançları yerle bir etmiş, evrende nedeni açıklanmayan hiçbir giz bırakmayacak bir sürecin yolunu açmış, kendisi gibi ateistler için evrende Tanrı fikrine yer vermeyecek şekilde varlığı izah edebilme imkanı sağlamıştır. Dennett, bu konudaki en zorlu sorunu yani bilinç/zihin sorununu da Dawkins'in mem teorisini kullanarak aşmaya çalışmıştır. Bunu yaparken de yine doğal seçilim yoluyla evrim fikrini kullanmıştır. Dennett, insanların bu fikre şiddetle karşı çıkmalarının önemli bir sebebi olduğunu söyler: "belli hazları ya da gerçekliğinden emin oldukları duyguları kaybetme korkusu." Kendisinin de bu duyguyu çok iyi anladığını ve bu konuda empati kurabildiğini, çocukken yazın kamp ateşi etrafında, bazen okulda veya evde söyledikleri şarkılardan birini hikaye ederek

---

[283] Dennett, **Sezgi Pompaları**, s. 241.

göstermeye çalışır. Anlattığına göre, söylenen şarkılar arasında küçük Dennett'ın en sevdiklerinden biri, "Tell Me Why" isimli şarkıdır. Şarkı sözleri önemli vurgular içerir:

Söyle bana yıldızlar neden parıldar
Söyle bana sarmaşık neden dolanır,
Söyle bana gökyüzü neden bu kadar mavidir,
O zaman seni neden sevdiğimi söyleyeceğim.

Çünkü Tanrı yıldızları parlattı,
Çünkü Tanrı sarmaşığı doladı,
Çünkü Tanrı göğü bu kadar mavi yaptı,
Çünkü seni sevmemi Tanrı istedi.

Dennett, samimi ifadelerle bu şarkının bugün bile boğazında bir düğüm oluşturduğunu anlatır: "O kadar tatlı, o kadar masumdur, yaşamın görüntüsünü o kadar güvence altına alır ki.."[284]

Ancak kendisi gibi insanları bu tatlı uykudan uyandıran Darwin'in, Dennett'ın *tehlikeli* dediği "*fikri*" olmuştur. Dennett'a göre bu kuram, o Tanrı'yı ya daha soyut bir simgeye dönüştürme ya da tamamen terk edilme tehlikesine götürmüştür.[285] Teori, ilk haliyle bazı boşluklar barındırsa da Dennett'a göre bu problemler hiçbir zaman Darwinci düşünceyi çürütebilecek ölçüde değildir. Teorideki en büyük boşluğu "gen" kavramını kazandırarak Rahip Gregor Mendel 1865'te doldurmuştur ve Dennett'a göre Çağdaş Darwinizm, artık bilim adamları arasında

---

[284] Dennett, **Darwin'in Tehlikeli Fikri**, s. 18.
[285] **A.e., s.** 19

tartışılamaz boyuttadır. Hatta bu kuramın çürütülmesi Kopernik yasalarının terki kadar akıl dışıdır.[286]

Dennett, bir ateist olarak bilime ve bilimin kaçınılmaz sonucu olarak gördüğü evrim teorisine bağlı bir düşünürdür. Ancak onun kabul ettiği evrim teorisi, Darwin'in ortaya koyduğu şekliyle değil, teorinin çağdaş ve ateistik yorumuyladır ve birçok ateist gibi bilimle dinin asla aynı çatı altında olamayacağına inanmıştır. O, bilimle din arasında gözle görülür bir çatışma olduğunu düşünür. Ona göre evrim teorisini konu edinen düşünürler kendilerini bu çatışmanın dışında tutmak istemektedirler.[287]

Dennett, evrim sürecinin başlangıcını açıklamak için Tanrı'ya başvuran kuramcılar içinse en iyi yanıtı R. Dawkins'in verdiğini söyler.[288] Dawkins şöyle demektedir: "... DNA/protein eşleme makinesi kadar karmaşık bir şeyi akıllıca tasarlayabilen herhangi bir Tanrı da en azından bu makine kadar karmaşık ve tıpkı onun gibi bir başkası tarafından düzenlenmiş olmalıdır."[289]

Esasen bu itiraz, kozmolojik delil için getirilen, her şeyin bir sebebi varsa Tanrı'nın sebebi nedir? Eğer bu nedensel sorgulamayı bir yerde durdurmamız gerekiyorsa durduracağımız yer neden evrenin kendisi olmasın? İtirazıyla aynı şeyi ifade etmektedir. Bu itiraza verilebilecek, evrenin kendisinin, evrimsel süreçle izah edilse dahi mükemmel bir tasarım ürünü olduğu ve bir tasarım ürününün kendi kendini var edemeyeceğinin açık olduğu gibi bir cevabı Dennett asla kabul etmeyecek, buna karşın, evrimsel sürecin bir tasarımcıya ihtiyaç duymadığını iddia edecektir. Ancak kendisi, kuramını anlatırken dahi "tasarımlayan", "talep eden", "organize eden", "uygulayan" ve "uygulatan" bir şeylere atıf yapmak zorunda kalmıştır. Dennett buna sürecin kendi kendisinin yaratıcısı olduğunu ifade etmek için Doğa Ana demektedir. Ancak kaçınamadığı terminolojisi, öngörüye sahip ve amaç oluşturan, bir tasarımcıya işaret etmektedir.

Gerek teorisini anlatırken kullandığı terminoloji, gerekse bilincin izahı için kullandığı mem teorisine dair gösterdiği güvensizlik bize Dennett'ın rasyonel

---

[286] Dennett **a.g.e.**, 22
[287] **A.e.**, s.24.
[288] **A.e.**, s. 183.
[289] R. Dawkins, **The Blind Watchmaker**, Penguin Books, London, 1991, s. 141.

dayanaklarını sorgulama imkanı sunmaktadır. Öyle ki Dennett, eserlerinde bir tasarımcısının olmadığını iddia ettiği evrenin, Doğa Ana'nın mükemmel bir tasarımı olduğunu sık sık vurgulamaya devam etmektedir. O nedenle Dennett'ın dine yaklaşımına yer vermeden önce Doğa Ana kavramını gözden geçirmeyi gerekli görüyoruz.

2.4.2. Doğa Ana Kavramı

Ateistler, genelde evreni izah ederken, Akıllı Tasarım fikrine karşın, evrende bir tasarım olmadığını, kör ve yönelimsel süreçlerin herhangi bir hedef konmadan evreni oluşturduğunu, bunun tasarım gibi göründüğünü savunmuşlardır. Örneğin R. Dawkins, organizmaların *tasarımvari* niteliklerinden bahsettikten sonra şöyle der: "Darwinci doğal seçilimin önümüze serdiği tasarım yanılgısı, nefes kesici derecede güçlüdür."[290] Dennett, bu görüşe katılmaz. Çünkü bu tasarımın bir yanılgı olmadığını düşünür. Ona göre evrende, ister doğal seçilim yoluyla evrim, ister akıllı tasarım densin, her şekilde, "*halledilmesi gereken muazzam mitarda tasarım işi vardır.*"[291]

Dennett, insanları yaratıcısı olmayan bir evrim sürecine ikna etmenin, bu muazzam tasarımı görmezden gelmekle başarılamayacağını anlamıştır. Buna dair, Harvard Tıp'ta okuyan birkaç öğrencinin, kendi aralarındaki konuşmalara kulak misafiri olduğu bir anısını anlatır. Öğrenciler, tüm hücrelerin içinde keşfedilmiş nanomekanizmanın mucizevi oluşu hakkında konuşmaktadır. İçlerinden biri; "çalışıp duran tüm o robotları görünce insan evrime nasıl inanabilir ki!" demiş, diğerleri de onu onaylamıştır. Dennett, bu hadisedeki büyük şaşkınlığını, "bu grup, taşralı cahillerden oluşmuyordu, hepsi de Harvard Tıp öğrencisiydi!" Diyerek ifade eder.[292] Bunun üzerine kendi mücadelesini de şöyle özetler: "Dünyanın Güneş'in etrafında döndüğüne ve zamanın göreceli olduğuna, tüm dünyayı ikna etmeyi başardık. Bir

---

[290] R. Dawkins, **The Ancestor's Tale**, Weidenfeld & Nicolson Yay., Londra, 2004, s. 458.
[291] Dennett, **Sezgi Pompaları**, s. 208.
[292] **A.e.**, s. 211.

tasarımcı olmadan da tasarımın olabileceğini göstermek gibi pedagojik bir görevden neden kaytaralım ki?"[293]

Dennett'a göre, doğal seçilim kuramının en büyük güzelliği, kökenlerimize dair açıklamalardan akıllı zanaatkarı nasıl çıkarabileceğimizi göstermiş olmasıdır. Yine de muazzam bir tasarım olduğu ortadadır. Onun ifadeleriyle; "O halde bu tasarlama işini yapan kim ya da ne? Elbette Doğa Ana ya da gerçek anlamda, doğal seçilim yoluyla işleyen uzun ve yavaş evrim süreci"[294]

Bu noktadan bakıldığında, Dennett'ın evrimi izah ederken kullandığı terminoloji dikkat çekicidir. Örneğin; "Doğa Ana böyle *öngörüsüzken*, üstün bir öngörü yeteneğine sahip olan ve hatta bu yeteneği gezegenimiz üzerindeki doğal seçilim sürecine rehberlik ve ortaklık etmede kullanan insanı *yaratmayı* başardı."[295] Ya da "Evrim öğrenebilen, derinliğine düşünebilen ve daha sonra ne yapması gerektiğini mantıklı bir biçimde değerlendirebilen aktörleri ortaya çıkardı."[296] Dennett bu ve benzeri birçok *yaratma* ve *ortaya çıkarma* kavramının, sadece evrim sürecini anlatmayı kolaylaştırmak için kullandığı basit bir terminoloji olduğunu iddia etmektedir. O, zaten kavramları yok etmeyi değil, içeriklerini değiştirmeyi hedeflediğini de ifade etmiştir. (Mesela bilinç dediğimizde müstakil varlığı olan birşeyi değil de beynin süreçlerini ifade ediyor olmak gibi.) Ancak Dennett'ın evrimsel süreci anlatırken kullandığı ve belki de kullanmak zorunda kaldığı terminoloji, bununla izah edilemeyecek kadar aşikar bir *aşkın*lık ifade etmektedir. Örneğin, öngörü sahibi varlıklar haline geliş sürecimizi izah ederken kullandığı; "yarattığınız şeyin yaklaşan bir tehlikeden kaçınabilmesini istiyorsanız bunu, doğru şeyi kendiliğinden yapabilecek biçimde ya da tehlikeyi önceden görebilecek şekilde tasarlamanız gerekir."[297] ifadeleri ya da " tüm canlı varlıkların, farklı koşullar karşısında farklı biçimde harekete geçebilen, kendi kendini düzenleyen ve kendi kendini koruyan bir organizasyon gerektiren bedenleri vardır. Bu organizasyonlar, doğal seçi yoluyla *zekice tasarlanmıştır*." [298] sözleri, kendiliğinden, amaçsız ve kör bir yönelimle

---

[293] Dennett, **a.g.e.**, s. 212.
[294] **A.e.**, s. 166.
[295] Dennett, **Özgürlüğün Evrimi**, s. 73.
[296] **A.e.**, s. 239.
[297] **A.e.**, s.63.
[298] Dennett, **Aklın Türleri**, s. 36.

meydana geldiğini iddia ettiği bir süreç için dahi Dennett'ın, önceden düşünülmüş, hesap edilmiş ve talep edilmiş olduğunu ifade eden bir terminoloji kullanmaktan kaçınamadığının göstergesidir.

Dennett'ın eserlerinde dile getirdiği sayısız ifadenin yanı sıra, evrimsel süreçte meydana gelen değişimlerin, bir takım *tercih, kontrol* ve *tasdik* gerektirdiğini ifade eden sözleri de buna örnek gösterilebilir. Örneğin, meyve sinekleriyle ilgili yapılan bir araştırmadan söz ederken, sineğin genomunda ortaya çıkan bağışıklık "çözümleri"nin, doğal seçilim adı da verilen Doğa Ana tarafından "*keşfedildiğini*" ve "*onaylandığını*" söyler.[299] Ya da bir enformasyon aktarımının, aynı güvenilirlikte, daha ucuza mal edilebiliyor olması durumunda Doğa Ana'nın bu aktarım işinde genleri "*tercih etmeyeceğini*" söyler.[300]

Beyin hücrelerindeki opioid alıcılar için, "doğanın milyonlarca yıldır beyinlerde sunduğu endorfin moleküllerini kabul etmek üzere *tasarlanmış* alıcılardır."[301] demektedir. Ya da yönelmiş sistemlerin en önemli amaçlarını icra edebilmeleri için, "doğa"nın bu konuda sayısız çeşitlemeyi araştırmış olması gerektiğini ifade etmektedir.[302]

"Beyin bir yapımdır ve parçalarının sahip olduğu yönelmişliği, kendisinin de bir parçası olduğu daha büyük sistemin sürüp giden ekonomisi içinde oynadıkları rollerden ya da bir başka deyişle, yaratıcısı olan Tabiat Ana'nın yönelmelerinden alır." Diyerek "beyin hallerinin yönelmişliğinin, onları tasarlayan sistemin ya da sürecin *yönelmişliğinden* türemiş olduğu"ndan bahseder.[303] Yani onları tasarımlayan sürecin kendisinin yönelimsel bir amacı olduğuna ister istemez değinir.

Dennett'ın, Darwin'in devrimi sayesinde, "Tanrı'nın niyetini anlamaya uğraşmak yerine, bir sebebi varsa, 'Doğa Ana'nın bir şeyleri neden öyle değil de böyle yapmış olabileceğini ve bunları neye göre ayıklayıp seçtiğini anlamaya çalışırız."[304]

---

[299] Dennett, **Özgürlüğün Evrimi**, s.73.
[300] **A.e.**, s. 200.
[301] Dennett, **Aklın Türleri**, s. 47.
[302] **A.e.**, s. 49.
[303] **A.e.**, s. 65.
[304] Dennett, **Darwin'in Tehlikeli Fikri**, s. 254.

ya da "Tabiat Ana, yani doğal seçi süreci, sessizce ve akıl yürütmeksizin en iyi tasarımların başarısına izin vererek, iyi gerekçelere verdiği değeri zımnen ortaya koyar." Sözleri de esasen akıllıca tasarımlanmış bir sürecin, tesadüf ve şanslara bağlanmasının yanlışlığını ortaya koyar.

Bu örnekleri, bu çalışmanın büyük bir bölümünü kaplayacak kadar artırmak mümkündür. Görüldüğü üzere, Dennett'ın teorisi, bize, evrenin ve insanın bir anda ortaya çıktığı bir *yaratılış* teorisine karşılık, evrim teorisini neden tercih etmemiz gerektiğine dair bir cevap sunmaya çalışır. Evrenin ortaya çıkışının ve insan zihninin oluşumunun evrimle nasıl izah edilebileceğini göstermeyi de hedefler. Ancak bunu savunurken kendisinin dahi kendi terminolojisiyle çelişiyor olmasına rağmen, neden evrim gibi muazzam bir sürecin, amaçsız ve kör bir yönelimle gerçekleştiğini kabul etmemiz gerektiğini izah edemez. Halbuki birinci bölümde görüldüğü gibi İslam düşünürleri, evrimi akıllı bir tasarımcıyla beraber, bir amaçsallık örüntüsüyle izah ederek, insan zihninin oluşumuna dair de kendi teorileriyle çelişmeyen ve süreçten kopmayan bir açıklama getirmişlerdir. Nitekim Dennett'ın kendisi de amaçsız ve kör bir yönelimin, evrimin zorunluluğu olmadığını kabul etmektedir.[305] Bu da bize Akıllı bir Tasarımcı yerine amaçsız ve kör süreçleri kabul etmenin bir tercih olduğunu göstermektedir. Dennett'ın yaptığı bu tercihin sebeplerini onun din hakkındaki görüşlerinde bulmak mümkündür.

---

[305] Luca Rivelli, "Dennett & Alvin Plantinga, Science and Religion: Are They Compatible? (Ponit/ Counterpoint)", **Universa. Recensioni di filosofia**, Vol. 2, n. 1, 2012.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DENNETT'IN DİN ANLAYIŞI

3.1. Dine Yaklaşımı

Daniel Dennett, bilindiği gibi, bir bilinç teorisyeni ve (bilinç konusunun bugün geldiği noktadan bakılacak olursa) esasen bir bilim felsefecisidir. İkinci bölümde detaylarını görüğümüz Dennett'ın bilinç teorisi, doğal seçilim yoluyla evrim fikrini bilincin ve içeriklerinin oluşumunu izah etmek için kullanma çabasını içermektedir. O, bilinci evrim teorisiyle izah etmeye çalışmasının, evrende hiçbir gizeme ve dolayısıyla, akıllı bir tasarımcı tarafından yaratılmışlık düşüncesine yer bırakmamak amacı güttüğünü eserlerinde sıkça dile getirmektedir. Bu konudaki çabası o kadar üstündür ki, *ateizmin dört atlısı* (R. Dawkins, C. Hitchens, Sam Harris, D. Dennett.) diye anılan, *yeni ateist akım*ın öncüleri arasında kabul edilmiştir. Bu çabasının köklerini ise Dennett'ın din hakkındaki görüşlerinde bulmak mümkündür.

O, dinin, insanların zihinlerini ele geçiren ve belki de uyuşturan çok zararlı bir büyü olduğuna, bilimle dinin asla aynı çatıda var olamayacağına inanmıştır ve kendisini bu büyüyü bozmak konusunda görevli addetmiştir. Nitekim dine dair görüşlerini ve dinin evrimle nasıl oluşabileceğine dair teorilerini topladığı eserine "Breaking the Spell" (Büyüyü Bozmak) adını vermiştir. Eserinde okuyucuları, kendisinin bilimsel addettiği yöntemle dini araştırıp konuşabilmek konusunda ikna etmeye çalışarak, bu büyüyü bozmak istediğini ifade etmiştir. Biz de çalışmamızın bu bölümünde, Dennett'ın dine dair görüşlerinin tümünün toplandığı tek çalışması olması nedeniyle bu kitabını merkeze alarak onun din görüşlerini incelemeye çalışacağız.

Dennett, Hristiyan, Musevi ve İslam geleneklerindeki Tanrı inancının, Aristotales'in "ilk neden olarak Tanrı" fikrinin süregelimi olduğunu iddia eder. Bilindiği gibi Aristotales, her şeyin var olmak için bir sebebe ihtiyaç duyduğunu, bütün nedenlerin *neden*i olacak, yani nedensel süreçleri sonuçlandıracak bir '*ilk neden*'

olarak da Tanrı'nın var olması gerektiğini savunur. Dennett, bu fikrin diğer büyük dini geleneklerde de sürdürüldüğünü ifade eder. Ancak ona göre, "evren bir Tanrı tarafından Tanrı'nın amaçları doğrultusunda yaratıldıysa, içindeki bütün amaçların da Tanrı'nın amaçlarına bağlı olması gerekirdi." Bu durumda Dennet, "Tanrı'nın amaçları neydi?" diye sorar ve insanların bu soruya 'çünkü'yle başlayan bir yanıt vermek yerine "neden" sorusunu "nasıl"la değiştirip, nasıl sorusunu da Tanrı'nın evreni nasıl yarattığıyla ilgili hikayeler anlatarak yanıtlamaya çalıştıklarını iddia eder. Ona göre dindarlar Tanrı'nın neden böyle bir evren yaratmak istediğiyle ilgilenmezler. Nasıl yarattığı konusunda ise sadece mesnetsiz hikayeler anlatırlar. Buna örnek olarak Hritiyanlığın Yaratılış Kitabı'nı ve Brahmanların efsanelerini işaret eder. Buna göre "Yaratılış Kitabı, bir kozmogoni"dir (evrendoğum fikri). Brahmanlara ait efsanelerde ise kendi kendine var olan bir Tanrı'nın, herhangi bir sebeple suları yarattığından, onların da içlerine sonradan altın yumurtaya dönüşecek bir tohum ektiğinden, bu yumurtandan da dünyaların atası olan Brahma'nın doğduğundan bahseder. Dennett, bu şekilde dinlerin nasıl bilimsel gerçeklikten uzak efsaneler ürettiklerini kanıtlamaya çalışır. Bu noktada verdiği örneklerden hiçbirinin İslam Dinine ait olmaması dikkat çekicidir. Ona göre, bugünün kozmologları da teleolojinin "neden" sorusunu sürüncemede bırakıp, büyük patlamayla başlayan hikayeler anlatmayı tercih ederler. Darwin'in evrim teorisiyle sağladığı en temel katkılardan biri "neden" sorularına anlam kazandıran yeni bir açılım sunmuş olmasıdır. Dennett bunu şöyle ifade eder:

"Darwin'in fikri önümüze, bütün bu açmazları çözümleyen -açık, inandırıcı, şaşılacak derecede çok amaçlı-bir yol sermiştir…. ilk defa bir kısır döngü içinde dolanıp duymayan ya da gizemlerin sonsuz gerilemesiyle sarmallar çizerek uzaklaşmayan, kararlı ve sağlam bir açıklama sistemine kavuşmuş olacaktır… Zaten Darwin'in paramparça ettiği eski kavramları savunmanın hiçbir akılcı ve savunulabilir yolu da yoktur."[306]

Buna karşın, Dennett'ın tüm süreçlere nedensel bakış açısı kazandırdığını ve tüm eski kavramları paramparça ettiğini ifade ettiği Darwin'in evrim teorisi, (bu çalışmanın birinci bölümünde detayları görüldüğü gibi) bazı araştırmacılara göre,

---

[306] Dennett, **Darwin'in Tehlikeli Fikri**, ss. 27-29.

İslam alimlerinin, yaratılışla ilgili ayetlere dayanarak ortaya koymuş oldukları teorilerin batıda ifade bulmuş şeklidir. Buna göre İslam alimlerinin teorileri, tercüme faaliyetleri sayesinde batıya aktarılmıştır ve Shanavas'ın ifadesiyle; "Darwin'in buna katkısı, kendi gözlemleriyle bu teorileri doğrulamaktan ibarettir." İslam dünyasında bir sebep ve amaca mebni olarak, yaratılış sürecini izah için kullanılan evrim teorisi, Darwin sonrası ateistler tarafından tesadüflere indirgenmiş, Dennett'ın iddiasının aksine, varlığın nedeni, tesadüflere atfedilerek daha da muğlak ve imkansız hale getirilmiştir. Dennett, yaratılış konusundaki eleştirilerinde Hristiyan dininin kutsal kitabını ve diğer dinlerin efsanevi anlatımlarını, tüm dinlere teşmil etmiş ya da böyle ifade etmiştir. Halbuki İslam dininin kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'de, gerek insan ve evrenin yaratılışı hakkında düşünmeye verilen önem,[307] gerek bugünkü bilim tarafından doğrulanmış olup, 1400 yıl önce Arap coğrafyasında ortaya konmuş olması mucize kabul edilebilecek (özellikle kozmolojik) ayetler, gerekse bu ayetlerden beslenmiş olan İslam bilim ve felsefesi göz önüne alındığında, Dennett'ın bu konuda yanıldığı ya da konuya önyargı ve taassupla yaklaştığı ortaya çıkacaktır. Dennett, bu önyargılar üzerinde din hakkındaki görüşlerini biçimlendirmiş, bu görüşleri nedeniyle din fikrinin hayattan uzaklaştırılması gerektiğine inanmış, bunu sağlamak için de evrende maddeyle izah edilemeyen hiçbir şeye yer bırakmamayı hedeflemiştir. Evrendeki en büyük gizem olan insan bilincini de, aynı şekilde, araştırmaya mani olan mucizevi bir gizeme yer bırakmayacak şekilde izah etmeyi hedeflemiştir.

Dennett, yukarıda görüldüğü gibi bilinci, içeriklerinden ibaret olan, büyük bir mem kompleksi olarak tanımlamıştır. İnsan türünün konuşmaya başlamasıyla insan beynine doluşan memler, kültürel öğelerin de dahil olduğu fikirlerin (tek tek varlıkların fikirleri) taşıyıcısı olmuş ve yerleştikleri beyni de geliştirmişlerdir. Bu teoriye göre, Dennett, Dawkins'e referans yaparak, fizyolojik özelliklerin genlerle aktarılması gibi kültürel olguların da memlerle aktarıldığını savunmaktadır. Din de tıpkı bu kültürel öğeler gibi memlerin bilinci oluşturan sürecinin bir sonucudur. Ancak din, kültürden farklı olarak, tehlikeli ve farkında olunup üstesinden gelinmesi gereken bir olgudur.

[307] Bakara 2/164, Al-i İmran 3/190-191, Yunus 10/6-101, Enbiya 21/30, Rum 30/22, Zümer 39/21, Kaf 50/6-7-8-11, Tarık 86/5-6-7, Ğaşiye 88/17-18-19-20.

Zira o, sadece bireyleri değil, toplumları kontrol altına alan, yıkıcı etkileri olan bir çeşit illüzyon, bir çeşit büyüdür.

Dennett, din konusunda kendisine gelebilecek itirazların farkındadır ve bunların doğruluğunu da kısmen kabul eder. Örneğin dinin, birçok inanan insanın düşündüğü gibi insanda en iyiyi açığa çıkarabileceğini ve hatta insanların yaşam mücadelesi için muhtemelen din kadar etkili başka bir şey olmadığını söyler. Onun deyimiyle din;

> "Güçlü ve yetenekli insanları daha alçakgönüllü ve sabırlı yapar, ortalama insanların kendileri üzerinde yükselmesini sağlar, çaresizce yardıma ihtiyaç duyan birçok insan için içki ya da uyuşturucu ya da suçtan uzak kalmak konusunda sağlam destek sağlar. Aksi halde kendini dağıtacak ya da sığ, kaba ya da basit bir şekilde dönek olan insanlar genellikle kendi dinleri tarafından kuşatıldıklarında asilleştirilirler, hayatta bir perspektife sahip olmaları, onların, hepimizin gurur duyacağı zor kararları almalarına yardımcı olur."[308]

Ancak ona göre bunları sağlayacak tek şey din değildir. Belki bir araştırma yapılsa ateist ve agnostiklerin yasaya daha saygılı, başkalarının ihtiyaçlarına daha duyarlı ve dindarlardan daha ahlaklı oldukları ortaya çıkartılabilir. Yine Dennett'ın deyimiyle, din için söylenebilecek en iyi şey, 'bazı insanların, tipik olarak aydınlarda bulunan vatandaşlık ve ahlak düzeyine ulaşmasına yardımcı olması'dır. [309] Diğer bir deyişle, Dennett, dinin, aydınlarda kendiliğinden olan iyi özellikleri, zayıf insanlara kazandırmak gibi bir faydası olduğunu söyler. Ancak ona göre din o kadar tehlikelidir ki o, böyle (küçük) bir faydaya karşılık, din için ödenen bedelleri ödemeye değmeyeceğini insanlara göstermek ister. Bu nedenle dine, koşulsuz metafizik bir varlık atfetmek yerine, onu bir mem ürünü olarak, doğal bir fenomen gibi bilimin ışığında incelemek ve bu büyüyü bozmak ister.

---

[308] Dennett, **a.g.e.**, s. 54-55.
[309] **A.e.**, s. 55.

3.2. Dinin Doğal Bir Fenomen Olduğu İddiası

Dennett, (ikinci bölümde detayları görüldüğü gibi) fenomenolojik deneyimlerin, bilim tarafından incelenebilir olduğunu iddia etmiş, bunun için de heterofenomenoloji yöntemini önermiştir. O, dinin de insan bilincinde evrimle oluşan fenomenolojik içeriklerden biri olduğunu düşünmektedir. Nitekim kendisi de heterofenomenoloji yöntemini, bir fenomenolojik içerik olarak din konusunda uygulamaya çalışmış, bu deneyimleri de "*Caught in the Pulpit*" adını verdiği kitabında paylaşmıştır. Klinik sosyal hizmet uzmanı Linda la Scola ile yapılan bu çalışmada hedef, mimberde inandıklarını söyleyerek cemaati etkileyen din adamlarının, inançları, cemaatler üzerindeki etkileri ve yaşamları arasındaki kopukluğu göstererek, gerçekte bu din adamlarının inandıklarını iddia ettikleri şeylere inanmadıklarını ispat etmektir. Ancak Dennett, bu konuda da bazı Hristiyan, Yahudi ve Mormonlarla yapmış olduğu mülakatların neticesini, tüm dinlere teşmil etmiş, dini, sorgulandığında gerçekliği kalmayan bir bilinç içeriği olarak göstermek istemiştir.

Dennett'a göre din, benzersiz bir psikolojik fenomendir. Sadece nesnel olarak inceleme bakımından değil, tasarım açısından da sistematik olarak belirsizdir. Örneğin, Papaz XVI. Benedict'in teslise inanıp inanmadığını asla gerçekten bilemeyiz. Çünkü Papaz, inanmasa bile saygınlığını yitirmemek için buna inandığını söylemek zorunda kalırdı. Dennett, bunu göstermek için ilk olarak 2010 yılında inançsız beş protestan Papaz ile pilot görüşmeler yapmıştır. Daha sonra bu görüşmeleri, kadınlar, Katolikler, Yahudiler, Mormonlar, Protestanlar, ilahiyat öğrencileri ve üç Protestan seminer profesörü dahil olmak üzere otuz yeni katılımcıyla devam ettirmiştir.[310] Yalnızca Hristiyan din adamları, Yahudi ve Mormonlarla çalışılmıştır. Dennett, bu mülakatlarla ilginç bir sonuca vardığını söyler; kiliseyi dış çevreden koruyan zarın, aynı zamanda din adamlarını, kilisenin içindeki yıkıcı ve cezbedici güçlerden koruyan, sistemin düzgün işlemesini sağlayacak politika ve uygulamalar olduğu gerçeği. Bunlar ona göre zamanla geleneklerin ortaya çıkardığı, uzun süreli deneme yanılmaların

[310] Dennett, **Caught in the Pulpit**, s. 5.

ürünüdür ve bir *tasarımcı* olmadan tasarlanmış programlardır. Geçmişte iyi hizmetleri olsa da şimdi zararları daha çoktur.[311]

Dennett, dinin bugün ortaya çıkan zararlarının önüne geçmek için insanlara dinin doğal bir fenomen olduğu fikrini kabul ettirip, bilimsel dediği yöntemle onu irdeleyerek dinin yaptırım gücünü kırmayı hedeflemektedir. O, dindarların, kendi kutsallarının sorgulanmasına ve araştırılmasına karşı tamamen kapalı olduğunu düşünmektedir ve bu, ona göre dinin büyüsüdür. Bu büyünün insanları etkisi altına almasını önlemek için, onlara dinin bir mem ürünü olarak evrim sürecinde ortaya çıkmış olduğunu göstermek gerekmektedir. Bunun ilk adımı olarak da Dennett, dinin bilimin konusu olabilecek doğal bir fenomen olduğuna ve bilim tarafından incelenmesi gerektiğine muhataplarını ikna etmeye çalışır.

Dennett'ın, doğal fenomenden kastı, doğaüstünün zıddıdır. Bu manada doğal olan, fizik veya biyoloji yasalarına uyan, dolayısıyla mucizeleri içermeyen olaylardan, yapılardan, organizmalardan vb. oluşan insan olgusudur. Hatta ona göre zeki, bilinçli ve merhametli bir Tanrı'nın varlığı da dinin doğal bir fenomen olmasına mani değildir. Ona göre din, aşk ve müzik gibi doğaldır. Fakat aynı zamanda sigara ve ölüm de doğaldır. "Doğal" kelimesi bu anlamda insan yapımı olan şeyleri de içerir. Dennett, bir gökdelenin güzelliğinin, en az bir gün batımı güzelliği kadar doğal olduğunu ifade eder. Zira doğa bilimleri, doğada önemli-önemsiz, iyi- kötü her şeyi kendine konu edinir. Ormanları olduğu kadar şehirleri de, kuşları olduğu kadar uçakları da.[312]

Din felsefecisi Keith Word, R. Dawkins'in "Tanrı Yanılgısı" eserinde Tanrı'nın olmadığı sonucuna varmış olmasını[313], "Tanrı, -tarih ve ahlakta olduğu gibi- natüralist bilim metodolojisinin dışındadır"[314] şeklinde eleştirmiş ve düzeltmiştir. Dennett ise bu algıya meydan okumak istercesine dinin ve Tanrı'nın bilimin konusu olması gerektiği noktasında muhataplarını ikna etmek için önemli ölçüde çaba sarf etmektedir. Nitekim "Breaking the Spell" adlı eserinin çok büyük bir bölümünü, okuyucularını dinin tartışılamaz, incelenemez, üzerinde düşünülemez bir şey olmadığı,

[311] Dennett, **a.g.e.**, s. 115.
[312] Dennett, **Breaking the Spell**, Penguin Group, London, 2006, s. 27-28.
[313] R. Dakins, **The God Delusion**, Houghton Mifflin Comp., NewYork, 2008.
[314] Keith Ward, **The Case for Religion**, Oxford: One World Publications, 2004.

bilimsel yöntemlerle incelenmesi gerektiği ve bu konudaki tabuların yıkılması gerektiği konusunda ikna etmeye ayırmıştır.

Ona göre insanlar, dinin bilim tarafından tartışılamaz, araştırılamaz olduğuna inanmalarına sebep olan büyük bir büyünün etkisi altındadırlar ve bu *tabu*ya sebep olan daha da büyük bir *tabu*dur: "*dinin hayatı zenginleştiren büyüsü*"nü kaybetme korkusu. Bu korku, Dennett'ın ifadesiyle, "laik batı teknolojisi ve kültürünün son zamanlardaki küresel saldırısının yüzlerce dili ve kültürü yok etmeye itmesinin yansımasıdır." Ancak Dennett dindarları, bu sorgulamanın haklı olduğuna ikna etmek için onların argümanını kullanır ve şöyle der; "Tanrı'nın sözü, meraklı bilim adamlarının zayıf arayışlarından zarar göremez."[315]

Evrimsel biyolog Stephan Jay Gould, bilim ve dinin iki ayrı krallık olduğunu, bilimin alanının tamamen fiili gerçeklik, dinin alanının ise ahlak ve hayatın anlamı üzerine olduğunu, bu iki krallığın birbirlerinin alanına müdahale etmediği sürece barış içinde yaşayabileceği düşüncesindedir. Dennett bu düşünceyi hatırlatır ve buna karşı çıkar. Ona göre, bilimin düzgün bir şekilde hitap edemeyeceği ve dinin tek başına komuta etmesi gereken bir alan olsa dahi bu, bilimin gerçeği inceleyemeyeceği anlamına gelmez. Dinin ne yaptığını bilimsel olarak inceleyebiliriz ve incelemeliyiz.[316]

Dennett, okuyucularını bilimin dini araştırmasının gerekliliğine ikna etmek için birçok argüman ileri sürer. Bunları özetleyecek olursak:

1. *Dinin hayatı ve sosyal yaşamı etkileyen en önemli bağımlılık olması*: Dennett, dinin, sigara, alkol gibi bir bağımlılık olduğunu, hatta bu fenomenlerin en önemlisi olduğunu iddia etmektedir. Çünkü ona göre din, sadece sosyal, politik ve ekonomik çatışmaları değil, hayatımızın anlam bulmasını etkiler ve birçok insan din olmadan hayatın yaşanabilir olmadığını düşünür. Bu nedenle onun hakkında olabildiğince çok şey öğrenmek ve bunu sağlamak için de dini, küresel bir fenomen olarak ele alıp, multidisipliner bir araştırmaya tabi tutmak zorunda olduğumuzu söyler.[317]

---

[315] Dennett, **a.g.e.**, s. 18.
[316] **A.e.**, s. 30-31.
[317] **A.e.**, s. 13-15.

2. *Dinin, Dünya'daki sorunları çözme iddiasını ispat etmesinin gerekliliği*: Düşünür, dünya üzerinde yoksulluk, açlık, hastalık, zulüm, savaş ve şiddet suçları gibi korkunç bir dizi sorunu çözmek için iyi niyetin tek başına yeterli olamayacağını ifade eder. Zira ona göre komünizm ve alkol yasağı da sorunlara çözüm bulmak isteyen iyi niyetli insanlar tarafından savunulmuştur. Ancak zaman yanıldıklarını göstermiş, insanlık bunlar nedeniyle ağır bedeller ödemiştir. Aynı şekilde ırklar arası çekişmenin çözümü olarak birçok iyi niyetli, samimi, dürüst insan siyahlarla beyazların ayrı topluluklarda tutulması gerektiğini düşünmüştü. Ancak ABD'de birçok sivil toplum kuruluşu Apartheid'in[318] bu aşağılayıcı ve can sıkıcı uygulamasının ve onun Afrika'yı parçalama ihtimalinin ne kadar yanlış olduğunu bu iyi niyetli insanlara göstermek için harekete geçti. Dennett bu örnekler üzerinden dindarların da aynı hataya düşmüş olabileceklerini, dini sıkı bir araştırma ve soruşturmaya tabi tutmadan bundan emin olunamayacağını söyleyerek, muhataplarını din konusunda böyle bir sorgulama yapmanın gereğine dair ikna etmeye çalışır.[319]

3. *Her dinin kendi özelinde dünyayı iyileştirme iddiasını ispat etmesinin gerekliliği*: Dennett'a göre, bugün Hıristiyanlık, Musevilik, İslamiyet, Hinduizm, Budizm ya da yüzlerce din sisteminden birinin parçası olan çoğu kişi, dünyadaki barışa hükmetmenin yolunun kendi dini kurumlarından geçtiğine tüm yürekleriyle inanmıştır. Birçok insan ise tüm dinlerin saygıyla bir araya gelerek insanların birbirlerine nasıl davranmaları gerektiğine dair bir anlaşma yapılmasıyla dünya barışının sağlanabileceğini düşünür. Dennett'a göre bu doğru olsa bile sağlam kanıtlara muhtaçtır ve karşılaşılan örnekler bize, birçok insan için kendi dinlerinin rekabetteki başarısının, dünya barışından daha önemli olduğunu göstermektedir.[320]

4. *Hayatı komuta eden dinin, amaçlarının ortaya konmasının gerekliliği*: Bazı filozoflar yıllardır, tasarım delili, ontolojik delil gibi argümanlarla Tanrı'nın

---

[318] Apartheid: (Afrika dilinde "ayrılık" anlamına gelmektedir), Afrika'nın güneyinde bulunan Güney Afrika Cumhuriyeti'nde 1948 - 1994 yılları arasında resmî devlet politikası olarak iktidarda bulunan Ulusal Parti hükümeti tarafından uygulanan ve bu doğrultuda da yasalar çıkartan ırkçı ayrımcılık sistemidir. Ayrıntılı bilgi için bkz: "Güney Afrika'nın Irk Ayrımcılığa Dayanan Rejimi:Apartheid", **Gaia Dergi**, İlhan Ceylan, 02.01.2018, https://gaiadergi.com/guney-afrikanin-irk-ayrimciliga-dayanan-rejimi-apartheid/

[319] Dennett, **a.g.e.**, s.15.

[320] **A.e.**, s.16.

varlığını savunurken, bazılarıysa kötülük problemi gibi argümanlarla rakiplerinin bu argümanlarını çürütmeye çalışarak uzun yıllar harcamışlardır. Ancak Dennett kendi yaklaşımının bu iki gruba da uzak olduğunu ifade eder. O, önemli düşünürler de dahil olmak üzere bu kadar çok insanı etkileyen ve bu kadar güçlü bir şekilde hayatı komuta eden dinlerin, amaçlarının ne olduğunu ve nasıl bu güce sahip olduklarını anlamak için dinin doğal bir fenomen gibi bilimsel olarak incelenmesi gerektiğini söyler. Böylece ona göre bununla nasıl başa çıkılacağına dair bir çözüm bulunacaktır.[321]

5. *Ateistler tarafından dine karşı oluşturulan bazı ithamlardan kaynaklanan şüpheleri bertaraf etmek için*: Dennett, ateistlerin de teistler gibi dünya barışını hedeflediklerini, ancak dini inancın bunun aksine sükûnet ve aydın düşüncenin önüne geçerek, dünya barışına mani olduğunu düşündüklerini belirtir. Ona göre dünya barışı isteyen bu iki karşıt grup arasındaki çatışmada ateizm, kendi düşüncelerini her türlü sorgulama ve araştırmaya açmışken, din, sorgulamayı saygısızlık ve küstahlık olarak görüp, bundan uzak durmaktadır. Ateizmi neredeyse bir inanç sistemi gibi benimsemiş olduğunu her fırsatta görebildiğimiz Dennett, okuyucuyu tartışmaya çekebilme çabasıyla, bu konuda tarafsız bir septik olduğunu da söyler. Ona göre dinin, insanlığın en büyük umudu olduğuna inananlar, eğer inançlarını mikroskop altına yatırmaktan çekiniyorlarsa bunun, bu duruma dair şüphelerimizi artırması gerekir ve eğer araştırmanın sonucunda dindarların haklı oldukları anlaşılırsa Dennett, kendisi gibi septiklerin bunu kabul etmekle kalmayacağını, bu davayı coşkuyla destekleyeceklerini vaat eder. [322]

6. *Dinin, sebep olabileceği felaketlerden korunmak için:* Dennett'a göre, dinin insanlık için önemi göz önüne alındığında, dinin geleceğinin, insanlığın geleceği için belirleyici olduğu görülür. Bu nedenle insanlığın kendi geleceğini öngörmesini sağlayacak olması dahi, tek başına dinin bilimsel olarak çalışılması için yeterli bir sebep olacaktır. Zira geleceği öngörmek, insanlık için birçok felaketin önüne geçilmesini sağlayabilecektir. Meteorologların uyarıları sayesinde, gelen fırtınadan milyonlarca insanın kurtarılmış olması gibi. Fakat ona göre insanları bu araştırma ve meraktan alıkoyan iki temel etmen vardır: 1. dinin insanlara net faydalar sağladığı ve

---

[321] Dennett, **A.g.e.**, s. 27-28.
[322] **A.e.**, s. 16-17.

2. bu faydaların böyle bir soruşturmada hayatta kalmasının mümkün olmayacağı düşüncesi. [323] Dennett, birinci şıkkın doğruluğunu ispat etmek için bu araştırmaya muhtaç olduğumuzu iddia eder. Zira ona göre belki de dine duyulan bu güven ve saygı, virüslerin bağışıklık sistemimiz tarafından görülmesini engelleyen bir kabuktur. Öyle olup olmadığını araştırmadan bilemeyiz. İkinci kaygı ise, yani dinin sağladığı faydaların böyle bir soruşturmada hayatta kalamayacağı endişesi, Dennett'a göre yüzyıllardır bilimsel merakın önündeki en büyük engel olmuştur. Hâlbuki en büyük kayıp ne olabilir? Dennett, Modern tıbbın ilk yıllarında insan kadavralarının tahliline karşı ciddi bir direnç olduğunu hatırlatır. Halbuki öfke ve başkaldırılara direnen öncüler sayesinde bu tabuları yıkmak, korkulduğu gibi ahlak ve dürüstlüğün çöküşüne sebep olmamıştır. Bugün bu saldırgan tavırlarla gelişen bilimin bize sunduğu ilaçları kullanmaktan vazgeçemeyiz. Bunun gibi birçok örnek verilebilir. Dennett'ın deyimiyle; "iyilik için de kötülük için de bilgi gerçek güçtür." [324]

Dennett, kendisinin, ateist bir aydın olduğu halde, demokrasi, adalet, yaşam, sevgi ve doğruluk gibi savunulabilir olup olmadıklarını düşünmekten dahi utanç duyacağı kutsal değerlenin olduğunu ifade ederek dindarların kutsallarına bağlılıklarını anladığını gösteremeye çalışır. Ancak bir filozof olduğundan beri, mahrem kabul ettiği bu değerlerin dahi doğruluğunu, var olmadıklarında daha iyi olup olmayacağını sorgulamayı öğrendiğini söyleyerek, dindarlara kendini örnek gösterir ve onlara şöyle meydan okur: "Eğer dininizin iyiliğin tümü olduğu iddiasındaysanız, vicdanlı bir şekilde zararın tümünü hesap etmek ve başka dinlerin mi yoksa hiçbir dinin olmamasının mı daha iyi olacağını ciddi şekilde düşünmek ve tartışmak zorundasınız."

Düşünür, tıpkı Hans Cristian Andersen'in "İmparatorun Yeni Giysileri" eserinde canlandırıldığı gibi yalanlar ve mitlerin, bir başkasının bunu muhafaza etmek için çok iyi nedenlerinin olduğu düşüncesiyle bir "ortak akıl" tarafından asırlarca muhafaza edilebileceğini ifade eder. Bilim adamları da bu şekilde yıllarca dini incelememişlerdir. Çünkü insanlar, din konusunda ciddi bir araştırmanın

---

[323] Dennett, **a.g.e.**, s. 45.
[324] **A.e.**, s. 48.

düşüncesinden bile rahatsız olurlar. Bu durumu bertaraf etmek için Dennett, hayranı olduğunu söylediği ve din hakkındaki düşüncelerinde ciddi şekilde kendisinden etkilendiği düşünür W. James'ten bir alıntı yaparak cevap verir:

"Her gece kendini bir uçurumun kenarından aşağıya kayarken bulan bir adamın hikâyesi. Sonunda düşüşünü durduran bir dal yakaladı ve saatlerce sefalet içinde ona yapışıp kaldı. Fakat sonunda parmaklarını bırakmak zorunda kaldı ve umutsuzca hayata veda ederek, kendisinin düşmesine izin verdi. Sadece altı santim düştü. Eğer mücadeleden daha erken vazgeçmiş olsaydı, onun ızdırabından kurtulmuş olurdu."[325]

Dennett, bu örneği vererek dindarlara şöyle seslenir;

"*Revivalist vaiz gibi, size diyorum ki, hey tabuyu kırmaktan korkan dindar millet: haydi bırakın! Bırakın kendinizi! Düşüşü fark etmeyeceksiniz bile. Bilimsel olarak dini araştırmaya ne kadar erken başlamış olursak, en derin korkularımız o kadar çabuk geçecek.*"[326]

3.3. Bilimsel Din Teorisi: Din memleri

Dennett, hem 'Breaking the Spell' adlı kitabına, hem de TED'de yaptığı kısa dersine [327] şu örneği vererek başlar: karıncaları, çimlerin üzerine tırmanırken görürsünüz, yukarı kadar tırmanırlar fakat düşerler. Sonra tekrar tırmanır, tekrar düşerler ve tekrar tekrar düştüğü halde tırmanmaya devam ederler. Tıpkı Sisyphos'un[328] kayası gibi. Fakat karıncanın bu işten hiçbir çıkarı ya da beklediği bir fayda yoktur. Örneğin karıncanın bunu yaparken, aslında bölgeyi daha iyi görmek, yiyecek aramak ya da potansiyel bir eşe gösteriş yapmak gibi bir sebebi yoktur. Karınca, beynine yerleşen bir parazit, bir karaciğer kurdu (lanset fluke/ dicrocelium dendriticum) nedeniyle böyle davranmaktadır. Çünkü bu parazitin üreme döngüsünü tamamlamak için bir koyun veya ineğin midesine girmesi gerekir ve karıncanın beyni, bu parazit tarafından yönlendirilmektedir. Bu küçük beyin solucanı, kendi soylarının

---

[325] Dennett, **a.g.e.**, s. 20.
[326] **A.e.**, s. 20.
[327] TED, Dan Dennett'tan **Bilincimiz Üzerine**, (Çevirimiçi) https://www.ted.com/talks/dan_dennett_on_our_ consciousness?langua.g.e.=tr (20.11.2018).
[328] Sisyphos, Yunan Mitolojisinde, Yeraltı Dünyasında sonsuza kadar büyük bir kayayı bir tepenin en yüksek noktasına dek yuvarlamaya mahkûm edilmiş bir kraldır. "Tanrılar Sisyphos'u bir kayayı durmamacasına bir dağın tepesine kadar yuvarlayıp çıkarmaya mahkum etmişlerdi; Sisyphos kayayı tepeye kadar getirecek, kaya tepeye gelince kendi ağırlığıyla yeniden aşağı düşecekti hep." Albert Camus, **Sisyphos Söylemi**, Çev.; Tahsin Yücel, Adam Yay.,İstanbul, 1988, s. 131.

devam edebilmesi için karıncaları harekete geçirmektedir. Bu durumdan karıncanın hiçbir çıkarı yoktur. Bu, sadece karıncalara has bir durum değildir. Benzer şekilde manipülatif parazitler balıkları ve fareleri de yönlendirir. Dennett'ın ifadesiyle; "Bu otostopçular, ev sahiplerini, ev sahiplerinin değil, kendilerinin yararı için, muhtemel olmayan şekilde davranmalarına - hatta intihara bile -sebep oluyor."[329]

Dennett, aynı durumun insanlar için de geçerli olduğunu iddia eder. Dünya üzerinde kişisel çıkarlarını, sağlıklarını, çocuk sahibi olma şanslarını bir kenara koyup, kendini, beyinlerinde yer eden bir *fikr*in çıkarlarını koruma ve geliştirmeye adayan insanlar gördüğümüzü söyler ve dinleri örnek verir; Arapça İslam sözcüğünün "boyun eğme" anlamına geldiğini ve her iyi Müslüman'ın şehadet ettiğini, günde beş kez namaz kıldığını, Ramazan döneminde oruç tuttuğunu, zekat verdiğini, hac yolculuğu yapmaya çalıştığını söyler. Müslümanlar, bunların tümünü Allah *fikri* için yapmaktadırlar. Daha açık ifade edecek olursak, Dennett'a göre Müslümanların bunları yapmalarını sağlayan *otostopçu parazit*, 'Allah *fikri memleri'*dir. Sadece Müslümanlar değil diğer din mensupları da aynı şekilde bu otostopçu parazitlerin etkisi altındadır. Onun ifadesiyle; "Hıristiyanlar ve Yahudiler de büyük fedakarlıklar yapıp, cesurca acı çekerek, hayatlarını "Söz"ü yaymaya adamışlardır." Dahası hayatlarını bu fikir için riske atarlar. Sihler, Hindular vb. diğer din mensupları da öyle. Sadece dinler değil, demokrasi ve adalet için de binlerce laik insan hayatını feda etmiştir. Yani uğruna ölünen, beyinlerde yer etmiş birçok *fikir* vardır.[330]

Zihnin kendi üretimi olduğunu düşündüğümüz soyut kavramlar ya da fikirlerle, beyni istila eden parazitler arasında kurulan bu paralelliğin insanlara saçma ve garip gelebileceği açıktır. Dennett bu konuda teorisini şöyle savunmaktadır:

> "İnsanlara bu fikrin garip gelmesinin sebebi, fikirlerin canlı kabul edilmemeleri, nereye gittiklerini görememeleri ve beyni yönlendirecek bir uzuvlarının olmadığı gibi düşüncelerdir. Oysa, fikirle mukayese ettiğimiz, örneğin, 'lancet fluke' (karaciğer kurdu) gibi bir parazit de bir havuçtan daha zeki değildir. Bir beyni bile yoktur." [331]

---

[329] Dennett, **Breaking the Spell**, s.:3-4; Ayrıca Ted dersleri için bkz: https://www.ted.com/talks/dan_dennett_on_dangerous_memes?langua.g.e.=tr#t-136728

[330] Dennett, **Breaking the Spell,** s. 4.

[331] **A.e.**, s. 6.

Ona göre parazitlerin sahip olduğu tek şey, karınca beyinleriyle temas ettiğinde onları yönlendirebilecek özelliklere sahip olma şansıdır. Tıpkı kelebeklerin, kanatlarında yırtıcı kuşları ürkütecek göz görünümlü desenlere sahip olma şansları gibi. Yırtıcı kuşlar bu desenler sayesinde kelebeği büyük bir hayvan zannederek, ona zarar vermezler. Bu, kelebeğin kendi aklıyla yaptığı bir savunma değildir. Fakat kelebek bundan fayda sağlar. Aynı şekilde atıl bir fikrin de eğer doğru tasarlandıysa, orada olduğunu bilmesi gerekmeksizin, beyne faydalı etkileri olabilir. Üstelik o, bir düşüncenin yaşayan bir şeyle karşılaştırılmasının da yeni bir şey olmadığını savunur ve elinde bulunan, 16.yy'da yazılmış Sower'ın kıssasının anlatıldığı bir müzik sayfasında, "Tanrının sözü bir tohumdur ve tohumun unu Mesihtir. Bu sözler, insanlarda kök salar ve bu insanların, onları uzak ve geniş alanlara yaymalarını sağlar"[332] yazdığını söyleyerek, Eski Ahit'te de sözün tohuma benzetilmiş olmasını örnek gösterir.[333]

Dennett, fikirlerin zihinlerde yaratılma süreçlerine dair iki ihtimal olduğunu söyler; ya mucizevi bir ilham kaynağı olmalı ya da doğal yollarla olmalıdır. Doğal yolla olması, Dennett'ın teorisine göre, düşüncelerin (düşünce memlerinin) zihinden zihne yayılıp, farklı dillere çevrilerek hayatta kalması anlamına gelir. Şarkıları, ikonları, heykelleri, ritüelleri bir otostopçu gibi kullanıp, belirli insanların kafalarındaki olası kombinasyonlarda bir araya gelerek, daha da yeni "yaratımlara" neden olur ve kendilerine ilham olan fikirlerin ailevi benzerliklerini taşıdıkları halde yeni özellikler ekleyerek gittikçe güçlenirler.[334] Bu şekilde gittikçe güçlenen birçok *fikir* yani *mem* vardır. Bunlardan bazıları insanlık için faydalı, bazılarıysa zararlı, "*toksik mem"*lerdir. İşte *din fikri* de insanları büyüsü altına alıp, yanlış şeyler yapmalarına sebep olan zararlı bir *mem*dir ve din, bazı faydaları olsa da zararları faydasından fazla olduğu için bozulması gereken bir *büyü*dür.

Dennett, kendini bu büyüyü bozan kişi olarak görmektedir. Bunu telefon sesi metaforuyla örneklendirir. Şöyle ki, en sevdiğiniz müzisyenin veda konserinde tam da kendinizi müziğe kaptırmış, başka diyarlara gitmişken bir başkasına ait aniden çalan

---

332 İncil, Matta 13.
333 Dennett, **a.g.e.**, s. 6.
334 **A.e.**, s. 6-7.

bir telefon sesi, bütün büyüyü bozar. Bu, korkunç, nefret edilesi bir durumdur ve Dennett dinin büyüsünü bozma girişimiyle bazı insanlar tarafından tam da o telefonu çalan kişi gibi görüleceğine inandığını söyler. Ancak o, kendisinin böyle güzel bir büyüyü değil de bozulması gereken, tehlikeli bir büyüyü bozduğunu iddia eder. Örneğin o telefon, 1978'de Guyana'da Jim Johns büyülenmiş yüzlerce müridine intihar emri verdiğinde[335] çalmış olsaydı ya da bu şekilde Aum Shinrikyo'nun Tokyo metrosunda sarin gazı salmasına[336] neden olan büyüyü bozmuş olsaydık. Dahası, Dennett'ın kendi deyimiyle; "keşke bugün binlerce fakir, genç Müslüman erkeği, demokrasi, tarih ve bilim gibi modern dünya hakkında eğitmek yerine katil şeyhlik hayatına hazırladıkları fanatik medreselere çeken büyüyü kırmak için bir yol bulabilseydik."[337]

Tüm bunlar, Dennett için, din büyüsünün bozulmasıyla önlenebilecek kötülüklerdir. Bu örnekler bize Dennett'ın din tasavvurunun, dinlerin kendilerinden çok dinin otoritesini kendi amaçları doğrultusunda kullanan, uç örneklere dayandığını göstermektedir. Bunun da ötesinde Dennett'ın, dinlerin ya da herhangi bir dinin içeriğine, kutsal değerlerine, sosyal değerlerine hiçbir şekilde değinmediği, buna dair rasyonel bir eleştiride bulunmadığı halde tüm dinler hakkında insanlarda bir tiksinme duygusu oluşturma çabası içine girerek, din algısını yıkmaya çalıştığı görülür. Örneğin, Yahuuz isimli sapkın bir topluluğun yaptığı iğrenç ritüelleri örnek göstererek, dinin (özellikle İslam dininin) aynı türden iğrençlik içeren *toksik memler* tarafından yönlendirildiğini ifade eder.

Dennett'ın söylediğine göre Yahuuz topluluğu, çocuk pornografisi dediğimiz şeyin sadece iyi bir eğlence olduğunu düşünüyor. Her gün esrar içiyor, dışkılama töreni

---

335 James Warren "Jim" Jones (13 Mayıs 1931 - 18 Kasım 1978): ABD'li "People's Temple" (Halkın Tapınağı) kilisesinin kurucusu olan vaiz. 1978 yılında Guyana'da kendisi ve müridlerine has kasabası Jonestown'da 911 müridini aynı anda intihar etmeye ikna etmiş ve kendisi de müridleriyle birlikte ölmüştür. Kaynak; "Jim Johns", **Einsyclopedia Britannica**, (Çevirimiçi) https://www.britannica.com/biography/Jim-Jones (27.03.2017).

336 Aum Şinrikyo, Shoko Asahara tarafından 1984 yılında kurulmuş, ilk olarak **Japonya'yı** daha sonra tüm dünyayı ele geçirmeyi hedefleyen terör örgütüdür. 20 Mart 1995 tarihinde örgüt üyeleri Tokyo'nun çeşitli metro istasyonlarına aynı anda kimyasal sinir gazı olan sarin gazı yaymış, 12 kişinin ölümüne, 6.000'den fazla kişinin yaralanmasına neden olmuştur. Kayak: Tokyo Sarin Attack: Aum Shinrikyo cult leaders executed, **BBC News**, , 06 July 2018.

337 Dennett, **a.g.e.**, s. 13.

yapıyorlar ve yaşlı biri seksen yaşına ulaştığında, kişinin kendisini törenle öldürdüğü ve sonrasında diğerlerinin o ölünün etini yediği özel bir bayram günü düzenliyorlar. Dennett, bu iğrenç ritüelleri tanıttıktan sonra; "Öyleyse, birçok Müslüman'ın çağdaş kültürümüz hakkında ne hissettiğini, alkolü, kışkırtıcı kıyafetlerini ve aile otoritesine yönelik gündelik tutumlarını biliyorsunuz" deyip, Müslümanlara dair önyargısını dayatarak, okuyucunun zihninde, bu ritüellerle İslam dini arasında tamamen hayali ve hiçbir aklın kabul edemeyeceği, büyük bir sıçramayla, kurulması asla mümkün olmayan bir paralellik oluşturmaya çalışır. Dahası, okuyucuda oluşacak olan tiksinme/nefret hissinin, kendi çabasının bir parçası olduğunu da itiraf eder. Çünkü bu, ona göre bu *mem*lerle savaşmaya başlamanın bir adımı olabilir. [338]

O, Müslümanlara doğru yolu (!) gösterme aracı olarak, başlangıçta saygı duyulması, onlarla empati kurulması ve nefretlerinin ciddiye alması gerektiğini ifade eder. Bu, Dennett'ın muhayyilesinde Müslümanları farklı bakış açılarına karşı daha açık olmaya davet edebilmek için kullanılabilecek bir yöntemdir. Dennett'ın Yahuuz adlı topluluk üzerinden İslam Dinine karşı oluşturmak istediği nefret, bununla da sınırlı kalmaz. Müslümanları, bu yöntemi kullanarak ikna etmeye çalışacak aydın kimseler(!) olarak kendilerinin, Yahuuz'un yaşam tarzını sakince düşünmek ve açık bir şekilde savunulabilir olup olmadığını sormak gibi bir bedel ödemek zorunda kalacaklarını söyler. Müslümanları bir konuda ikna etmek için Yahuuz adlı grubun iğrenç ritüellerinin geçici olarak kabullenilmek zorunda olduğunu ifade edebilecek kadar ağır zihinsel sıçramalar gösteren Dennett, eğer Müslümanlar, bu geleneklerden vazgeçmek istemiyor ve gönülden katılıyorlarsa daha fazla tartışmanın gereksiz ve sonuçsuz olacağını ifade eder.[339]

Verdiği örnekle, Yahuuz isimli sapkın bir grubun ritüellerini İslam Dini ile birlikte anarak, oluşturmak istediği nefretin temel yönünü göstermiş olan Dennett, kimsenin kendi kültürünün tamamen bu durumdan uzak olmadığını da daha sonra söylemektedir. Özellikle, kendi kültürünüz için iyi olan politikaların, başkaları için kötü niyetli olabileceklerini vurgulayarak, Jessica Stern'in şu sözlerini aktarır:

---

[338] Dennett, **a.g.e.**, s. 329.
[339] **A.e.**, s. 329.

“Terörizmi, çeşitli düzeylerde risk faktörlerinin bir sonucu olarak yayılan bir tür virüs olarak görmeye başladım: küresel, eyaletler arası, ulusal ve kişisel. Ancak bu faktörleri tam olarak belirlemek zordur. Bir kişinin terörist olmasına neden olmuş gibi görünen aynı değişkenler (siyasi, dini, sosyal veya yukarıdakilerin tümü), bir başkasının aziz olmasına neden olabilir.”[340]

3.4. Din ve Tanrı Tanımı

Dennett, evrimsel sürecin bir parçası olarak, bir mem ürünü olduğunu düşündüğü dini, tümevarımsal metodu kullanarak dindarlar üzerinden tanımlamaya çalışır. Dolayısıyla insani değerlerin tümünde meydana geldiği gibi din konusunda da meydana gelen insani farklılıkları, çelişki olarak görme ve gösterme eğilimindedir.

Dennett'a göre bizi tutsak eden *din fikri*, insanoğlunu binlerce yıl büyülemiştir. Bu nedenle dinin doğasını, doğal bir olgu olarak anlamak istiyorsak, sadece bugüne değil, eskiden ne olduğuna da bakmamız gereklidir.[341] Dinin tanımını yapabilmek içinse doğasını anlamamız gerekir. Fakat din olgusu, fanatik bağlılık (laik organizasyonlara, etnik gruplara, spor takımlarına bağlılık gibi), maneviyat ve batıl inanç gibi birçok fenomenle bağlantılıdır. Bu nedenle, Dennett tanımı yaparken, "çizgiyi nerede çizsem, her durumda üzerinden geçeceğim" der. Zira din dediğimiz şey, farklı durumlardan kaynaklanan ve çeşitli etkilere sahip birçok farklı fenomenden oluşur. Çünkü din kimyasal bir element ya da bir tür gibi "doğal bir nitelik"(natural kind) değildir.[342] Öyleyse dinin özünün ne olduğu sorusu dikkatlice düşünülmelidir. Dünya dinlerinin çoğu arasında önemli bir yakınlık olsa dahi bazı tipik özelliklerinin farklılık gösterdiğini görebiliriz. Dennett, son yıllarda evrimsel biyolojinin gelişimiyle canlıları gruplandırmadaki nedenleri anlamaya başladığımızı ifade eder. Fakat ona göre karşıt örnekli deliller nedeniyle, din gibi çeşitli ve karmaşık bir şeyi bu şekilde sınıflayıp tanımını yapmak oldukça güçtür. Örneğin, köpek balıkları ve yunuslar birbirlerine çok benziyorlar ve çok benzer şekilde davranıyorlar ancak aynı şey değiller. Dennett, belki de tüm alanı daha iyi anladıktan sonra, Budizm ve İslam'ın da

[340] Dennett, **A.g.e.**, s. 330.
[341] **A.e.**, s. 6.
[342] **A.e.**, s. 7-8.

tüm benzerliklerine rağmen tamamen farklı iki kültürel fenomen türü olarak kabul edilmeyi hak ettiğini görebileceğimizi düşünür.

Dennett, İngiltere'de, hayvanlara zulüm ile ilgili yasanın, hayvanın omurgalı olup olmadığı konusunda önemli bir ahlaki çizgi çizdiğini hatırlatır. Yasaya göre, canlı bir solucan, sinek ya da karidese ne istersen yapabilirsin ama canlı bir kuşa, kurbağaya ya da fareye yapamazsın. Bu, Dennett'a göre çizgiyi çizmek için oldukça iyi bir yerdir. Ancak evrimsel biyolojide meydana gelen gelişmeler doğrultusunda yasaların değiştirilebileceğine de dikkatimizi çeker. Örneğin; Sefalopodlar - ahtapot, kalamar, mürekkepbalığı - son zamanlarda onursal omurgalılar yapılmıştır. Çünkü bunlar, yumuşakça kuzenlerinin aksine çarpıcı derecede sofistike sinir sistemlerine sahiptirler. Dennett, bunun akıllıca bir politik çözüm olduğunu düşünmektedir. Zira kanunun ve ahlakın önem verdiği benzerlikler, biyolojinin derin ilkeleriyle tam olarak sıralanmamıştır.

Söz konusu din olduğunda ise durum biraz daha zordur. Zira Dennett'a göre din ile dinin en yakın komşuları olan kültürel fenomenler arasında bir sınır çizmenin benzer ancak daha rahatsız edici sorunlara neden olduğunu görebiliriz. Örneğin, Wicca(büyücülük) ve diğer New Age tarikatların, dinlerin geleneksel olarak sahip oldukları yasal ve sosyal statüye tam olarak yükselmek için, taraftarları tarafından din oldukları savunulmaktadır. Başka bir yönden bakınca, evrimsel biyolojinin "sadece başka bir din" olduğunu iddia edenler vardır ve Dennett'ın ifadesiyle, bu nedenle evrimsel biyolojinin doktrinlerinin devlet okulu müfredatında yeri yoktur. Yasal koruma, onur, prestij, belirli türden analiz ve eleştirilerden geleneksel muafiyet, büyük ölçüde dini nasıl tanımladığımız üzerine kuruludur. Bu hassas konuyla başa çıkmak için Dennett, geçici olarak, dinleri, katılımcılarının doğaüstü bir etmene ya da onayı aranan etmenlere inandığı sosyal sistemler olarak tanımlamayı önerir. Bu tabii ki, Dennett'ın kendi ifadesiyle, "tanrısız bir dinin ya da tanrıların, bel kemiği olmayan bir omurgalı gibi olduğunu söylemenin dolaylı bir yolu"dur.[343]

Dennett'ın bu tanımına göre, sadık bir Elvis Presley fan kulübü bir din değildir. Çünkü üyeler oldukça açık bir şekilde ona tapınmasına rağmen, onlar

---

[343] Dennett, **a.g.e.**, s. 8-10.

tarafından Elvis'in, kelimenin tam anlamıyla doğaüstü olduğu düşünülmemekte, mükemmel bir insan olduğu düşünülmektedir. (Bazı taraftar kulüpleri, Elvis'in gerçekten ölümsüz ve ilahi olduğuna karar verirse, o zaman gerçekten de yeni bir dine başlama yolundadırlar.) Dennett'a göre Doğaüstü bir "etkin güç"ün (agent) çok antropomorfik olması gerekmez. Eski Ahit'te Yehova kesinlikle gözleriyle gören ve kulaklarıyla duyan bir tür ilahi adamdır (kadın değil) ve gerçek zamanlı olarak konuşur ve davranır.

Dennett'ın önerdiği temel din olgusu, gerçek zamanlı olarak etkin temsilcileri olan ve katılımcıların ne yapmaları gerektiği hakkında düşünme biçimlerinde merkezi bir rol oynayan Tanrılara "*yakarma*"yı (invoke) içerir. Burada "yakarma" ifadesini bilinçli olarak kullandığının altını çizen düşünür, standart "inanç" kelimesinin kast etmek istediği şeyi tam manasıyla karşılayamayacağını söyleyerek, inanç kelimesinin, dinin en ilginç özelliklerinin bazılarını kamufle ettiğini, dini inancın her zaman "inanç" olmadığını ifade eder. Dini, "kara büyü"den ayırmanın öneminin de altını çizen düşünür, din ve kara büyünün, sınır komşusu olduklarını söyler. Fakat ona göre, bütün dinlerin, üstün statüsünü sağlayan şey, dindarların iyi niyetli olmaları, ahlaki açıdan iyi hayatlar sürmeye gayret etmeleri, kötülük yapmama arzusunda samimi olmalarıdır. Dennett' a göre sırf dünyadaki menfaatleri için doğaüstü etmenlerle anlaşma yapmaya çalışan "bencil" ve "saf "biri, bu saygınlığı hak etmemelidir.[344]

3.5. Dinin Ortaya Çıkışı: Halk Dinlerinin Oluşumu

Din, evrim süreciyle ortaya çıkmışsa, ilk ortaya çıktığında, evrim açısından faydalı olması beklenir. O halde evrimin faydalı bir sonucu iken din, bugün nasıl (Dennett'ın bakış açısıyla) terörizmin kaynağı olabilmiştir? Dennett, bugünkü dini terörizmi anlayabilmemiz için, iyi huylu yerel tarikatten, Jonestown, Guyana, Waco, Teksas'ta ve Aum Shinrikyo kültünde tanık olduğumuz türden felaketler içeren bir fenomen türüne yol açan geçişlerin dinamiklerini anlamamız gerektiğini söyler. O, insanlığı bu felaketlerden korumak için din fenomeninin yok edilmesi gerektiğini

[344] Dennett, **a.g.e.**, s.12.

düşünür. Bu kadar fazla karmaşıklığın ve değişkenin olduğu böyle bir konuda tek ümidinin insanların bilinçlendirilmesi olduğunu belirtir.[345]

Dennett'ın, dinin evrimine dair teorisi, bugünkü kurumsal dinlerin, halk dinlerinden doğduğu şeklindedir. Buna göre, ilk olarak, çoğalmak isteyen ve bunun için insanları güdüleyen *Tanrı fikri* ile ruhani güçlere inanç doğmuştur. Sonra Tanrı fikri memleri ve ruhani güçlere olan inancın hayatta kalma ve çoğalma isteği (evrimsel çıkarları) insanların bir araya gelerek ritüeller gerçekleştirmelerini, bu da ilkel dinleri, yani halk dinlerini doğurmuştur. İlkel dinlerse, insanların evrimiyle beraber gelişmesi sonucu bugünkü haline gelmiş, kurumsal/organize dine dönüşmüştür.

Bilindiği gibi evrim teorisinde güdüleyici güç hayatta kalma ve çoğalma yararıdır. Ancak bunu sağlamak için edinilen bir davranış türü veya alışkanlık, ilerleyen dönemlerde zararlı hale gelebilir. Örneğin, yüksek enerji ihtiyacı hisseden avcı-toplayıcı atalarımız için tatlı zevki ve buna karşı doyumsuz bir iştah, evrimsel anlamda gerekliydi ve iyi bir anlam ifade ediyordu. Ancak Dennett bunun, günümüzde şeker bolluğu yaşıyorken, bir *tasarım hatası* haline geldiğini hatırlatır ve ona göre bunun gibi sürecin oluşturduğu aksaklıkların evrimsel kaynağını tanımak, onunla nasıl başa çıkacağımızı da anlamamıza yardımcı olur. [346]

Dennett bu *tasarım hatalarından* biri olarak gördüğü dinin, biyolojik temellerini araştırmak için özellikle zorlayıcı nedenlerimiz olduğunu söyler. Çünkü ona göre bazen -nadiren- dinler kötüleşebilmekte, grup çılgınlığı veya histeri gibi bir şeye dönüşmektedir ve insanlığa büyük zarar vermektedir. Artık küresel felaketlere neden olacak teknolojileri yarattığımıza göre tehlike maksimuma çıkmış; onun tabiriyle; "*zehirli bir dini cinnet, insan uygarlığını bir gecede sona erdirebilir hale gelmiştir*." Bu nedenle dinlerin ne işe yaradığını anlamak zorundayız. Tıpkı beslenme ve diyetle ilgili tartışmaların, vücudumuza şekerler ve yağlarla eziyet etmeye bizi iten mekanizmaların tasarım mantığını anlamamızı ve düzeltici önlemler bulmamızı sağlaması gibi.[347]

---

345 Dennett, **A.g.e.**, s. 333.
346 **A.e.**, s. 70.
347 **A.e**, s. 72.

Dennett'ın teorisi, homo sapiens'in konuşmayı öğrenmesiyle zihinlerimizi istila eden ilk vahşi *fikir*lerin(memler) bazılarının, evcilleştirilmiş yavrular, yani gelişmiş ve insan hayatına adapte edilmiş daha ileri *mem* nesilleri üretmiş olabileceği üzerinedir. Bu durumda, şu sorular doğmaktadır; bugün yayılan evcilleşmiş fikirlerin ataları nelerdir? Nereden ve neden geliyorlar? Dahası atalarımız bu fikirleri sadece barındırmakla kalmayıp onları besleyerek, yayma amacını benimsediklerinde (ki Denett bunu 'inanca inanç' olarak isimlendirir) bu, yayılmakta olan fikirleri nasıl değiştirdi?[348] Dennett, bu soruların cevapları çerçevesinde dinin evrim sürecine dair teorisini inşa eder.

Evrim teorisine göre, her türün içgüdüsü kendi çıkarına hizmet eder.[349] Buna göre örneğin üreme beklentilerimiz için fil karkaslarında dolaşmamız gerekseydi, ölü bir fil de bize gül gibi kokabilirdi. (Mem istilasına uğramış beyinleri bundan hariç tutmak gerekir.) Din de Dennett tarafından bir şekilde şeker isteği, alkol, cinsellik gibi doğal bir fenomen olarak değerlendirildiği için onun da evrimsel olarak gerekliliği sorgulanmalıdır. Dinin ortaya çıkmasına sebep olan evrimsel çıkar nedir? Dennett'a göre antropologlar ve diğer araştırmacılar bu soruyla uzun yıllar boyunca meşgul olmuş olsalar da çoğu zaman dinin nihai değeri sorunuyla karıştırdıkları için bilinen iyi bir hipotez ortaya koyamamışlardır. Esasen Dennett'ın da bu konuda net bir sonuca varamadığı, doyurucu bir cevap bulamadığı görülmektedir. O, birçok hipotezi sıraladıktan sonra kendisinin en mantıklı bulduğu iki hipotezden bahseder. Bunlardan biri, Tanrı tarafından seçimlilik hissinin ve tehlikeli bir dünyada her şeye gücü yeten bir koruyucu tarafından her an gözleniyor olmanın oluşturacağı güvenin, korku ve kararsızlık nedeniyle engelli hale gelen kişileri, engelleyici kişilere çevirebilecek kadar moral sağlamasıdır. Bir diğer hipotezse, dine katılımın, birey gruplarının daha etkili bir şekilde birlikte hareket etmelerine izin veren güven bağlarını yaratması veya

---

348 Dennett, **a.g.e.**, s. 6.

349 Charles Darwin, **Türleri Kökeni**, Çev.Bahar Kılıç, Alfa Bilim, 6. Basım, İstanbul, 2015, s. 208. (Burada altını çizmemiz gereken bir ayrım, Darwin'in evrim teorisinde, hiçbir türün, başka bir türün çıkarı için içgüdü üretmediğini ifade etmiş olmasıdır. Darwin, "türlerin kökeni"nde öyle bir gözlemde bulunmadığının atını çizer. Dennett ise yeni bir gözlemle parazitlerin etkisinde, onların çıkarları için kendini feda eden hayvan türlerinden, hatta fikir memlerinin etkisinde, evrimsel tüm çıkarlarını onun evrimsel çıkarlarına hizmet etmek için feda eden insanlardan söz eder.)

güçlendiriyor olmasıdır. Ancak Dennett, bu iki hipotezin de doğru olabileceği gibi olmayabileceğini de söyler.[350]

3.5.1. Tanrı Fikri ve Ruhani Varlıklara İnancın Doğuşu

Dinin evrim sürecinde elbette ilk ortaya çıkan *Tanrı fikri*dir. Dennett'ın mem teorisine göre *Tanrı fikri*, diğer fikirler gibi çoğalmak isteyen bir mem ürünüdür. Dolayısıyla fikri taşıyana değil, fikrin kendini çoğaltma isteğine fayda sağlayacaktır. *Tanrı fikri* memleri söz konusu olduğunda Dennett, düşüncesini fare örneğiyle destekler. Buna göre farelerin çoğu kez kendilerini kedilerin önüne attıklarını görürüz. Ancak bundan farenin kediyle ilgili hiçbir çıkarı yoktur. Fare, beynine yerleşen, 'toxoplazma gondii' adında bir parazitin etkisiyle kendini kedinin önüne atmaktadır. Tıpkı bir karıncanın beyninde yer eden "lancet fluke" adı verilen parazitin ineğin ya da koyunun midesinde üreyebildiği için karıncayı anlamsızca çimenlerin üzerine tırmanmaya itmesi gibi, bu parazit de kedinin midesinde üreyebileceği için fareyi kedinin önüne gitmeye yönlendirmektedir. Bunun gibi *Tanrı fikri* de insanları etkisi altına alıp, konaklamak ve kendini çoğaltmak için insan beynini kullanmaktadır.[351]

Dennett'ın teorisine göre, başlangıçta hiçbirşey yoktu. Fakat binlerce yıl sonra basit kopyalayıcılar ortaya çıktı. Onlar entropi yasasına karşın hayatta kalabilmek ve çoğalabilmek için umut etmeli ve "kötü" şeylerden kaçınıp, "iyi"lere yönelmeliydiler. Bu organizmaların çıkarlarını koruma eğilimi, bu çıkarların tanımını netleştirmesinde yardımcı oldu. Sadece bazı homaestaz türleri uzun vadede kendini koruyabildi. Bu türler çoğaltılmış ve kendini koruma ve çoğaltma konusundaki ham ilkel "ilgi"liliği daha fazla tanımlamaya çalışmışlardır. Bu da zamanla daha ileri türlerde dünyadaki olayların kabaca olumlu, olumsuz ve nötr olarak bölümlenebileceği bir bakış açısı yaratır. Bununla beraber, düşük seviyedeki hayvanlar, kendilerini ilgilendiren sebeplerden habersizdir. Doğa Ana her türe ihtiyacı kadar bilgi kazandırır. Ancak evrimin oluşturduğu bilinç seviyesiyle insan türü, kendini ilgilendiren herşeyin sebeplerinden haberdar olmak ister. Bu da daha ileri seviyede tahayyülünün

---

350 Dennett, **a.g.e.**, s. 177-178.
351 **A.e.**, 58.

gelişmesine neden olur.[352] İşte *Tanrı fikri* de Dennett'a göre, insanların bazı kör, yönsüz evrimsel süreçlerin arkasında bir sebep aramaları ve bir "tasarım" olduğunu düşünmeleri ile başlamıştır. Mesela tatlılık hissi, Dennett'ın ifadesiyle, elli milyon yıl önce döllenmiş tohumlarını dağıtacak bir yöntem arayan bitkilerle, benzer şekilde kendi üreme projelerini beslemek için verimli enerji kaynağı arayan hayvanlar arasındaki anlaşmayı 'birlikte evrim'in(coevalution) onaylaması ile oluştu. Diğer bir deyişle, bitkilerin tohumlarını dağıtacak bir yöntem olarak, evrim hayvanlara, spesifik reseptörlerle yüksek enerjili şekerlerin konsantrasyonuna cevap veren moleküller sağlamıştır. Dennett, Darwin'in kazandırdığı en önemli bakış açılarından birini bize hatırlatır: İnsanlar, bazı şeyleri tatlı olduğu için sevdiğimizi düşünür. Hâlbuki evrimsel açıdan durum bunun tam tersidir. Bazı şeyler, biz onu sevdiğimiz için, sadece bizim için, tatlıdır. Gerçekte kendinde tatlı olan hiçbir şey yoktur. Özellikle üremek maksadıyla atalarımızın ihtiyaç duyduğu enerjiyi sağlayacağı için evrimsel olarak şeker sevdirilmiştir. Bu durumda hem hayvanlar hem de bitkiler yarar sağlamıştır. Böylece, yine Dennett'ın tabiriyle, kör, yönsüz evrimsel süreçlerin arkasında, bir "tasarım" (dolayısıyla bir tasarımcı) varmış gibi görülebilir.[353]

Sadece Tanrı fikri değil, doğaüstü güçlere karşı gelişen inanç da dinin temelinde oturmaktadır. Dennett'a göre, insanların doğaüstü 'ruhani' varlıklara olan inançları, var olan şeylerin arkasında hiperaktif bir etken bulma alışkanlığının yavrularıdır. Dennett bunun için, davranışçı psikolog B.F. Skinner (1948)'ın güvercinler üzerinde yaptığı bir deneyi örnek gösterir. Dennett'a göre bu deney, güvercinlerin, çarpıcı bir 'batıl inanç' emaresi gösterdiğini ispat etmiştir. Bu deneyde güvercinler gözlem altına alınıp, sık sık ne yaparlarsa yapsınlar, onlara bir gıda paleti ödülü verilir. Kısa süre sonra bu rast gele programa katılan güvercinler, dans etmeye, sallanmaya, boyunlarını çevirip, etraflarında dönmeye başlarlar. Dennett, bu davranışların, yem elde etme durumlarını değerlendiren güvercinlerin, onu elde etmek için ne yapmaları gerektiğine ve hangi durumlarda kendilerine yem verildiğine dair teoriler üretmiş olmalarına bağlı olduğunu ifade eder ve ona göre bu etki çoğaltılabilir.

---

[352] Dennett, **Elbow Room**, ss. 23-26.
[353] Dennett, **Breaking the Spell**, ss. 58- 60.

Bu noktada Dennett, atalarımızda da benzer şekilde bir kasıt arama isteğinin, göz kamaştırıcı fenomenlerin arkasında kuklacılar olarak görünmez güç sahiplerinin olduğunu düşünmelerine sebep olabileceğini ifade etmektedir. Mesela, Dennett'ın ifadesiyle; "bulutlar kesinlikle kendi inanç ve arzuları olan 'etkin bir güce' (agent) benzememektedir. O halde atalarımız onu yönlendiren etkin bir güç aramıştır; Yağmur Tanrıları ya da Bulut Tanrıları gibi." Böylece insanoğlu rastgele olan bir şeyi, bir sebebe bağlayıp, arkasında onu oluşturan bir güce atfetmiş olur. [354]

Dennett'a göre ne zaman şaşırtıcı bir şey olsa, insan zihninde bir çeşit merak oluşur: "kim var orada" şeklinde bir soru. Sesin kaynağı düşen bir dal olsa da insan onu, yürüyebilen bir ağaç olarak tahayyül edebilir. Bu, nesiller boyu devam eden bir fikir dizisi haline gelir ve "yürüyen ağaç soyu" doğar. Böylece insanoğlu nesilden nesile gelişen fanteziler üretebilmektedir. Dennett, bunun dil yoluyla aktarılmakta ve geliştirilmekte olduğuna dikkat çeker. Tüm hayvanlarda hafıza vardır ancak hayvan belleği, dile sahip olmadığı için, doğal ortamda bulunmayan şeylerin fantezisine sahip olmayacaktır. İnsanda bu fanteziyi yayarak büyüten 'dil'dir.[355]

Dennett'a göre azalan besin kaynakları hakkında endişelenen diğer türlerin aksine biz insanlar, bunu yenmek için ticaret yaptık. İletişim kuran bir tür olarak, yaşam güvenliğimizi sağlamak için birçok karmaşık gündemi takip etmek gibi bir bedel ödemek zorunda kaldık. Kime güvenebileceğimizi, rakiplerimizin ve dostlarımızın kimler olduğunu düşünmek zorunda kalmak gibi. Bu nedenle Dennett, tüm dua, tiyatro ve roman parçaları, kısacası hayal dünyamızı oluşturan her şeyin, insanların aynı stratejik bilgileri paylaşmıyor olmalarından kaynaklanan gerginliklere ve karmaşıklığa dayandığını düşünmektedir. Ona göre bu karmaşıklıkla başa çıkabilmek için insanlar, tüm stratejik bilgiye hakim güçler üretmişlerdir.

Bununla beraber Dennett, biyologların gen merkezci evrimsel yaklaşımlarına katılmamaktadır. Ona göre Doğa Ana bir gen merkezci değildir. Doğal seleksiyonun kendisi, tüm değerli bilgilerin genlerle aktarımını gerektirmez. Aksine dış dünyadaki devamlılıklarla güvenilir bir şekilde yürütülebilir. Örneğin, temel fizik yasaları tarafından sağlanan yer çekimi ya da çevrenin uzun vadeli kararlılığı tarafından

---

[354] Dennett, **a.g.e.**, s. 118.
[355] **A.e.**, s. 121.

sağlanan okyanusun tuzluluğu, atmosferin birleşimi gibi. Ona göre doğal seçilim bu düzenleri sergileyen ortamlarda iyi çalışacak şekilde ayarlanmış mekanizmalar üretir. Bu mekanizmaların tasarımı, bu düzenleri öngörür. Bu durumda nesilden nesile genetik yolla olduğu gibi sosyal öğrenmeyle aktarılan düzenlilikler vardır. Örneğin bebekler, meme ucu bulma ve ona yapışma dürtüsüyle doğarlar. Öbür taraftan ebeveynler de bebek yüzünün özel oranlarıyla karşı konulmaz şekilde büyülenir. Bu durumda, 'bebekleri seviyoruz, çünkü çok tatlılar' yaklaşımına karşı, Dennett, Darwin'in evrim teorisinin önerdiği gibi, 'onları sevimli görüyoruz. Çünkü evrim bizi bu gibi şeyleri sevecek şekilde tasarladı' yaklaşımını savunmaktadır. Ancak ona göre bundan daha da güçlü bir içgüdüyle bebekler ebeveynlerine itaat etmektedir. Bu, ebeveyn ve çocuk arasında bir bilgi otoyolu oluşturmaktadır. Dennett, R. Dawkins'in "doğal seleksiyon, anne babaları ve aşiret yaşlıları onlara ne söylerse söylesin inanma eğilimi olan çocuk beyinleri oluşturur." sözünü delil gösterir ve dünyanın her yerinde dini liderlerin "baba" unvanı almasını, bu sıfatın sağladığı ekstra otoriteye bağlar.

Bu durum, genetik aktarımla kültürel aktarımın uyumuna işaret eder. Dennett, bu konuda Boyer'in, "Tanrı, her şeyi bilen bir güç arayışı için, ilahiyatçıların benimsediği ustaca bir çözümdür ya da entelektüel bir toparlanmadır." Fikrini hatırlatır ve bu hipotezi destekleyen bazı deneysel kanıtlar olduğunu söyler. Buna da, insanlara çocukluklarından beri bir şeyler öğretildiğini ve bu yüzden insanların Tanrıyı her şeyi bilen olarak gördüklerini örnek verir. Bu nedenle Dennett'a göre atalarla tanrılar özdeştir. [356]

Bununla beraber, bazıları Tanrı fikrinin, özgür iradenin garantörü olduğunu düşünmektedir. Dennett, bunun herşeyi bilen bir Tanrı algısıyla alakalı olduğunu, ancak kendisinin artık böyle iddiaları cidddiye bile almamaya karar verdiğini söyler. Bunlar ona göre sadece tarihsel bir bilmece ya da entelektüel bir eğlenceden ibarettir.[357]

---

[356] Dennett, **a.g.e.**, 130-132.
[357] Dennett, **Elbow Room**, s. 171.

3.5.2. Kehanetlerin Ortaya Çıkması

Dennett'ın teorisine göre Tanrı fikri ve ruhani güçlere inancın ortaya çıkmasıyla beraber, dinlerin temellerini atan kehanetler de ortaya çıkmıştır. O, bu konuda da olası iki ihtimalden söz eder. İlk ihtimale göre atalarımız, zor durumda kaldıklarında verecekleri kararların yükünü hafifletmek için her şeyi bilen tanrılarla iletişim kurmak istediler ve kehanet gibi dahice bir çözüm ürettiler. Madeni para atmak, okları, çubukları, kemikleri veya kartları çevirmek, kurban edilmiş hayvanların bağırsaklarına, erimiş mum veya diğer canlıların karaciğerlerine bakmak ve daha onlarcasının arasında numeroloji ve astroloji gibi yöntemler kullandılar. Dennett'ın "sefihlik" olarak ifade ettiği bu davranışlar için ikinci teori ise insan gruplarının daha büyük ve karmaşık hale gelmesiyle birlikte insanın kendi kendini kontrol etme güçlüğü çekmesinin bir tezahürü olmasıdır. Dennett, bu noktada Palmer ve Steadman'ın teorisini hatırlatır. Buna göre, kehanetin en önemli etkisi, karar almada sorumluluğu azaltması ve böylece kötü kararların kötü sonuçlarından kaynaklanacak acıyı azaltmasıdır. Dennett'a göre bir kere bunu yapanlar, tekrar tekrar yapmak için yeteri kadar iyi sonuçlara sahip olmuş sonra diğerleri onları kopyalamaya başlamış ve zamanla hiç kimse gerçek nedenini bilmese de bu, yapılması gereken şey haline gelmiş olabilir. [358]

Dennett, insanların genel olarak sahip oldukları bilgiler doğrultusunda iyi kararlar veremiyor olsalar bile kehanetin, onların stratejik çıkmazları hakkında düşünmelerine yardımcı olur gibi görünebileceğini ve bunun, bu uygulamaya tutunmak için bir motivasyon oluşturabileceğini ifade eder. Tüm bunlar, genetik değil, kültürel aktarım yoluyla oluşur ve gelişir. Bu durumda Dennett'a göre aktarılan memlerin ev sahiplerinin zindeliğini artıran mutabakatçı memler olup olmadığı gibi emprik bir soruyu çözmemize gerek yoktur. Ancak Dennett için kehanet düşüncesinin mutuaist bir mem [359] olma ihtimali yüksektir. Çünkü onun ifadesiyle; "herkesin

---

[358] Dennett, **Breaking the Spell**, s. 132- 133.

[359] Mutualizm birlikte yaşam ilişkilerinin bir tanesidir. Simbiyotik yaşam da denen birlikte yaşam, birden fazla canlının belirli bir ilişki içerisinde yaşamını sürdürmesi demektir. Mutualizm, kommensalizm ve parazitlik birlikte yaşamın üç ayrı formudur. Mutualizm bu ikili yaşam formlarından iki tarafın da fayda gördüğü ilişkidir. Yani birlikte yaşam iki canlının da faydasına ise bu ilişki mutualist bir ilişkidir demektir. Kaynak: Gülşen Akoğlu, "Mikrobiyom ve Deri

kalbinin içinde ne olduğunu bilen bir tanrı vardır (Dennett buna vicdan da der) ve özel zamanlarda insanlara ne yapacaklarını söyler.” [360]

3.5.3. Şifa Törenlerinin Ortaya Çıkması

Dennett, Tanrı fikri, ruhani varlıklara inanç ve kehanetler ortaya çıktıktan sonra bugünkü anlamda dinin ortaya çıkmasının en önemli adımı olan dini ritüellerin ve sosyalleşmenin ortaya çıkışını, şifa törenleriyle başlatır. Ancak şifa törenlerinin nasıl ortaya çıkmış olduğu, insanların daha yolun en başında (evrimin başında) neden böyle bir etkinlikle meydana gelecek etkiye açık oldukları evrimsel olarak izaha muhtaç konulardır.

Dennett’a göre insanların, bitkilerdeki şifayı keşfedebilmiş olmaları, yani yüzyıllar boyunca çevresindeki tüm yenilebilir bitki türlerini keşfedip, bunları, rahatsızlık semptomlarını hafifletmek için kullanabilmiş olmaları şaşırtıcı değildir. Fakat neden genellikle dehşet verici ritüelleri üstelik her yerde kullandıkları merak edilmesi gereken bir konudur. Dennett, bu konuda Antropolog James McClenon’ın araştırma sonuçlarından faydalanmıştır. McClenon, dünyanın her yerindeki şifacıların ritüellerindeki örüntüleri incelemiş ve hipnotizmal bir güç olarak plasebo etkisini kullandıklarını bulmuştur. Plasebo etkisi, genellikle halüsinojenlerin veya diğer minörleştirici maddelerin yutulması veya solunması ile desteklenir. Mc Clenon’a göre ritüel şifalar, işe yaradıkları için her yerdedir. (Hatta Dennett (esprili bir dille) mükemmel olmasa da batı medikal kurumundan daha iyi olduklarını söyler.) Buna göre, aslında insanların iyileştirmek için çalıştıkları hastalıklar, psikolojik stres ve onun oluşturduğu semptomların yanı sıra doğum olayı gibi, özellikle plasebo etkili tedaviye uygun rahatsızlıklardır. [361]

Bu plasebo etkisini mümkün kılan şeyin ne olduğu ise yeni teoriler gerektirmektedir. Dennett, ilginç bir şekilde insan popülasyonlarının yaklaşık yüzde

---

Mikrobiyomuna Genel Bakış”, (Çevirimiçi) http://cms.galenos.com.tr/Uploads/Article_36641/Dermatoz-8-0.pdf

[360] Dennett, **a.g.e.**, s. 134-135.

[361] **A.e.,** s. 136 – 137.

15’inin güçlü hipnotize edilebilirlik sergilediğinin bilindiğini ve bunun, henüz kendisinin bilmediği ama ileride keşfedilebilecek bir genetik bileşeninin sonucu olması gerektiğini söyler. Ancak insanın ilk etapta neden plasebo etkisine karşı duyarlı olduğu konusunda Dennett, iki farklı ihtimalden söz eder. Ona göre bu konuda en iyi hipotezlerden biri, Nicholas Humphrey’in “*ekonomik kaynak yönetimi*” teorisidir. Buna göre, vücudun kendi rahatsızlıklarını tedavi etmek için birçok kaynağı vardır. Enfeksiyonla savaşmak için ateş çıkması, toksinlerin sindirim sisteminden atılması için kusmak gibi. Bunların hepsi etkili ama maliyetlidir. Vücuda yardımdan daha çok zarar verebilir. Vücut, kendine hiçbir zarar vermeden, hızlı iyileşmesini sağlayacak etkiyi sadece bunu yapmak güvenli olduğunda ve yardım hemen yanında olduğunda açığa çıkarabilir. Bu durumda plasebo etkisi, vücudun tedavi edici etkileri açığa çıkarmasını sağlayan bir serbest bırakma tetikleyicisidir ve bu, umut değişkeni, başkaları tarafından kolayca sömürülebilir. [362]

Dennett’ın hipnotik etkiye açık olmak konusunda değerlendirdiği bir diğer ihtimal ise inancın genle aktarılıyor olmasına dair bir teoridir. Bilindiği gibi Amerikalı genetik bilim uzmanı Dean Hamer, 2004 yılında, “the God Gene”(Tanrı Geni) adlı bir kitap yayınlamış, inançlarımızın temelini oluşturabilecek bir gen bulduğunu duyurmuş ve buna Tanrı Geni (VMAT2) adını vermişti. Buna göre, bu Tanrı Geni, düşünce ve davranışlarımızı oluşturmak için bir şekilde bir araya gelen sinyalleri taşıyan moleküllerin oluşturulmasına ve düzenlenmesine yarımcı olan birçok hücreden biridir ve polimorfiktir. Yani farklı kişilerde farklı mutasyonları vardır. Bu gen varyantları, insanların aynı duygulara, duygusal veya bilişsel cevaplarındaki farklılıklar hesaba katılarak iyi bir şekilde yerleştirilmiştir.[363] Dennett’a göre bu hipotez, şifa törenlerinde karşımıza çıktğı gibi, bazı insanlar hipnotik indüksiyona karşı nispeten bağışıklık kazanmışken, bazılarının neden kolayca transa girebildiklerini açıklayabilmektedir. [364] Bu durumda evrim teorisi, Tanrı geni gibi bir genin neden evrimleştiğini de izah etmelidir. Dennett bunu hayatta kalma çabasıyla açıklar ve “Neden bir Tanrı merkezinde genetik eğilime sahip olan atalarımız, rakiplerinden daha fazla hayatta kalsınlar?” diye sorar ve sonuçta şifa ayinlerinden fayda sağlamak için Tanrı Geni

---

[362] Dennett, **a.g.e.**, s. 137-138.
[363] Dean Hamer, **The God Gene**, Knopf doubleday Publ., NewYork, 2004.
[364] Dennett, **a.g.e.**, s. 138.

geliştirmiş olabileceğimiz gibi bir sonuca varır. Zira Şaman ayinlerine dair yukarıdaki bilgiler doğrultusunda, bu genden yoksun olanların aksine, gene sahip olanların bir çeşit sağlık sigortası sağlamış olduklarını ifade eder. Nitekim modern tıptan önce, şamanik tedavi tek başvuru noktasıydı. Ona göre Şamanların yüzyıllar boyunca kültürel evrimle geliştirdikleri bu yöntem olmasaydı, bu gene sahip olmak için hiçbir sebebimiz olmazdı.[365] Dennett, bu durumda ilk insanların şamanik tedavi yöntemlerini geliştirmiş olmalarını Tanrı geninin etkisine, Tanrı geninin oluşmasının nedenini de şamanik ayinlere bağlamış, süreci izah etmek yerine kendi içinde bir kısır döngüde bırakmıştır.

İlkel şamanik ayinlerden bugünkü organize/kurumsal dine geçiş süreci başka bir teoriyi gerekli kılar. Dennett, bunu izah için ise R. Dawkins'in kültürel evrim için kullandığı mem aktarımı teorisine başvurur. Buna göre, büyük, organize dinlerden önce halk dinleri vardı ve bunlar, din memlerinin insanların beyinlerine yerleşerek, kendilerini çoğaltmak için onları manipüle etmeleri sayesinde örgütlü dinlerin ortaya çıkabileceği kültürel ortamı sağladılar. Nitekim Dennett, halk dinlerinin, ritüeller, tanrılar ya da doğaüstü atalar hakkında hikâyeler, yasak ve zorunlu uygulamalardan ibaret olduğunu ifade eder. Ona göre, halk hikayeleri gibi halk dininin sözleri de anonimdir. Yazarlarının bilinmediğini değil, yazarlarının hiç olmadığını söylemek daha doğrudur. Aynı şekilde halk müziği gibi dini müzikler de hiçbir besteciye sahip değildir. Dahası, dini yasalar da hiçbir yasa koyucuya sahip değildir. Öngörülmeden, hiçbir niyet ya da bilinçli bir kasıt olmadan, nesilden nesile kültürel aktarım sırasında çoğalma sürecinden başka bir şey olmadan meydana gelmiştir.[366]

3.5.4. Dini Ritüellerin Ortaya Çıkması

Dennett, en başta dini ritüellerin ortaya çıkmasını da hayvanlarla ilgili deneyimlerimiz üzerinden değerlendirir. Ona göre içgüdüye dayalı olarak yaptığımız şeylerin derin amaçları hakkında şeffaf bir bilgiye sahip olmayışımız açısından diğer

---

365 Dennett, **a.g.e.**, s. 139-141.
366 **A.e.**, s. 141.

türlerle aramızda ciddi bir fark yoktur. Bu nedenle kuşların bazı ritüellerini insan davranışının nedenlerini araştırırken de örneklemekte sakınca yoktur. Buna göre, bazı memeli türleri, ‘leks’lerde (çiftleşme için buluşma yerleri, Dennett’ın tabiriyle, doğanın gece kulüpleri) buluşarak dişilerin erkekleri seçtiği ritüeller düzenlerler. Ancak ‘leks'e katılan hayvanların neden oraya katıldıklarına dair herhangi bir anlayışa sahip olmaları gerekmez. Erkekler ortaya çıkar, gösteri yaparlar ve dişilerin dikkatini çekerler ve dişiler, seçimlerini kendileri hiç bilmeden nesiller boyunca doğal seleksiyonla şekillendirilmiş olan yönlendirmeyle, Dennett’ın tabiriyle; "kalplerinin yönlendirmesiyle" yaparlar.

İnsanların dini ritüellere katılmalarının da benzer bir açıklaması olabileceğini öne süren Dennett, ritüellerin kültürden değil, genlerden geçmiş olması gerçeğinin de bu teoriye zarar vermeyeceğini söyler. Zira dilde de aynı şey söz konusudur. Diller kültürle geçerler. Ancak aynı zamanda beynimizde daha fazla bilgi edinme ve dil kullanımı için ayarlanmış olan bir genetik evrim de vardır. Yani beynimiz daha etkili kelime işlemcileri haline gelmek için evrimleşmiştir. Aynı şekilde halk dinlerinin kültürel olarak aktarılan alışkanlıklarının daha etkili uygulayıcıları haline gelmek için de evrimleşmiş olabilirler.[367]

Hayvanlardan farklı olarak insan, yaptığı şeyde anlam arama ihtiyacı duyar. Fakat Dennett'a göre atalarımızın yalnızca küçük bir azınlığı bu faaliyetleri sorgulamak için zaman ayırma eğiliminde olmuştur. Dolayısıyla ona göre, birçok ritüelin değişmeden günümüze gelmiş olmasının sebebi de budur; herkesin ortak olarak kabul ettiği doğruları doğru kabul etmek.[368]

3.6. Kurumsal Dinin Oluşumu

Dennett'a göre halk dinleri, küçük gruplar halinde yaşayan insanların günlük hayatlarından ortaya çıkar ve ortak özellikleri paylaşırlar. O, araştırmacıların organize dini oluşturan süreci mümkün kılan şeyin, büyük yerleşimler olduğu konusunda hemfikir olduklarını söyler. Ancak araştırmacılar bu geçişte neyin ön plana çıktığı

---

367 Dennett**, a.g.e.,** s. 158.
368 **A.e.**, s. 159.

konusunda ortak bir karara varmış değillerdir. Bu konuda, Dennett, Wahington Üniversitesinde bilişsel antropoloji profesörü olan Pascal Boyer'in teorisine başvurur. Buna göre, taşınabilir olmayan gıda stoklarının oluşması ve buna bağlı olarak sabit ikamete geçiş, benzeri görülmemiş bir işbölümünün ortaya çıkmasına izin vermiştir ve bu da pazarlara ve daha da özelleşmiş meslek gruplarının oluşmasına sebep olmuştur. Bunlar, insanların iletişim kurmaları için yeni yollar yaratmış, yabancı insanlarla iletişim zorunluluğu doğurmuştur. Aynı aileden olmayan fakat benzer düşünen insanlar da bu yolla bir araya gelmeye başlamışlardır. Böylece başlangıçta loncalar ve zanaatkâr sınıflarının örgütlenmesi, ileride rahip ya da şaman liderler etrafında toplanmaktan, şirketler kurmaya kadar büyüyen bir süreci oluşturacaktır.[369]

Dennett'a göre hayvanlar ve bitkiler bu süreç içinde nasıl zamanla evcilleştirilmişse, halk dininin kendi kendini idame ettiren memleri de öyle kademeli bir süreçle evcilleşmiş olabilir. Memler, kendileri için çalışacak ve yayılmalarını sağlayacak köleleri ele geçirdikten sonra artık insan için çekici olmaları gerekmeyecektir. Örneğin çarpım tablosu memleri, öğretmenler tarafından kalabalık öğrenci gruplarına aktarılmaya devam edecektir. Ona göre; "halk dininin vahşi memleri, sıçanlar, sincaplar, güvercinler ve virüsler gibidir. Bizimle yaşamak için muhteşem şekilde uyarlanmış ve biz istesek de istemesek de bizi sömürüyorlar."[370] Evcilleştirilmiş memlerse bunun aksine devam edebilmek için insan koruyucularının yardımına muhtaçtır. Bu, Dennett'ın aynı zamanda insanların dini gruplara katılma isteğini izah etmek için kullandığı teorinin temelidir. Dennett'a göre insan grubu dayanışmasını destekleyen memler, özellikle ev sahibi sağ kalımının (ve dolayısıyla ev sahibi zindeliğinin) en doğrudan ev sahiplerinin gruplardaki birleşme kuvvetlerine bağlı olduğu durumlarda (mem olarak) yararlıdır. Bu tür mem istilasına uğramış grupların başarısı, grup merakını (ve kıskançlığını) artıran ve böylece dilsel, etnik ve coğrafi sınırların daha kolay aşılmasına izin veren güçlü bir yayın aracıdır. İnsanları gruplar halinde birlikte hareket etmeye teşvik eden fikirler, (toxoplazma gondii nin fareleri korkusuzca kedilere yaklaştırması gibi) bu gruplaşmalar sonucunda, ev

---

369 Dennett, **a.g.e.**, s. 168.
370 **A.e.**, s.170.

sahiplerini bir gruba bağlama konusunda daha az etkili olan fikirlere nazaran çok daha hızlı ve etkili şekilde yayılabilecektir. Dennett'a göre bu teori, dinde karşılaşılan tasarımın mükemmelliğini, *akıllı bir tasarımcı*ya ihtiyaç duymadan açıklamayı sağlar ve bireysel yararın, dinlerdeki grup yararına (fitness) tabi olduğu gerçeğini izah edebilir.[371]

3.6.1. Kurumsal Dinin Oluşumuna Dair Anolojiler

Dennett, insanlığın evrimsel süreçte halk dinlerinden kurumsal dine geçişi konusunda birden fazla ihtimalin olabilirliğini tartışır. Bunlardan birini müzikle, diğerini de dilin gelişimi üzerinden örneklendirir.

Müzik Analojisi: Dennett'a göre halk müziği nesilden nesile aktarılarak, süreç içinde kendiliğinden nasıl disipline edilmiş, profesyonel ve (kendi tabiriyle) *örgütlü* müziğe dönüşmüşse, halk dinleri de öyle disipline edilmiş, kurumsal dine dönüşmüş olabilir. Etkin güçler, eleştirmenler, ve diğer dini içerikler, tıpkı zamanla profesyonel müzisyen ve bestecilerin, yazılı temsil ve kuralların, konser salonlarının oluşması gibi ortaya çıkmış olabilir. [372]

Dinde de müzikte de değişim birçok nedenden kaynaklanmaktadır ama Dennett bunu büyük ölçüde, insanların zamanla kendi uygulama ve tepkileri konusunda daha yansıtıcı hale gelmelerinin, onların olasılıklar alanını keşfetmelerinde daha yaratıcı olmalarını gerektirmiş olmasına bağlar. Ona göre, hem müzik hem de din, mutlak anlamda daha iyi olmasa da, kültürel olarak daha donanımlı hale gelmiş insanların taleplerine daha iyi cevap verebilecek şekilde yavaş yavaş daha "sanatsal" veya "sofistike" hale geldi.

Ona göre dini uygulamaların tasarımında ve uygulamasında yapaylık (insan eliyle yapılmış olma) vardır. Bu nedenle kekeleyen ve yavan bir papaz, kilise korosundan titrek, kötü bir şarkının olduğu kötü bir performans, en iyi niyetli

---

[371] Dennett, **a.g.e.**, s. 184-185.
[372] **A.e.**, s.153.

toplulukları bile uzaklaştırabilir. Daha sanatsal bir şekilde kutlama yapılan ortamlarsa, insanların kendinden geçip, coşmalarına sebep olabilir. Bu da cemaati artırır.[373]

Dennett, bu analoji üzerinden, dini metinlerin ve törenlerde kullanılan eserlerin de tıpkı diğer müzik, edebiyat, dans, mimarlık ve diğer sanatlardaki eserler gibi analiz edilebileceğini iddia eder. Örneğin iyi bir müzik teorisi profesörü, Mozart senfonisini bölüp, ayırarak bu sihri elde etmek için çeşitli tasarım özelliklerinin nasıl çalıştığını gösterebilir. Fakat insanlar bu sihrin muhteşemliğini kaybedeceğini düşündükleri için, böyle açıklamaların yapılmasını istemezler. Hâlbuki Dennett'a göre, bir futbol maçında oyunun ince noktalarını bilmek, onu uygulayanı nasıl takdir etmemizi sağlıyorsa, müzik ve din konusunda da aynı şey geçerlidir. Dinin tasarımları ve teknikleri de aynı değerli merak ve sonuçlarla incelenebilir.

Dinin nasıl işlediğini anlamak, onu daha iyi değerlendirmek ya da parçalamak kadar iyi işlemesini sağlamak için de gereklidir. Dennett, zaten kendisinin de yapılmasını istediği analizin, dini bugünkü haline getiren yansıtıcı sürecin bir devamı olarak görmektedir. Ona göre her inançtaki lider (örneğin papaz), bir caz müzisyeni gibidir. Sevilen normları canlandırarak gelenekleri canlı tutmakla kalmaz, aynı zamanda dinleyicilerin gönlünü almak için hızlandırır, yavaşlatır, siler ve duaya başka cümleler ekler.

Dennett'a göre en iyi dini performanslar, bir çeşit müziktir. Dini liderlerin müzikal aletleri cemaattir. Kutsal kitabın hangi bölümlerinin çoğaltılacağını seçerek papaz, yalnızca ibadetin sırasını değil, ibadetçilerin akıllarını da şekillendirir. Olağandışı nadir bir bilim adamı değilseniz, kutsal kitabınızın sadece bir bölümünü belleğinizde taşırsınız. Bunlar da Dennett'a göre çocukluğunuzdan beri duyduğunuz ve sizi cemaatle uyumlu hale getirecek olan sözlerdir.[374]

Dil Analojisi: Dennett'a göre kadim bir dilin o kökenden gelen yepyeni bambaşka diller meydana getirmesi gibi bugünün Hıristiyan zihniyetleri de en eski Hıristiyan zihinlerinden tamamen farklıdır. Bugünün müziği, antik Yunan ve Roma

---

[373] Dennett, **a.g.e.**, s.153-154.
[374] **A.e.**, s. 154-156.

müziğinden farklı olduğu gibi bugünün dinleri de ilk versiyonlarından farklıdır. Bu değişiklikler rast gele olmadı. Eski türlerimizin değişen merak ve ihtiyaçlarını takip ettiler.

O, insan kapasitesinin, kendi davranışımızdaki kalıpları fark etme ve değerlendirme yeteneğine sahip olduğuna işaret eder. Bu, gelecekteki beklentileri ve fırsatları betimleme yeteneğimizi geliştirir. Ancak, şüpheci bir dikkatle bakıldığında hayatta kalamayacak olan kötü niyetli bir sosyal uygulamanın istikrarını da tehdit eder. Örneğin Dennett'ın ifadesiyle; "insanlar *anlamaya* başladığında işe yarar bir sistem, bir gecede yayılabilir. Gelenekler, hızla erozyona uğrayabilir." [375]

Dennett, hiç bir şeyin, yıpranmaya karşı yenilenme ve çoğalma olmadan uzun süre devam edemeyeceğini belirtir. Ancak ona göre kültürel yollarla iletilen uygulamaların tümü bir yönetim gerektirmemektedir. Örneğin diller, kullanım denetleyicileri veya dilbilimcilerin yönetimini gerektirmez. Devam eden dini ritüeller de kimsenin bu hedef için özel çaba sarf etmesine ihtiyaç duymadan kendi kendini idame ettirebilirler. Memler yeni kimseler bularak, onlara bir fayda sağlaması gerekmeksizin kendi soylarının uzun ömürlü olmasını sağlayabilirler.

Ona göre, tarafsız bir bakış açısıyla inceleyecek olursak, dilin insanlara faydası üzerine evrimsel bir açıklama cinsel seçim teorisi olabilirdi. Ancak dilsiz olanların çocuk sahibi olma eğilimleri üzerine yapılan gözlemler bu ihtimali elemektedir. Dennett bu nedenle konuşmayı sevmemizin nedeninin, tıpkı parazitler gibi dillerin de kendini çoğaltma isteği olduğunu öne sürer. Yani ona göre tıpkı toxoplazma gondii ile enfekte olan fareler gibi, diller, zavallı beyinlerimizi köleleştirmiş ve bizleri çaresizce kendi propagandası için hevesli müttefikler haline getirmiştir.

İnsanoğlunun en yakın akrabası dilsiz bonobolar, şempanzeler, orangutanlar ve gorillerin hepsi yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu durumda Dennett'a göre, dilin memlerinin *parazitler* değil, evrimsel faydayı (hayatta kalma ve üreme) artıran *mutualist memler* olduğundan emin olabiliriz. O, din konusunda da meselenin tam

---

[375] Dennett, **a.g.e.**, s. 155.

olarak böyle olduğunu düşünür. [376] Ona göre Halk dininin yararlarını açıkça görebiliriz - dilin yararları kadar açıktır - ancak kendimize insan genetik zindeliğine bir fayda sağlamanın, insan mutluluğuna veya insan refahına bir fayda sağlamakla aynı olmadığını hatırlatmamız gerekir.[377]

3.6.2. Kurumsal Dini Korumayı Güdüleyen Sebepler

Kurumsal din, Dennett'ın teorisinde, halk dinlerinin, insanların yerel hayata geçişi, sosyalleşme arzusu gibi sebeplerle ya da sebepsiz süreçlerle biçim değiştirmesi üzerine oluşmuştur. Ancak bugün hala devam ediyor olması, evrimsel çıkarlar açısından sorgulanmalıdır. Ona göre bazı insanlar, meraklı araştrmacıları, sevdikleri gizemlerden ve cahilane fantezilerinden uzak tutmak isterler. Onlar için efsanevi savaş arabaları, savaş tanrıları ya da büyülü bahçelere inanmak, detaylı araştırmalara dayanan bilimsel hikayelerden daha zevklidir.[378] Ancak kurumsal din, insan hayatını tehdit eden önemli bir fenomendir. O nedenle Dennett, insanların dinleri koruma güdülerinin sebebi olarak gördüğü bazı durumlardan bahseder. Bunları özetleyecek olursak:

a. *Dinin, iktidarların meşruiyetini sağlama güvencesi*: Amerikalı evrim biyoloğu Jared Diamond, yüz kişiden daha az bir gruptan, yüzlerce kabileye, binlerce eyaletten elli binin üzerinde devlete geçişin, "eşitlikçilik"ten "kleptokrasi"ye[379] giden kaçınılmaz bir yol olduğunu iddia eder. Ona göre insanların, güçlükle kazandıkları emeklerinin meyvelerini kleptokratların yemesine göz yumuyor olmalarının önemli sebeplerinden biri de dindir.[380] Diamond, kleptokratların iktidarlarını korumak için kullandıkları dört yol olduğunu ifade eder: 1. Halkı silahsızlandırmak ve elitleri kollamak. 2. Alınan

---

[376] Dennett, **a.g.e.**, s. 157-158.
[377] **A.e.**, s.156.
[378] Dennett, **From Bacteria to Bach and Back**, W. W. Norton & company, NewYork, 2017, s. 21-22.
[379] Kleptokrasi: bir ülkede iktidarı ele geçiren bir ailenin ya da siyasal grubun, o ülkenin kaynaklarını sistemli olarak soyması demektir. kısaca Hırsızlar rejimi anlamına gelir. Kaynak: "Kleptokrasi Nedir, Kleptokrasi Ne Demektir?" (Çevirimiçi) https://www.felsefe.gen.tr/kleptokrasi-nedir-kleptokrasi-ne-demektir/
[380] Diamond, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, Çev.Ülker İnce, Pegasus Yay., İstanbul, 2018.

haracın çoğunu yeniden dağıtarak kitleleri mutlu etmek. 3. Kamu düzenini korumak ve şiddeti engellemek suretiyle mutluluğu teşvik etmek için güç tekelini kullanmak (ya da tüm bunlara karşılık) 4. Kleptokrasiyi haklı kılan bir ideoloji ya da din inşa etmek.[381]

b. *İyilik yapma isteği*: Dennett'a göre, insanların dini korumasını güdüleyen sebeplerden biri de kişinin başka insanlara yardım etmek için üretken bir arzu ve inançla yola çıkıp, bunu sağlamak için bir lonca, kulüp ya da kilise ile en uygun koalisyon merkezini oluşturmasıdır. Onun tabiriyle; "eğer bu kurumun (lonca, kulüp ya da kilise) iyiliğe giden en iyi yol olduğuna inanıyorsanız, onu korumak, en yüksek hedefiniz olabilir ve kendinizi kurumun çıkarlarını ilerletmeye adayabilirsiniz. Böylece, şartlı veya araçsal bir bağlılık, "kendinde iyi" bir şeye bağlılıktan ayırt edilemez hale gelebilir. Bu da sizi, kendinizi kurumun dümeninde tutmak için ne gerekiyorsa yapmaya itebilir." Dennett, dinde lider olmayı da böyle bir sebebe bağlar. Ona göre insanlar, bunun ahlaki ve iyi bir hayata öncülük etmenin yolu olduğuna inandıkları ve içtenlikle iyi olmak istedikleri için dini liderler olmak istemektedirler.[382]

c. *Dini Gruplara Katılma İsteği:* Dennett, gruplaşmada insan eğiliminin, zor hesap edilir bir fenomen olduğunu ve bazı hayvanların evrimleşmiş sürü içgüdüsünden daha karmaşık olduğunu söyler. İnsanlar gruplara, karşılıklı koruma, ekonomik güvenlik, hasat ve diğer gerekli faaliyetlerin verimliliğini teşvik etmek, bir grup olmadan gerçekleştirilemeyecek projeleri hayata geçirmek gibi sebeplerle dahil olmak isterler. Ancak birçok sebebimiz olmasına rağmen bu işbirliğini küresel hale getiremiyor olmamız, hal-i hazırda yaptığımız anlaşma ve işbirliğinin nadir bir durum olduğunu göstermektedir. Bu da din hakkında başka bir teoriyi akla getirmektedir: Din, birbiriyle alakasız

---

[381] Diamond, **a.g.e.**, s.277.
[382] Dennett, **Breaking the Spell**, s. 177-178.

ve birbirine karşı karşılıklı olarak şüpheci olabilecek toplulukların, bir grup bütünlüğü içinde, karınca kolonileri ya da arı kovanları gibi süper organizasyonlara dönüşmelerini teşvik eder.[383]

d. *Dinin Bedel Ödeme Teşviki Olarak Ahiret İnancı:* Dennett'a göre, sonsuz bir ödül beklenen, sonsuz bir hayat inancı, insanları, o din içinde kalmaya ve bedel ödemeye teşvik eden bir güçtür. Dennett buna, "*dinin, müşteriyi bekletme yöntemi*"der. Buna göre örneğin, kanserden kurtulma, sonsuz bir yaşam karşısında çok küçük bir ödüldür ve o büyük ödüllerin peşinde koşan insanlar Tanrılarla büyük bir değiş-tokuş ilişkisi kurmayı tercih edeceklerdir. Sonuçta da ölene kadar periyodik olarak ödemeler yapacaklardır. Bu durumda ödenen bedel, herhangi bir değişimde sadece bir faktördür. Bir kalite değeridir. Yüksek gerilimli dini gruplar, daha fazla değer sunarlar. Bu gerginlik, dini bir grup ile dış dünya arasındaki ayrılık ve düşmanlık derecesini ifade eder. Pahalı bir din, Dennett'ın ifadesiyle, "aidiyetin maddi, sosyal ve psişik maliyetleri" yüksek olan dindir. Yani o dine mensup olmak, sizi iyileştirmek yerine kötüleştirebilir. Ağır bedeller ödemeniz gerekebilir ama sonsuza dek kurtulacağınız inancı sizin, ödediklerinizin karşılığını aldığınızı düşünüp rahatlamanıza sebep olur. Böylelikle dine ne kadar çok yatırım yaparsanız, o yatırımı korumak için o kadar motive olursunuz. [384]

e. *İnanca İnanç*: Dennett, atalarımızın kendi inançları hakkında yansıtıcı hale geldikten sonra en önemli olduğunu düşündükleri inançlara kendilerini adadıklarını ileri sürer. Bu, bir inanca ve onu yaymaya kendini adamış olma durumunu Dennett, inanca inanç olarak isimlendirir. Ona göre, insanların kendilerini dine adamaları ile inanca inanma olgusu, başlı başına büyük bir sosyal güç haline gelmiştir. Dennett bu konuda demokrasiye olan inancı örnek verir. Günümüzde birçoğumuzun demokrasiye inandığı halde demokrasinin

---

[383] Dennett, **a.g.e.**, s.180.
[384] **A.e.**, s. 193-195.

koruyucuları olarak, genellikle çelişkiye düştüğümüzü belirtir. Çünkü onarılması gereken kusurları göstermeye istekliyizdir. Ancak insanlara kusurların o kadar da kötü olmadığına, demokrasinin kendisini koruyabildiğine, dolayısıyla ona olan inancımızın yanlış olmadığına dair güvence vermeye de bir o kadar istekliyizdir. Aynı şey, bilim için de hukukun üstünlüğüne olan inanç konusunda da geçerlidir. Bu durum, din için de böyledir. Fakat Dennett'a göre, birçok insanın gözünde metafizik inançlar, siyasi ya da bilimsel inançlardan daha önemlidir ve onlar için demokrasi ve bilim konusundaki çelişkili durum metafizik inançlarda yaşanmaz. Zira Dennett'ın teorisine bakarsak, insanlar metafizik inançlardaki kusurları göstermek değil görmek için dahi istekli değillerdir ve nihilizm, birçok kişi tarafından çok tehlikeli bir virüs olarak görülmüştür.

Ona göre bir şeyin önemli olduğu inancına inanç, anlaşılır şekilde güçlü ve yaygındır. Özgür iradeye olan inanç da aynı nedenlerle, kuvvetlice korunan bir vizyondur. Dennett, fizikçi Paul Davies'ın kısa bir süre önce özgür iradeye olan inanç o kadar önemlidir ki "sürdürmeye değer bir kurgu" olabilir görüşünü hatırlatır. [385] Nitekim Dennett da 2003 yılında yayınladığı "Freedom Evolves"(Özgürlüğün Evrimi) adlı kitabında özgür iradenin nasıl bir yanılsama olduğunu detaylıca anlatmıştır. Dennett, kitabında evrimsel süreçte insanda ortaya çıkan yeterliliklerin meydana gelmesi ve sürekli evrimleşmesiyle, diğer hiçbir türde olmayan "eyleyebilme" yetisinin nasıl ortaya çıktığını anlatır. Ona göre "özgür irade" düşüncesi, bunun sebep olduğu bir yanılsamadan ibarettir. [386] Ancak insanlar, özgür irade anlayışını da kuvvetle korumaya çalışırlar. Bu koruma güdüsünün nedeni, Dennett'a göre, insanların kendilerini bir fikre adamaya başladığında, orijinal taahhüdün, inci gibi koruyucu reaksiyon ve meta reaksiyon tabakalarına büründüğü bir süreç ortaya çıkıyor olmasıdır. Ne pahasına olursa olsun rahatsız edilmemesi gereken mitlerle yaşadığımız düşüncesi, her zaman doğruluk arama ve gerçeği anlatma idealimizle, bazen de kesin sonuçlarla çelişmektedir. Örneğin, ırkçılık, büyük

[385] Dennett, **a.g.e.**, s. 200-202.
[386] Dennett, **Freedom Evolves**, Penguin Books, NewYork, 2003.

bir sosyal kötülük olarak tanınmaktadır. Bu nedenle birçok düşünür, ırklarına bakılmaksızın tüm insanların eşitliğine olan inancın, kuvvetle teşvik edilmesi gerektiği inancını desteklemeye başlamıştır. Dennett, ‘bazıları, ırksal farklılıklara inanmanın o kadar zararlı olduğuna inanıyor ki bu fark doğru olsa bile susturmak istiyor’ der. Ancak o, bunun bazı talihsiz aşırılıklara neden olduğundan bahseder. Mesela etnik farklılıkların bir kısmının, bazı hastalıklara karşı farklı duyarlılığa sebep olması üzerine yapılan araştırmalar, ırkçılık karşıtı araştırmacılar ve araştırma fonları tarafından sınırlandırılmaktadır. Bu da dahil olunan etnik grupların sağlığına zarar vermesinden çok, araştırma yollarının kesin olarak önlendiğini gösteren olumsuz bir sonuç doğurmaktadır.[387]

Her ne kadar dinle sınırlı olmasa da inanca olan inanç, en fazla din için hareket ve çalışma kaynağı oluşturur. Dennett’a göre insanların bir kısmı Tanrıya artık inanmadıklarını keşfetseler dahi inanıyormuş gibi yaşamaya devam ederler. Hatta kiliseye dahi giderler. Diğer bir kısmı da destekleyebilecekleri dini inançlar hakkında rol yapmaya devam ederler. Tanrı'ya inanmanın korunacak bir şey olduğuna dair kesin bir inançları vardır, bu yüzden geleneksel Tanrı kavramlarını açıkça inanılmaz buldukları zaman dahi pes etmezler. Bir vekil ararlar. Bu konudaki araştırma o kadar bilinçli ve kasıtlı da değildir. Dennett, insanların, benimsenmiş bir idealin tehlikeye atıldığının farkında olmaksızın, bir mahkumiyeti kaybetmekten, düşme hissi gibi isimsiz bir korku hissederek, şiddetle etkilenebileceğini ifade eder. Bu, onları, bir şekilde doğru veya uygun gördükleri yeni durumlara karşı duyarlı bir zihin durumuna sokar.[388]

f. *Dinin, sorgulamaya karşı cezalandırma tehtidi*: Dennett’a göre, tüm bu inanç değişimlerinin üzerine daha ileri bir adaptasyon uyarlanmıştır: Sorgulamanın ve araştırmanın cezalandırılacağı tehtidi. O, bunu şöyle anlatır:

---

[387] Dennett, **Breaking the Spell**, s. 203.
[388] **A.e.**, s. 204-205.

"*Karanlıkta kötü bir şey yaparken Tanrı seni görebilir, ama göz kapakları yok ve asla gözünü kırpmıyor ve tabii ki kendi kendinize konuşmamaya özen gösterseniz bile aklınızı okuyabilir ama yine de sizin kelimelerle dua etmenizi tercih ediyor. Nasıl ve neden diye sorma. Bunlar, bizim gibi sonlu ölümlülerin asla anlayamayacağı gizemlerdir.*"[389]

Dennett'a göre bütün inançlılara, bu tür bir sorgunun, bir şekilde, inançlarına hakaret ve aşağılama olduğu öğretildi. Böylece bu "virüs", şüphecilik antikorlarını zahmetsizce atmasını sağlayan iyi bir koruma kalkanı sağladı. Ancak o, bunun her zaman işe yaramadığını söyler. Bazı şüpheciler çıkıp soru sormaya devam etmişlerdir ve şüphecilik daha tehdit edici hale geldiğinde daha büyük önlemler alınmıştır; "kim dinimiz hakkında cevap veremeyeceğimiz sorular soruyorsa veya itirazları varsa o kişi kesinlikle "şeytan" dır.!" gibi. Bu savunma mekanizmasına göre, aslında kişi ne kadar makul ve tartışmaya açık olursa o kadar şeytan olduğundan emin olabilirsiniz. O şeytanı asla dinlememeniz gerekir. Dennett'a göre bu mükemmel bir paranoyadır. O, kendini bu tür virüslere karşı antikor geliştiren bir şüpheci olarak görür ve ona göre, kendi fikirlerini dinleyenler, eğer hala dinlemeye devam ediyorlarsa, bu onların virüslerinin azalmasına sebep olmalıdır. [390]

3.7. Tanrı'ya Değil Tanrı Kavramına İnanmak

Breaking the Spell kitabında olumsuz örnekler üzerinden, dinin, insanlık için büyük bir tehlike olduğuna ve dinin evrim tarafından oluşturulmuş doğal bir fenomen olduğuna okuyucusunu ikna etmeye çalıştığını gördüğümüz Dennett, Tanrı inancıyla da bu inancı yok sayarak baş etmeye çalışır. Dennett'a göre Tanrıya inandığını iddia eden insanlar gerçek bir Tanrı'ya değil, Tanrı kavramına inanmaktadırlar ve bu kavram, herkesin zihninde farklı şekilde karşılık bulur. Çünkü herkesin zihninde farklı Tanrı tasavvurları vardır. Bunu da belirleyen kavramsal içeriktir. Örneğin, insanlar eskiden 'bahar'ı bir tanrıça gibi görmüşler, yinelenen evrensel bir olay olarak değil de geri dönen özel biri gibi algılamışlardır.[391]

---

[389] Dennett, **a.g.e.**, s. 206-207.
[390] **A.e.**, s. 207.
[391] Dennett, **Aklın Türleri**, s. 56.

Dennett'a göre, çok tanrıcılıktan tek tanrıcılığa geçiş sürecinde, somut antropomorfizmden uzaklaşarak daha soyut ve duyarsızlaştırılmış kavramlara doğru, Tanrı kavramının İbrahimî dinlerdeki anlamını motive etmek için Tanrıya olan inanç, Tanrı *inancına inançla* güçlerini birleştirmiştir. Dennett, aynı dönemde başka kavramlarda da bu tür radikal değişimler olduğunu görebileceğimizi söyleyerek görüşünü destekler. Örneğin, madde kavramı, eski yunan atomistlerinden bu güne radikal bir şekilde değişime uğramıştır. Günümüzdeki zaman ve mekan anlayışı da eski dönemlerden tamamen farklıdır.[392] Fakat o, Tanrı söz konusu olduğunda aradaki uçurumun çok daha fazla olduğunu, hatta bu derece dramatik bir deformasyon geçirmiş başka bir kavram daha bilmediğini söyler. Örneğin, Eski Ahit'te Yehova ya da Yahweh (Rabb), savaşlarda taraf tutabilecek, hem kıskanç hem de öfkeli olabilecek bir süper adamdır (bir erkek, kadın değil). Orijinal Yeni Ahit Lordu ise daha affedici ve sevgi dolu, mucizevi oğlu ile dünyada aktif bir Baba'dır. Ama yine bir Baba, bir anne ya da cinsiyetsiz bir güç değil. Zaman içinde, gerçek zamanlı olarak dualara cevap veren, bedeni olmayan cinsiyetsiz bir kişiye dönüşmüş olan Tanrı, daha ileri seviyede, özellikleri kavranılamayacak bir Yüce Güçten çok daha fazla antropomorfiktir.

Dennett, Tanrı kavramındaki bu farklılıkları Tanrı inancını yok saymak için kullanmıştır. Ancak Tanrı tasavvurları söz konusu olduğunda, inançlı tüm kesimler ve tüm dinler tarafından değiştirilmemiş ortak kavramlar da vardır. O, bu tür kavramların, dindarlar tarafından, dinlerin iddialarının sürekliliğini sağlamak nedeniyle korunduğunu iddia edecektir. Örneğin, Tanrı için kullanılan "*yücelik*" kavramı ortak bir içeriktir. Dennett, insanların Tanrı'ya 'Yüce Güç' demekteki ısrarının, Tanrı inancına inananların, iddianın sürekliliğinin, isimlendirmenin sürekliliğini gerektirdiğini takdir etmiş olmalarından kaynaklandığını söyler. Ona göre bu marka sadakati, buna inanan insanlar için sorgulamanın aptallık sayılacağı kadar önemli bir değerdir. Bu nedenle, Dennett, müstehzi bir ifadeyle, başka ne tür bir reform yapmak isterseniz isteyin, "Tanrı" ("Yehova", "Theos," "Deus," "Yüce," "Rabbimiz" "Allah") kelimesini değiştirmeye çalışmamanız gerektiğini söyler. Aksi halde dininizle dalga

---

[392] Dennett, **Breaking the Spell**, s. 205.

geçmiş olursunuz.(!) Ona göre bu sayede, kabaca, tüm "inananların" zihinlerinde barış içinde bir arada bulunan, çeşitli şekillerde ortaya çıkan, entelektüelleşmiş *Tanrı kavramları,* binlerce yıl boyunca ağırlanabilmiştir.

Dennett, insanların Tanrı'ya değil kendi Tanrı kavramlarına bilinçsizce inandığını ispat etmek için, R. Dawkins'in,'*herkesin, bir başkasının Tanrısı için ateist olduğu*' görüşünü hatırlatır[393] ve herkesin zihnindeki Tanrı kavramının, diğer Tanrı kavramlarından çok daha iyi olduğuna inandığını ifade eder. O kadar ki, herkesin kendi Tanrı kavramı, onun için savaşıp, uğrunda ölmeye değerdir.[394] Bu nedenle teistlerin, ortak bir Tanrı kavramında uzlaşamayacakları vurgusunu yapan Dennett, müstehzi bir şekilde, eğer teistler, saçmalık olarak gördükleri tüm Tanrı kavramlarının bir listesini yaparlarsa, kendisi gibi ateistlerin hangi konuların hala tartışmaya açık olduğunu bilebileceklerini söyler. Ancak ona göre teistler, kendi tarafındakileri rahatsız etmek istemedikleri için bundan kaçınırlar.[395]

Dennett'a göre, Tanrıya inanmaya inanç, insanların Tanrı hakkındaki geleneksel bilgisinin çoğunun, Noel Baba'dan ya da bir film karakterinden daha fazla inanılmaya değmeyeceğini kabul etmelerine mani olur. Dennett, Kraliçe Elizabeth hakkında İngiltere'de bir anaokulunda yapılan röportajı örnek gösterir. Bu röportajın yapıldığı bazı çocuklara göre Kraliçe, Buckingham Sarayı'nı süpürürken taç giymişti. Televizyon izlerken tahtta oturmuş ve genel olarak, anne ile Kalpler Kraliçesi arasında bir kesişme noktası olmuştu. Çocukların zihinlerinde Kraliçe, gerçeğinden çok daha ilginç ve eğlenceliydi. Dennett, "öyleyse, iki ayrı varlık mı var, gerçek kadın ve hayal edilen Kraliçe?" diye sorar ve "eğer öyleyse, İskoçya'daki gençlerin inandığı Kraliçe II. Elizabeth ve Windsor Şatosu personelinin inandığı Kraliçe II Elizabeth gibi milyonlarca veya milyarlarca farklı varlıktan bahsetmiş olmaz mıyız?" gibi sorularla sadece zihinlerde olan bir varlık hakkında zihinlerin ortak bir karara varamamasının gerçeklik sorunu oluşturduğuna dikkat çekmeye çalışır. Bunu delillendirmek için de bazı filozofların, Dennett'ın ifadeleriyle, böyle tasarlanmış nesnelerin (intentional

---

393 Dennett, **a.g.e.,** s. 210.
394 **A.e.**, s. 216.
395 **A.e.**, s. 210-211.

object), fikir birliği olmadan ontolojik kategorilerine nasıl yerleştirileceği konusunda şiddetle tartışmış olmalarını örnek gösterir.

Dennett, Tanrıya olan inancımızın hayali kahramanlara olan inancımızdan farklı olmadığını göstermeye çalışır. Örneğin, ona göre bazı insanlar Sherlock Holmes'un gerçekten var olduğu gibi bir izlenime kapılmış olabilir. Sherlock Holmes gibi basit bir kasıtlı nesnenin (intentional object) gerçek olmadığını bildikleri halde bile insanların onu takıntı haline getirmesi oldukça olasıdır. Bu durumda, böyle bir şeyin, güçlü şekilde inandıklarında (Tanrı inancında olduğu gibi) insanların hayatlarına hükmetmesi de olasıdır. Ona göre, 2. Elizabeth gibi gerçek bir insan, insanların hayatlarına hükmediyorsa, bu tahakküm, bir inanç türü oluşturarak, insanlara düşüncelerinde ve aldıkları kararlarda öne çıkan kasıtlı/tasarlanmış bir nesne vermek suretiyle dolaylı şekilde gerçekleştirilir. İnsanların böyle bir inanç çizgisi olmadan rakiplerini ya da yakınlarını tanımaları zordur.

Dennett'a göre çoğu durumda, inandığımız şeylerin tamamen gerçek olduğuna da inanırız. Bu nedenle kasıtlı/tasarlanmış bir nesneye (inanç nesnesi) inanmakla, dünyada inanca ilham veren şey arasındaki mantıksal farkı görmezden gelebiliriz. Bu elbette her zaman böyle değildir. Onun tabiriyle; "örneğin, sabahyıldızı, akşam yıldızından başka birşey değildi. İkisi de yıldız değil, Venüs gezegeniydi. Bir gezegen, iki kasıtlı/tasarlanmış nesne olarak algılandı." Bu, Dennett'a göre temelde, bir insanın hayatında fark yaratan şeylerin, bir şekilde kasıtlı/tasarlanmış nesne olarak anlaşılabildiğini göstermektedir.[396]

Ona göre insanlar Tanrının tarihçesini yazarken aslında Tanrı kavramının tarihçesini yazıyorlar. Çünkü aslında, yüzyıllar boyunca, Tanrı hakkındaki moda ve tartışmalarının izini sürüyorlar. Böyle bir tarihsel araştırma iki açıdan tarafsız olabilir: Hangi Tanrı kavramının doğru olduğu konusunda ve tüm meselenin kurgu mu gerçek mi olduğu konusunda. Bu açıdan, Sherlock Holmes, Pegasus ya da süpürgeli cadılara olan inançlar, Dennett'ın tabiriyle kolay meselelerdir ve detaylara biraz dikkat edilecek olursa kolayca çözülebilirler. Ancak ona göre, söz konusu Tanrı olduğunda,

---

[396] Dennett, **a.g.e.**, s. 212-213.

fikir birliğine varmak için yanlış anlaşılmaları aşmanın bir yolu yoktur. İnsanların spesifik bir Tanrı tanımı yapmaya direnmelerinin ilginç sebepleri vardır. Anlamdaki belirsizlik ve iletişim başarısızlığı, sadece sıkı bir tekzip için can sıkıcı engeller değildir. Onlar aynı zamanda dinlerin kendi tasarım özelliklerini belirler. [397]

Dennett'a göre din ve bilim arasındaki en önemli çalışma farkı şudur; bilimde uzmanlar, hakkında, her şeyi değilse bile, birbirlerine ve kendilerine şaşırtıcı derecede doğru sonuçların neden ortaya çıktığını açıklamak için yeterli olacak kadar, kullandıkları yöntemleri anlıyorlar. Dinde ise uzmanlar ne hakkında konuştuğunu anlamadıklarını söylüyorlar ve aslında bunu etki oluşturmak için abartmıyorlar. Dennett'ın bakış açısına göre bunu bir nevi prensip ediniyorlar. Çünkü Tanrının temel olarak anlaşılmazlığının, merkezi bir inanç prensibi olduğunda ısrar ediyorlar. [398]

Dennett'ın Tanrıya inanan insanlarla, tanrıya inanmaya inanan insanlar arasındaki farka dair görüşünü şöyle özetleyebiliriz: Tanrı'ya inanan insanlar, Tanrı'nın var olduğundan emindirler ve huzurludurlar. Çünkü Tanrı'yı her şeyin en mükemmeli olarak görürler. Buna karşılık, Tanrı'ya inanmaya inanan insanlar, Tanrı'ya inanmanın var olduğundan emindirler ve bunun iyi bir durum olduğunu düşünüyorlardır. Mümkün olan her yerde güçlü bir şekilde teşvik edilmesi ve yaygınlaştırılması gereken bir şey olarak görürler. Dennett, bu insanların, bir tanrıya inanmak ve hatta bir tanrıya inanmak için çaba sarf etmek gerektiği görüşünde olduklarını söyler. Eğer kişi Tanrıya inanmıyorsa, huzursuz olmalı, özür dilemeli, tatmin edilmemiş olmalıdır. Bu anlamda Tanrıya inanmayan ateistler de Tanrıya inanmaya inanabilir ve bunun yaygınlaşması için ellerinden geleni yapabilirler. Bununla birlikte Dennett, Tanrıya inanan herkesin de Tanrıya inanmaya inandığı için dünya üzerinde Tanrıya inanmaya inanların sayısının Tanrıya inananlardan çok olduğunu iddia eder. [399]

---

397 Dennett, **a.g.e.**, s. 216-217.
398 Dennett, "Faith in the Truth", Oxford Unv., 18.02.1997, (Çevirimiçi) https://ase.tufts.edu/cogstud/dennett/papers/faithint.htm (08.10.2019).
399 Dennett, **Breaking the Spell.**, s. 221.

3.8. Dennett'ın Ateistik Bilinç Teorisine Karşı Teistik Perspektif

Genel olarak evreni bilimsel bir dil ve delille açıklama çabası güden ateist düşünürler, dinin böyle bir izahla çeliştiğini ve hatta karşısında durduğunu savunmuşlardır. Teistlerse bilim ve din arasındaki bu çatışmayı kabul etmemiş, böyle bir itiraza sebep olacak bir karşıtlık görmemişlerdir. Prof. Dr. Aydın Topaloğlu, "*Teizm ya da Ateizm*" eserinde, günümüzdeki bilim ve din çatışmasının ya da böyle görünmesinin sebebinin genelde bilimin, dinin bizzat kendisiyle değil, Batı dünyasında üç asırdır meydana gelen felsefi ve bilimsel gelişmelerle Hristiyanlık arasındaki çatışmadan kaynaklandığını ifade etmektedir. İslamiyet'in bilimle bir sorunun olmamasının ötesinde onu bir ibadet gibi değerlendirdiğini belirtir.[400] Nitekim Dennett da din ve bilimin aynı çatıda bulunamayacağına ve dinin dogmatik kabullerinin evreni incelemeye yönelik tüm bilimsel çabalara mani olduğuna dair inancını, Ortaçağ Katolik kilisesinden örnekler vererek desteklemektedir. Bu da bugünkü din-bilim çatışmasına dair taassubun, o dönemden bu yana devam eden Hristiyanlık-bilim çatışmasının bir yansıması olduğunu gösteren bir örnek teşkil etmektedir.

Genelde evrim ve din çatışması olarak gördüğümüz bu tartışma, özelde bilinç teorilenin izahı noktasında neredeyse düğümlenmektedir. Maddenin, maddi olmayanı meydana getirmesi, dinin bilimle çatıştığını iddia eden düşünürler için çok daha zorlayıcı bir çalışma alanıdır. Yukarıda bu izahı mümkün kılmaya çalışan Dennet'ın düşüncelerine birçok teist düşünür, önemli itirazlar getirmişlerdir.

Teorisine, ciddi bir teizm karşıtlığıyla başlamış olduğunu gördüğümüz Dennett, evrim teorisinin, evreni amaçsallık ve Tanrı fikri olmadan izah edebilmeye fırsat tanıdığını, kendisinin de bu nedenle bir Darwin hayranı olduğunu belirtir.[401] Evrimin kurallarına uyarak, bilimsellik iddiasıyla, bilinci de (bir şekilde/ ne şekilde olursa olsun) maddeye indirgemek, her türlü gizemi ortadan kaldıracağı için

---

[400] Aydın Topaloğlu, **Teizm ya da Ateizm**, Kaknüs Yay., İst., 2001, s. 45-46.
[401] Dennett, **Darwin'in Tehlikeli Fikri**, s. 23.

Dennett'ın amaçları doğrultusunda oldukça önemlidir. Nitekim, Dennett'ın, "zihin bir şekilde beyin olmalı" diyerek ifade ettiği şey, zihnin ne şekilde olursa olsun maddeye indirgenmesi gerektiğine olan inancını ve araştırmaya bunu hedefleyerek başladığını göstermektedir. O, araştırmaya tarafsız bir şekilde başlayıp, bilimsel verileri değerlendirmek yerine, kendi inancını doğrulayabilmenin bir yolunu aramış, bunun da bilimsel ve tarafsız bir yöntem olduğunu iddia etmiştir. Ancak birçok filozof ve düşünür, insan bilinç içeriklerinin indirgenemez olduğunu düşündükleri gibi, birçoğu da insan bilincinin, bizzat kendisinin Tanrı'nın varlığına delil teşkil ettiğini savunmuştur. Örneğin, Swinburne, bilimin, zihinsel hadiselerin neden var olduklarını ve neden bu şekilde var olduklarını izah edemediğine dikkat çekmiştir. O bilimin, bilinç içeriklerinin, beyin süreçleriyle nasıl ilişkilendirildiklerine dair bir açıklama getiremediğini ileri sürmüştür. Örneğin, bilinçli farkındalık ile elektrokimyasal nitelikler arasında en ufak bir bağ yoktur. Bilinç durumlarının belli fiziksel faaliyetlere etki ettiği açıktır. Ancak böyle bir etkinin nasıl olduğunu ve neden oluştuğunu bilim açıklayamaz.

Swinburne'e göre zihinsel ve fiziksel olan arasında doğal kanunlar bulunduğu iddia edilse de bir bilim adamının böyle bir kanunu bulması imkansızdır. Çünkü bilinç durumlarıyla fiziksel hadiseler arasında nedensel bir ilişkinin varlığını tahmin ediyor olsak da bunun kaynağı bir sır olarak kalmaya devam edecektir. Zihin- beden etkileşiminin bilim tarafından izah edilemiyor olması, Swinburne'e göre, teistik teoriyi destekler niteliktedir. Zira her ne kadar bazı açıklar barındırıyor olsa da, teizmin zihin ve beden arasındaki ilişkiyi bir Tanrı'ya bağlıyor olması, materyalizmden daha rasyonel, makul ve anlaşılır bir yaklaşımdır.[402]

Alvin Plantinga gibi bazı filozoflarsa sanılanın aksine, rasyonel olanın teistik bakış açısı olduğunu, ateistik materyalizmin(natüralizm) bilimle çeliştiğini savunmaktadır. Plantinga'ya göre, ateizm ve bilim arasında yüzeysel bir uyum görüntüsü olsa da esasen aralarında ciddi bir çatışma vardır. Bilimin natüralizmi onayladığı, desteklediği, onunla tam olarak bağdaştığı iddia ediliyor olsa da evrim,

---

[402] Swinburne, **The Evolotion of Soul**, Clarendon Press, Gloucestershire,s. 155-156, 1986. Bkz: Swinburne, **Tanrı var mı?**, Çev.Muhsin Akbaş, Arasta Yay. Bursa, 2011.

dolayısıyla da bilim ve natüralizm (ateistik materyalizm) arasında kapanması mümkün olmayan derin bir uçurum olduğunu savunur.

Plantinga ve Dennett, American Philosophical Association'ın (APA) Chicago'da 2009'da yapılan toplantısında kamuoyu önünde, Dennett'ın evrimin natüralist izahına karşın, Plantinga'nın Akıllı Tasarımcı fikrini savunduğu bir tartışma gerçekleştirmişlerdir. Plantinga, bu tartışmada çağdaş evrim teorisinin, inançla uyumlu olduğunu, Darwinizm temelli ateist (ya da anti-teist) argümanın başarısız olduğunu ve daha da önemlisi, natüralizmin aslında evrimle çeliştiğini iddia etmiştir. [403]

Plantinga'nın, Darwinizm'in Dennett tarafından savunulduğu şekline, yani natüralizme dair ilk itirazı, Darwincilerin (Darwin'in değil) mutasyonların tamamen tesadüflerle, rastgele meydana geldikleri iddialarına dairdir. Plantinga, olası bir mutasyonun potansiyel uygunluğu ile oluşma olasılığı arasında bir ilişki olmadığını savunur. Bu, Darwinizm'in, Tanrı'nın evrime belirli mutasyonların geçici olaylarının, doğru zamanda seçilmeleri için müdahale etmesi olasılığını dışlamadığını göstermektedir. Dennett, bu tezi kabul eder. Yani Dennett'a göre de evrim teorisi, teist inançla uyumludur ve tesadüfi oluş, evrim için zorunlu değildir. Ancak Dennett'ın buna verdiği cevap, evrim teorisinin Tanrı'nın evrimsel sürece karışmadığını kesin olarak gösteremiyor olması kadar, Süperman'in 530 milyon yıl önce Krypton gezegeninden dünyaya gelip Kambriyen Patlaması dediğimiz süreci bilinçli olarak başlatmadığını da gösteremediği şeklindedir. Yani evrim teorisi teizm görüşüyle mantıksal olarak uyumlu olması, onu bilimle uyumlu hale getirmeye yetmez ve Tanrı'nın müdahalesini de zorunlu kılmaz.

Plantinga'nın, asıl ses getiren, büyük itirazı ise natüralizmin evrimle çeliştiği fikridir. Plantinga, birçok bilişsel, algısal ve sezgisel yeteneğe sahip olduğumuza ve bunların birçoğunun birlikte iş yaptığına dikkat çeker. Onun teorisine göre; bu yetenekler, özel bir sorun olmadığı takdirde büyük ölçüde güvenilirdirler ki teistik perspektif de bu yeteneklerin doğal olarak güvenilir olduklarını söyleyecektir. Ancak natüralizme göre bilişsel yeteneklerimizin güvenilirliği düşüktür. Bu durumda kişi,

---

[403] Luca Rivelli, **a.g.e.**, s. 41.

hem natüralizme, hem de evrime inanırsa, bilişsel yeteneklerinin güvenilir olduğu şeklindeki varsayımın bir çürüteni ortaya çıkar. Ancak bu inanç için bir çürüten varsa, o zaman bilişsel yeteneklerim tarafından üretilen herhangi bir inanç için de çürüten olacaktır. Dolayısıyla "natüralizm ve evrim doğrudur" şeklindeki inanç, kişiye bu inanca bir çürüten kazandırır. Dolayısıyla kendi kendisiyle çelişir ve rasyonel anlamda tutarsız olur. [404]

Plantinga'nın iddiasının formel halini şöyle gösterebiliriz: E evrim teorisinin doğru olduğu, D doğalcılık prensibinin doğru olduğu, G ise bilişsel kapasitelerimizin güvenilir olduğu önermelerine karşılık geliyor.

Öncül 1: P(G|E&D) düşüktür. (Yani evrimin Tanrı tarafından yönlendirilmeyen bir süreç olduğunu kabul edersek bu sürecin sonunda güvenilir bilgi üreten bilişsel kapasitelere sahip varlıkların ortaya çıkma ihtimali düşüktür.)

Öncül 2: E&D'yi kabul eden ve Öncül 1'in doğru olduğunu gören biri artık G'ye inanamaz.

Öncül 3: G'ye inanamayan biri artık sahip olduğu hiçbir inanca güvenemez, ki buna E&D de dahildir.

Sonuç: Dolayısıyla E&D'ye inanmak rasyonel değildir.

Bu iddianın doğruluğu için ilk öncülün doğrulanması gerekmektedir. Plantinga birinci öncülü doğrulamak için; doğal seçilimde en büyük hedefin, hayatta kalma ve üreme olduğunu hatırlatır. Üreme başarısını belirleyecek ve artıracak davranış, tamamen yanlış inançlardan da kaynaklanabilir. Dolayısıyla adaptif davranışın ortaya çıkması güvenilir bilişsel kapasitelerin evrimleşmiş olacağını garanti etmez. Güvenilir bilişsel kapasitelerin, dünyayla ilgili doğru inançların ortaya çıkmasını ancak Tanrı tarafından yönlendirilmiş bir evrimsel süreç garanti edebilir. Bu yüzden evrimle asıl uzlaşamayacak olan görüş teizm değil natüralizmdir.

---

[404] Alvin Plantinga, "Naturalizme Karşı Evrimsel Argüman", Çev.Fehrullah Terkan, **Allah Felsefe ve Bilim**, Ed.: Caner Taslaman, Enis Doko, İstanbul Yayınevi, s. 175-183. Ayrıca bkz: Dennett & Alvin Plantinga, **Science and Religion: Are They Compatible? (Ponit/ Counterpoint)**, Oxford Unv. Press, Newyork, 2010.

Dennett'ın bu argümana cevabı ise (yukarıda birçok defa gördüğümüz üzere) küçümseyen bir üslup kullanarak teizmin saçma olduğunu tekrarlamaktan ibarettir. Platinga ise ona; "Teizmin inanılmaz, çocukça, irrasyonel olduğunu söyleyip alaycı bir tavır takınmak teizme karşı bir argüman geliştirmek anlamına gelmez." Diyerek cevap vermiştir.[405]

California Üniveristesi, Berkeley'de Slusser Profesörü olarak görev yapan Amerikalı felsefeci John Searle de Dennett'ın teorsini birçok yönden eleştirmiştir. Searle, Dennett'ı öncelikle, teorisinin geneline baktığımızda fenomenal içerikleri olan bilinci yok saymasına rağmen, onları var kabul ediyor görünerek okuyucusuna karşı tam anlamıyla kaçamak bir tavır takınıyor olması üzerinden eleştirir. Onun, tezine tam anlamıyla güvenen ve onu olabildiğince hızlı bir şekilde ortaya koymak isteyen biri gibi davranmadığını, açık yürekli olmadığını söyler.[406]

İkinci olarak, Dennett'ın çoklu taslaklar teorisini izah ederken, aslında öznel deneyimin beyinde tek bir merkezde değil de beynin birçok bölgesinde ya da tamamında gerçekleşiyor olduğunu savunmak için değil, öznel deneyimin kendisini yok saydığı için kartezyen teoriye saldırdığını ifade eder. [407] Dennett'ın bilinçli durumların olmayışına karşın ortaya koyduğu alternatif açıklama, bilgisayar girdi çıktılarının farklı bir sürümüdür. John Searle, gerek Dennett, gerek diğer yapay zeka savunucularının, bilgisayarların semantik kapasiteden, anlamlandırma becerisinden yoksun olduğu gerçeğini göz ardı etmiş oldukları için teorilerinin gerçekçi olmadığını savunur.[408]

Ayrıca yukarıda gördüğümüz gibi Dennett, Richard Dawkins'in biyolojideki gen kavramının kültürel analoğu olarak önerdiği mem kavramını, teorisinin en önemli unsuru olarak kullanmıştır. Searle bunu, biyolojik evrimin kaba ve kör doğal süreçler tarafından sürdürüldüğü halde, fikirlerin taklit yoluyla çoğalan bilinçli süreçler olduğunu, dolayısıyla da bu analojinin baştan yanlış olduğunu söyleyerek eleştirir.

---

[405] Luca Rivelli, "Dennett & Alvin Plantinga, Science and Religion: Are They Compatible? (Ponit/ Counterpoint), **Universa. Recensioni di filosofia**, Volume 2, n. 1, 2012, s. 41.
[406] John Searle, **Bilincin Gizemi**, Çev.İlknur Karagöz İçyüz, Küre Yay., İstanbul, 2018, s. 83.
[407] **A.e.**, s. 84.
[408] John Searle, **Akıllar, Beyinler ve Bilim,** Çev.Kemal Bek, Say Yay., İstanbul, 1996, s. 52.

Ona göre fikirler, taklit yoluyla yayıldıkları için insanların bilinç ve yönelimsellik aygıtlarının tümüne ihtiyaç duyarlar. Bu da Searle'e göre Darwin'in teorisinde insan ve hayvan türlerinin kökenine dair ortaya koyduğu, amaçtan, planlama ve yönelimsellikten uzak olma ilkesiyle tamamıyla çelişir.

Searle'e göre, anlamlandırma, ancak bilinçli zihne has bir özelliktir. Searle, Dennett'ın yapay zekâ iddiasında karşımıza çıktığı hâliyle, materyalizmin indirgeyici ya da eleyici versiyonundan farklı olmadığını ifade eder. O, bunu daha anlaşılır kılmak için bir grup programcının, bilgisayarın, Çince anlayıp, anında çeviri yapabilmesini sağlayacak bir program yazdığını farz etmemizi ister. Bilgisayar, kendisine Çince bir soru sorulduğunda veritabanındaki bilgiye başvurarak Çince en uygun cevabı verebilecektir. Searle "bu durumda bilgisayarın Çinlilerin Çince anladığı kadar kusursuz şekilde gerçekten Çince anladığı söylenebilir mi?" diye sorar.[409]

O, bu iddiasını, "Çince odası" olarak ünlenen bir düşünce deneyiyle destekler. Buna göre Searle, hiçbir şekilde Çince bilmediğimiz halde, içinde, üzerlerinde Çince tabelaların olduğu sepetlerin bulunduğu bir odada kilitli kaldığımızı tahayyül etmemizi ister. Elinizde Çince tabelaları kendi dilinizde açıklayan bir kural kitabı vardır. Kural kitabı, Çinceyi anlamlarına göre değil de sadece biçimsel olarak açıklayacaktır. Kural, "bir numaralı sepetten filanca tabelayı al ve iki numaralı sepetten aldığın falanca tabelanın yanına koy" şeklinde olabilir. Bunun üzerine odaya yeni Çince simgeler geldiğini ve bu simgeleri odanın dışına çıkarmak için de yeni kurallar verildiğini, odaya giren simgelerin soru, çıkan simgelerinse cevap olarak kabul edildiğini farz etmemizi ister. Verdiğimiz cevaplar da anadili Çince olan birininki kadar ustaca olursa, Searle, kilitli odada sadece kendi anadilindeki simgeleri takip eden, tek kelime bile Çince bilmeyen insanlar olduğumuz halde dışarıdan Çince anlayan biriymiş gibi görüleceğimizi söyler.

Searle'ün iddiası; bilgisayarların tıpkı Çince odasındaki kişi gibi dışarıdan verilen girdileri anlamasının mümkün olmadığıdır. Çünkü bilgisayarların semantik yorum kabiliyeti yoktur ve Searle'un tabiriyle, "bir dili anlamak demek, bir takım biçimsel simgeleri bilmek demek değildir… yorum yapabilmek ya da ilgili simgeleri

---

409 Searle, **a.g.e.**, s. 39-40.

anlamlandırabilmek demektir.” Bilgisayarın bu konudaki başarısı, Searle’e göre, işletilen programın yeteneğiyle açıklanır. Bilgisayarlar anlamlandırma kapasitesinden, semantik yorumdan yoksundur.[410]

Bununla beraber Searle, beynin bilinçli deneyimleri meydana getirdiğini, bir makinenin düşünebileceğine ya da bilinçli olabileceğine dair bir şüphesinin olmadığını, sonuçta beynimizin de bir makine olduğunu söyler ve prensipte bilinçli bir makine üretmeyi engelleyecek bir şey olmadığını düşünür. Ona göre bilince sahip bir makinenin, hesaplama yönü, bilincin yanı sıra var olmalıdır. Yani ona göre de bilinç içeriklerine sahip bir makine yapılabilir. Ancak o, Dennet’ın, iç nitelikleri yok saymasını eleştirmektedir. Dennett’ın bilinci reddederken, ona ait terimleri kullanmaya devam ettiğini, biçimleri muhafaza ederken, onları anlamlarından ayırdığını ifade eder.[411]

Ona göre bilim, görünenin arkasındaki gerçekliğe dair iç görü kazandırırken, görüneni de korumaktadır. Ancak Dennett, verilerin varlığını, en baştan reddeder. Bu hatayı, Searle, Dennett’ın bilimsel olarak doğrulanamayan hiçbir şeyin varlığını kabul etmemesi ve bilimsel doğrulamanın sadece üçüncü-şahıs bakış açısıyla olabileceğini düşünmesine bağlar. Bu bakış açısının hatasını, öncelikle konunun epistemik ve ontolojik anlamlarının ayrımına dikkat çekerek gösteremeye çalışır.

Bazı önermeler, gözlemcinin bakış açısından bağımsız bir şekilde doğru ya da yanlış olarak bilinebilir. Bu, epistemik olarak nesneldir. Örneğin, birinin bir yerde doğduğundan ya da öldüğünden bahsediyorsam, epistemik olarak nesnel bir ifadede bulunurum. Ancak “…. diğerlerinden daha iyi bir müzisyendir” dersem, bu epistemik anlamda öznel bir cümle olur. Aynı şey ontolojik açıdan da geçerlidir. Örneğin dağların varlığı, ontolojik açıdan nesnel bir gerçekliktir. Gözlemciye bağlı değildir. Ancak acı, keyif gibi şeyler özneldir. Yani birinci şahıs ontolojisine sahiptir.

Searle, bilimin amacının epistemik nesnellik olduğunu belirtirken, yöntemin epistemik nesnelliğinin, ontolojik nesnellik gerektirmediğini dile getirir. Kişilerin

---

[410] Searle, **a.g.e.**, s. 40-41.
[411] Searle, **Bilincin Gizemi**, s. 91-92.

acıları, epistemik olarak nesneldir. Ancak acıların var oluş biçimi ontolojik olarak özneldir. Searle, Dennett'ın, bilimin öznelliği araştırabilmesine mani olan bir bilim tanımına sahip olduğunu, üçüncü-şahıs nesnelliğinin materyalistleri buna itmesiyle kendini savunduğunu ifade eder.[412] Searle'e göre bu, kötü bir kelime oyunudur.[413] Çünkü bilim, dünyanın nasıl işlediğini sistematik olarak açıklamak ister ki dünyanın bir bölümü ontolojik öznellik içeren fenomenlerden oluşur. Searle, eğer dünyanın bir kısmını araştırmaya mani olacak bir bilim tanımı yapıyorsak, dünyayı değil, tanımı değiştirmemiz gerektiğini ifade eder. [414]

[412] J. Searle, **Zihnin Yeniden Keşfi**, çev: Muhiddin Macit, Litera Yay., İstanbul, 2004, ss. 81-112.
[413] **A.e.**, 17-18.
[414] **A.e.**, ss. 155-157.

SONUÇ

Evrenin, yaratıcı ya da tasarlayıcı, üstün bir akıl olmadan var olabileceğinin ispat edilebilmesi, her devirde ateizmin en temel hedefi olmuştur. Bu konudaki en zor halka şüphesiz ki insan zihnidir. Bilim tarihi ve evrim teorisiyle ortaya konan çalışmalara baktığımızda, insan aklının, her şeyin varlığını nedensel süreçlerle izah etmeyi başarabilse de kendi kendini izaha güç yetiremediğini görürüz. Şimdiye kadar yapılan bilimsel çalışmalara bakıldığında, böyle anlamları içeren, böylesine soyut ve tümel kavramları algılayıp, anlayabilen ve tahayyül gücüne sahip olan zihni, kendi kendisiyle ya da maddesiyle tam anlamıyla izah edemediği ya da böyle bir izahı doğrulayacak net bir bilimsel veri ortaya koyamadığı açıktır.

Hissimiz, başka hiç kimsenin erişimine açık olmayan, yalnızca bizim deneyimlediğimiz bir gerçekliktir. Başkalarının erişimine açık olmaması, onu bilimin konusu olmaktan uzaklaştıran en önemli sebeptir. Bu nedenle evrenin var oluşunu kör tesadüfi süreçlerle izah eden ateist teorisyenler ya bu açığı görmezden gelmiş ya da zihni yok sayıp, işlevlerinden ibaret olarak tanımlamakla yetinmişlerdir.

Natüralist bir felsefeci olarak Dennett ise hayal eden, düşünen, takdir eden, duyguları yaşayan ve ahlaki sorumlulukla eyleyen şeyin ne olduğuna dair bir yanıt üretmeyen bir bilinç teorisinin kabul edilemez olduğunu ileri sürmektedir. Ancak o, zihni yok saymadan da doğaüstü hiçbir güce yer vermeyecek materyalist bir teorinin ortaya konabileceğini iddia etmektedir. Dennett, bu iddiasını bir ‘proje’ olarak adlandırmış ve bu projesini gerçekleştirmek için öncelikle bilince, beyinde bir merkez arama çabasına karşı çıkmıştır. Bunu, bilinç içeriklerinin içinden geçmek zorunda kaldığı bir “turnike” ya da bu içeriklerin sunulduğu bir “tiyatro” olarak tasvir etmiş, ne kadar çalışılsa da beyinde asla böyle bir merkez bulunamayacağını, çünkü öyle bir merkezin olmadığını savunmuştur. Ona göre bu süreç, “çoklu taslaklar modeli” adını verdiği bir şekilde, beyinin etrafındaki her bir hücrede ayrı ayrı gerçekleşmektedir. Sonrasında da herhangi bir yere gönderilmeden, veriyle ilgili işlemler bu hücre ya da hücrelerin her birinde yapılıp bitirilmektedir. Her hücre kendi görevini yerine getirirken tıpkı karınca kolonileri gibi, ortak bir plana uyuyormuş gibi bütüncül bir görüntü vermektedir. Bu da bizi, arkada bu bilince sahip ve bu süreci oluşturan bir varlık düşüncesine itmektedir.

İkinci aşamada Dennett, fenomenolojik içeriklerimize olan güvenimizi sarsıp, zihin içeriklerinin erişilemez olduğu kabulünü yıkmaya çalışmıştır. O, hetero-fenomenoloji yöntemi adını verdiği bir yöntemle bilinç içeriklerine dair emsalsiz bir bilimsel veri elde edileceğini iddia etmektedir. Bu yöntem, deneklerin, bir uzman tarafından hazırlanan sorulara verdikleri cevapların, bir stenograf tarafından tarafsız şekilde kayıt altına alınmasından ibarettir. Dennett, bu şekilde, fenomenal yönümüzü bilim tarafından incelenebilir hale getirebileceğimizi düşünür. Ancak açıkça görüleceği gibi, aslında bu yöntemle elde edilen şey, iç niteliklerimiz değil, sadece onun yansımalarıdır. Bu yöntem Dennett'ın, iç nitelikleri yok saymakla eleştirdiği davranışçıların yöntemlerinden daha fazla veri oluşturmamaktadır.

Evrende hiçbir gizeme yer bırakmayacak şekilde bilinci açıklamaya dair bu projenin üçüncü aşaması, bilincin evrimle nasıl oluştuğunu izah edebilmektir. Buna göre bilincin oluşmaya başlaması, ilk insan primatlarının konuşmayı öğrenmesiyle başlar. İnsan beyni, en hızlı gelişen tür olarak konuşmayı keşfettiğinde, R. Dawkins'in mem adını verdiği, gen gibi aktarılan, parazit gibi dağılan ve insan beynini konak olarak kullanıp, kendi yaşamı için manipüle edebilen soyut kavramsal varlıklarla (fikirler) dolmaya başlar. Bunlar, esasen tüm varlıkların tek tek fikirleridir. Görsel olarak da elde edilebilir. Ancak dağılmaları konuşma yoluyla gerçekleşir. Yaşamak ve çoğalmaktan başka amacı olmayan memler, bunu sağlamak için insan beynini kullanırlar. İnsanları daha fazla konuşmaya, grup ilişkilerine, sosyalleşmeye, daha da ileride kendine zarar vermeye ve hatta o memi (fikri) yaymak için ölmeye dahi yönlendirebilirler. Dennett'ın teorisine göre, beyne giren bu fikirler (mem) beyinde bilgi-işlem süreçleriyle işlenmekte, bu süreçte ortaya çıkan sonuçların bir kısmı kaybolup giderken, bir kısmı daha ileri bir aşama için diğer hücrelere gönderilmekte ya da kayıt altına alınmaktadır. Beynin bu süreçteki işleyişi bir bilgisayardan farksızdır. Bu işlemlerin çok büyük bir hızla gerçekleşiyor olması, arkada bilinçli bir varlığın olduğunu zannetmemize sebep olan şeydir. Hâlbuki bu noktada insanı bir robottan ayıran tek şey, kendi nedenlerini oluşturarak, kendi kendini güdüleyebilme gücüdür. Bu güç, Homo Sapiens'in kendi kendine konuşmayı keşfetmesiyle başlamış bir süreçle oluşur. Bu durumda, verilen komutlara uyan bir robot, daha ileri seviyede, elindeki sonuçlardan yeni sebepler oluşturabilir, bu sayede de kendi kendini

güdüleyebilirse, bilinçli eyleyicilik anlamında insandan hiçbir farkı kalmayacaktır ve Dennett'a göre, insan gibi bir bilince sahip olacaktır.

Dennett, bu teoriyle, bir robotun bilinçli olabileceğini göstermeyi hedefliyor olsa da bundan çok, bir insanın ancak bilinçli eyleyiciliği oluşturabilecek gelişmiş bir robot kadar bilince sahip olduğunu göstermektedir. Buradan anlaşılacağı üzere, Dennett'ın bilince dair tasavvuru, beynin işlevlerinden ibarettir. Hetero-fenomenoloji yönteminde de görüldüğü şekliyle o, insan zihninin, sadece içeriklerinden ve yansımalarından ibaret olduğunu kabul etmektedir. Hissetme ya da karar alma süreçlerinin nasıl işlediğine dair bir teori ortaya koymaya çalışmış olsa da hisseden şeyin ne olduğu, gizemini korumaktadır. İnsanın bir zombi olduğunu söyleyerek, Dennett, bilinci yok saymakla eleştirdiği materyalist teorilerle aynı noktaya gelmiştir. Nitekim John Searle de Dennett'ı, bu fenomenal içerikleri dışlıyor olması noktasında eleştirmiştir. Dennett'ın, kendisi de insan bilincinin, verilerin girdi-çıktı süreçlerinde, hızlı bir şekilde beyinde işlenmesiyle meydana gelen bir yanılsama olduğunu ifade ederek bu iddiayı doğrulamaktadır.

Bunun dışında, görüldüğü gibi memler, soyut kavramlardır. Öyle ki, Dennett, bir gün beyin yapıları arasında memleri, sentaktik olarak görmemizi sağlayacak bir özdeşlik keşfetsek dahi, onların soyut anlamını korumamız gerektiğini söyler. Bu durumda bu teoride, aslında soyut bir kavramın, mutlak bir varlık olarak kabul edilip, kör süreçlerle de olsa kendini çoğaltma amacı ve yönelimselliği gösterdiğini görürüz. Daha da önemlisi, bu soyut kavramlar, insan beyinlerini istila edip, onun davranışını yönlendirme yetisine sahiptirler. Bu konuda Dennett, memlerin parazitler gibi olduğunu söyleyerek dikkatleri dağıtmaya çalışmaktadır. Fakat parazitler, bilimsel araştırmaya elverişli, gözlenebilir varlıklardır ve parazitlerin insan davranışı üzerindeki etkilerine dair nöro-modülatör mekanizmaların işliyor olabileceğini öne süren, bilimsel çalışmalar mevcuttur. Memlerin, insan davranışına etki etmesine dair sonuçları gördüğümüz Dennett'ın teorisindeyse, böyle soyut bir varlığın yani kavramın, nasıl olup da insan beynini yönlendirebildiğine dair bir açıklama bulamayız. Bu da bizi, soyut bir varlığın, somut olana etkisi konusunda Dennett'ın kesinlikle uzak durulması gerektiğini söylediği, kartezyen bir tartışmanın içine çekmektedir.

Dennett'ın mem teorisine yönelik birçok itiraz bulunmaktadır. Nitekim Dennett'ın kendisi de, bu teorinin hala izaha muhtaç çok yönünün olduğunu, bu konuda henüz bir şey söylemek için çok erken olduğunu kabul edecektir. Ancak o, mem teorisinin, kendisine, evreni hiçbir gizeme, doğaüstü güce yer bırakmayacak şekilde izah edebilmek için kavramsal ve felsefi bir kolaylık sağladığını ve teoriyi sadece bu nedenle kullandığını itiraf etmektedir. Diğer bir deyişle, "bilinç bir şekilde beyin olmalıdır" mottosuyla araştırmasına başladığını gördüğümüz Dennett, teorisini, bilimsel ya da rasyonel bir veriye dayanarak savunmamakta, sadece bir Tanrı fikrine yer bırakmayacak şekilde evreni izah edebilme idealine dayandırmaktadır. Bununla beraber, bilincin evrimine dair teorisini izah ederken, Dennett'ın hiçbir şekilde Akıllı bir Tasarımcıya atıf yapmaktan kaçınamadığı dikkate değerdir. Evrenin mükemmel bir tasarım ürünü olduğunu ve bunun görmezden gelinmesinin mümkün olmadığını itiraf eden Dennett, aynı zamanda bu muazzam tasarımın, aslında tasarımsız şekilde tesadüfi süreçlerle gerçekleştiğini söyleyecek, buna rağmen sık sık Doğa Ana'nın tasarımı olduğundan da bahsedecektir. Dennett'ın, bütün eserlerinde Doğa Ana kavramını kullanırken, ona belirgin bir aşkınlık atfetmek zorunda kaldığı, alelade bir okumayla da görülebilecek kadar belirgindir. Dahası evrimsel bir sürecin, bir gün bilincin maddeden nasıl ortaya çıktığını izah edebilecek olsa dahi, maddenin kendisinde neden böyle bir gücü bi'l-kuvve barındırdığını izah edemeyeceği açıktır. Buna karşın, Darwin öncesi İslam filozoflarının ortaya attığı evrim teorisi, etkin bir güç tarafından oluşturulup, bir amaca müteallık olarak yönlendirilen bir süreci içermektedir. Bu görüşün, tüm yaratılış sürecinin amaçsız, kör tesadüflerle oluştuğu fikrinden daha rasyonel olduğu açıktır. Nitekim, A. Plantinga'nın Dennett ile yapmış olduğu tartışmada, evrim teorisinin, Tanrı fikriyle değil ateizmle çelişiyor olduğuna dair rasyonel izah getirmesine karşın Dennett, sadece retorikler ve dindarları küçümseyen ifadelerle yanıt vermiştir. Bu da onun düşüncesinin rasyonel bir dayanağının olmadığını, ateistik bir taassupla kendi inancını savunmaya çalıştığını göstermektedir. Dennett'ın, Tanrı fikrini hayattan uzaklaştırma konusundaki bu kararlılığının sebeplerini ise dini algılama biçiminde bulmak mümkündür.

Dennett dinin, insanlığın geleceğini tehdit eden, çok zararlı bir virüs olduğunu düşünmektedir. Ona göre zihnimizdeki bütün fenomenal içerikler gibi, din de evrimsel

çıkarlar doğrultusunda faydalı bir araç olarak ortaya çıkmış, ancak zamanla gelinen noktada zararı yararından fazla hale gelmiş bir mem ürünüdür. Dennett'ın, dinin çelişki ve zararlarını izah ederken, dinin kendisinden örnek verilmesi gerektiğinde, Hristiyan ya da Hindu kaynaklarını kullandığı, dindarlardan örnek verilmesi gerektiğinde yine Hristiyan din adamlarını, hahamları ya da newage tarikatlardaki uç örnekleri kullandığı görülür. Bununla beraber, hiçbir ilgi ve yakınlığı olmamasına rağmen, tiksinme hissi yaratmasını hedeflediğini de ifade ederek, uygunsuz ritüelleri olan, yahuuz isimli bir cemaatle İslam Dinini özdeşleştirmeye çalışır. Dennett'ın eserlerinde İslam Dininin, içerik, uygulama ya da algılanışına dair rasyonel bir örnek bulmak mümkün değildir. Ancak elindeki olumsuz örnekleri tüm dinlere teşmil ederek özelde İslam dinini de eleştirir. Bu noktada da savunması; kendisi için o ya da bu dinin doğruluğunun değil, dinin kendi varlığının büyük bir problem teşkil ettiği şeklinde olacaktır. Dennett'ın din ile ilgili eleştirilerini özetleyecek olursak;

1. Nedensel olmayan mucizevi yaratılış fikrinin bilime yer bırakmaması.
2. Doktriner ve mutaassıp yaklaşımı nedeniyle sorgulamaya yer vermemesi
3. İnsanlar üzerinde büyük bir otorite kurması nedeniyle kitleleri yönetebilme gücü
4. Eleştirel yaklaşıma açık olmaması.
5. Herkesin kabul edebileceği, ortak nesnel doğrular(!) yerine kendi kabul ettikleri ideolojik doğruları doktriner olarak kabul ettirme çabaları nedeniyle büyük düşmanlıklara ve savaşlara neden olma ihtimalleri olduğunu söyleyebiliriz.

Dennett'ın, hiçbir dini, kendi teamülleriyle değerlendirmeden, tüm dinlere teşmil ettiği bu kaygıları bize, Katolik Kilisesiyle bilim arasında Ortaçağ'da ortaya çıkan çatışmanın, bugün din-bilim çatışması olarak yansımalarını devam ettirdiğini gösterir. Nitekim Dennett, eserlerinde yaptığı eleştirilerle, dinin kendisine ya da içeriklerine dair rasyonel bir itiraz oluşturmaktan çok, yaşanış ve algılanış şekline dair bir karşı duruş sergilemektedir.

O, insanlığı, dinin zararlarından korumayı hedeflemiş ve bunu sağlamak için okuyucularını dinin, tıpkı diğer bilinç içerikleri gibi doğal bir fenomen olduğuna, o nedenle bilimin konusu olabileceğine ve evrimsel süreçle oluştuğuna ikna etmeye çalışmıştır. Ancak Dennett'ın, dinin evrimsel süreçle oluştuğuna dair güçlü bir teorisinin olmaması da dikkat çekicidir. O, aslında daha önce ortaya atılmış olan birçok teorinin olabilirliğini tartışır. Kendisinin bu konudaki katkısı, bir bilinç içeriği olarak dinin de bir mem ürünü olduğunu iddia etmesidir. Ona göre bu mem ürünü, vücudu ele geçiren toksik parazitler gibidir. Ancak Dennett'ın bilinç teorisi olarak ortaya attığı mem teorisinde de karşımıza çıkan güvensizlik göz önünde bulundurulduğunda bu konuda rasyonel bir dayanak olarak görülemeyeceği açıktır.

Sonuç olarak, materyalist bir bilinç teorisi, ancak bir amaç ve bilinçli bir tasarım olursa rasyonel olmaktadır. Natüralist bir teorisyen olarak Dennett da Tanrı fikrini elimine etmeye çalıştığı evrim teorisini izah ederken, kavramsal olarak, bir Aşkın Güç tarafından talep edilip yönlendirilen süreçlerden bahsetmekten kendini alıkoyamamıştır. Buna karşın, dinin zararlarına dair inancına dayanarak, ateistik perspektifin kazanılması ve insanlığa kazandırılması konusunda ciddi bir çaba sarf etmektedir. Dennett örneği bize, bilinç teorilerinde ateistik yaklaşım konusunda gösterilen bu ısrarın, yaratıcı bir Tanrı fikrinden çok, dinin doktriner yapısına dair Batı'da var olan bir önyargıdan kaynaklandığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

A., Adam, Bauer, P., Duignan, B., vd. **Encyclopaedia Britannica**, "Daniel C. Dennett",(Çevirimiçi) https://www.britannica.com/biography/Daniel-C-Dennett 25.11.2018.

A., Adam, Bauer, P., Duignan, B., vd., **Encyclopaedia Britannica**, "Dennett" (Çevirimiçi) https://www.britannica.com/biography/Daniel-CDennett 20.05.2018.

Akoğlu, Gülşen "Mikrobiyom ve Deri Mikrobiyomuna Genel Bakış" (Çevirimiçi) http://cms.galenos.com.tr/Uploads/Article_36641/Dermatoz-8-0.pdf 20.08.2019.

Alper, Ömer Mahir, **İbn Sina**, İsam Yay., İstanbul, 2010.

Altınörs, Atakan, "Descartes'ın Felsefesinde Zihin ile Beden Arasındaki İrtibat", **Felsefe Dünyası Dergisi**, S. 71, 2020.

Aristoteles, **Metaphysics**: **The Complete Works Of Aristotle-Vol. 2,** Çev. R. P. Hardy, R.K.Gaye, Ed. Jonathan Barnes, Princeton University Press, New Jersey,1995.

Aristoteles, **Ruh Üzerine**, Çev. Zeki Özcan, Birleşik Yay., Ankara, 2011.

Arslan, Ahmet, **İlkçağ Felsefe Tarihi 2: Sofistlerden Platon'a**, İstanbul Bilgi Ünv. Yay., İstanbul, 2006.

Arslan, Ahmet, **İlkçağ Felsefe Tarihi 3: Aristoteles**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.

Augustin, Adam, Bauer, P., Duignan, B., Eldridge, A., Gregersen, E., McKenna, A., vd., "Fechner", **Ana Britannica**, Ana Yay., İstanbul, 2004.

Augustin, Adam, Bauer, P., Duignan, B., Eldridge, A., Gregersen, E., McKenna, A., vd., **Ana Britannica**, "Wundt, Wilhelm", C. 22, Ana Yay., İstanbul, 2004.

Augustin, Adam, Bauer, P., Duignan, B., vd., **Ana Britannica**, "Weber", C. 22, Ana Yay., İstanbul, 2004.

Bağdadi, Abdulkadir, **el-Fark Beyne'l-Firak**, Darü't-Türas, Kahire, 1948.

Bayrakdar, Mehmet, "Cahız ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu", **Evrim ve Tasarım**, ed. Recep Alpyağıl, İz Yay., İstanbul, 2013.

Bayrakdar, Mehmet, **İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi**, İnsan Yay., İstanbul, 1987.

BBC News, "Tokyo Sarin Attack", (Çevirimiçi) https://www.bbC:com/news/world-asia-43395483, 20.05.2019.

Berkeley, George, **İnsan Bilgisinin İlkeleri Üzerine**, Çev. Halil Turan, Bilim ve Sanat Yay. Ankara 1996.

Biruni, **el-Cemahir fî'l-cevâhir,** İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi, Tahran, 1995.

Biruni, **Tahkiku ma li'l-Hind:Biruni'nin gözüyle Hindistan,** Çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.

Bruno, Frank J., **Psikoloji Tarihine Giriş**, Çev. Nesrin Hisli, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1982.

Cahız, **Kitabu'l-hayavan**, Dâru İhya'it-Turasi'l-Arabi, Beyrut, 1969.

Camus, Albert, **Sisyphos Söylemi**, Çev.; Tahsin Yücel, Adam Yay.,İstanbul, 1988.

Cevizci, Ahmet, **Ortaçağ Felsefesi Tarihi**, Asa Kitabevi, Bursa, 2008.

Ceylan, İlhan, "Güney Afrika'nın Irk Ayrımcılığa Dayanan Rejimi: Apartheid", **Gaia Dergi**, (Çevirimiçi) https://gaiadergi.com/guney-afrikanin-irk-ayrimciliga-dayanan-rejimi-apartheid/ 20.07.2018.

Chalmers, David **The Conscıous Mınd; In Search of A Theory Of Conscious Experience**, Oxford University Press, New York, 1996.

Churchland, Paul, **Madde ve Bilinç,** Çev. Berkay Ersöz, Alfa Yay. 2012.

Churchland, Paul M., **Madde ve Bilinç**, Çev. Berkay Ersöz, Alfa Yay., İstanbul, 2012.

Comte, Auguste, **Pozitif Felsefe Kursları**, Çev. Erkan Ataçay, Sosyal Yay., İstanbul, 2001.

Comte, Auguste, **Pozitivizm İlmihali**, Çev. Peyami Erman, MEB Yay., İstanbul, 1952.

Çüçen, Kadir, Zafer, Melek Z., Esenyel, Adnan, **Varlık Felsefesi**, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2009.

Darwin, Charles, **Türlerin Kökeni**, Çev. Bahar Kılıç, Alfa Bilim, 6. Basım, İstanbul, 2015.

Dawkins, R., **The Ancestor's Tale**, Weidenfeld & Nicolson Yay., Londra, 2004.

Dawkins, R., **The Blind Watchmaker**, Penguin Books, London, 1991.

Dawkins, R., **The God Delusion**, Houghton Mifflin Comp., NewYork, 2008.

Dawkins, R., **Gen Bencildir**, Çev. Asuman Ü. Müftüoğlu, Ankara, 2007.

Dawkins, Richard, **Gen Bencildir**, Çev. Asuman Ü. Müftüoğlu, Ankara, 2007.

Dennett, Daniel C., "Faith in the Truth", **Oxford Unversity**, (Çevirimiçi) https://ase.tufts.edu/cogstud/dennett/papers/faithint.htm 07.08.2019.

Dennett, D., "İntentional systems", **journal of phylosophy**, S. 8, 1971.

Dennett, D., “Magic, Ilisions and Zombies: An Exchange”, **NYR Daily, The NewYork Review of Books**, 2018.

Dennett, D., **Brainchildren**, MIT Press, Massachusses, 1998.

Dennett, D., **Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology**, MIT Press, 2017.

Dennett, D., **Breaking the Spell**, Penguin Group, London, 2006.

Dennett, D., **Content and Consciousness**, Routledge & Kegan Paul Press, Londra, 1986.

Dennett, D., **Freedom Evolves**, Penguin Books, NewYork, 2003.

Dennett, D., **From Bacteria to Bach and Back**, W. W. Norton & company, NewYork, 2017.

Dennett, D., “Dangerous memes”, (Çevirimiçi) https://www.ted.com/talks/dan_dennett_on_dangerous_memes?langua.g.e.=tr#t-136728, 17.07.2018.

Dennett, D., “The İllusion of Consciousness”, (Çevirimiçi) https://www.ted.com/talks/dan_dennett_on_our_consciousness/transcript?langua.g.e.=tr, 15.07.2018.

Dennett, D., “**Autobiography**”, Philosophy Now, September-October 2008.

Dennett, D., “İntentional systems”, **journal of phylosophy**, S. 8, 1971.

Dennett, D., **Aklın Türleri**, Çev. Handan Balkara, Varlık Yay., İstanbul, 1999.

Dennett, D., **Bilinç Açıklanıyor**, Çev. Sibel Kibar, Alfa Yay., İstanbul, 2017.

Dennett, D., **Brainchilren**, MT Press, Massachusetts, 1998.

Dennett, D., **Elbow Room,** MIT press, Massachusetts, 1984.

Dennett, D., **Sezgi Pompaları ve Diğer Düşünme Aletleri**, Çev. Ozan Karakaş, Alfa Yay., 2018.

Dennett, D., Tufts Unvercity, http://ase.tufts.edu/cogstud/dennett/recent.html, 19.07.2018.

Dennett, D., **Sweet Dreams**, MIT Press, London, 2005.

Dennett, D., **Özgürlüğün Evrimi**, Çev. Çağatay Tarhan, Alfa Yay., İstanbul, 2011.

Dennett, D., **Darwin'in Tehlikeli Fikri**, Alfa Yay., Çev. Aybey Eper, Bahar Kılıç, 2013.

Dennett, D., Plantinga, A., **Science and Religion: Are They Compatible? (Ponit/ Counterpoint)**, Oxford Unv. Press, Newyork, 2010.

Dennett, D., Scola, Linda, **Caught in the Pulpit: Leaving Belief Behind**, Pitchstone LLC, Virginia, 2015.

Dennett, D., "Facing Backwards on the Problem of Consciousness", **Jurnal of Consciousness Studies**, Tufts Unversity Press, Madford/USA, 1996.

Dennett,D.,	“Explaining the “Magic” of Consciousness”, **Jurnal of Cultural and Evolutionary Psychology**, S.1, 2003.
Descartes, Rene,	**Metafizik Üzerine Düşünceler**, Çev. Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Yay., İstanbul, 2000.
Descartes, R.,	**Yöntem Üzerine Konuşma**, Çev.Murat Erşen, Say Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2015.
Diamond, Jared,	**Tüfek, Mikrop ve Çelik**, Çev. Ülker İnce, Pegasus Yay., İstanbul, 2018.
Drapper, J. William,	“History of the Conflict between Religion and Science”, **The İnternational Scientific Series,** vol.VII, D. Appleton and Company, Newyork, 1975.
Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firuzabadi,	“Babu’r-ra”, **el-Okyanusu’l-basit fi tercemeti’l-kamusi’l-muhit: Kâmüsu’l-muhit tercümesi,** Çev. Asım Efendi, C: 1, Matbaa-i Bahriye, 1304.
El-Mecusi, Ali b. Abbas,	**Kamilu’s-Sınaati’t-Tıbbiyye**, Ma’hed Tarih’ul-ulum’il-arabiyye ve’l-İslamiyye, Frankfurt, 1985.
Erdemir, A. D.,	“Ali b. Abbas el- Mecusi”, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, C:2, T.D.V. Yay., İstanbul.
Eşel, Ertuğrul	“Dini ve Mistik deneyimlerin muhtemel ve nörobiyolojik düzenekleri”, **Klinik Psikofarmakoloji Bülteni**, S. 19.
Farabi,	**Ara’u Ehli’l-medineti’l-fazıle**, Daru’l-Meşrık, Beyrut, 1985.

Fazlu’r-Rahman, **İbn-i Sina**, Çev. Osman Bilen, İslam Düşüncesi Tarihi, İnsan Yay. İstanbul, 1990.

Felsefe.gen.tr, “Kleptokrasi Nedir, Kleptokrasi Ne Demektir?” (Çevirimiçi), https://www.felsefe.gen.tr/kleptokrasi-nedir-kleptokrasi-ne-demektir/ 26.08.2019.

Finger, Stanley, **Origins of Neuroscience: A History of Explorations İnto Brain Function**, Oxford University Press, U.S.A., 1994.

Freud, Sigmund, **Düşlerin Yorumu**, Çev. Emre Kapkın, Payel Yay., İstanbul 1996.

Gilson, Etienne, **Ortaçağ Felsefesinin Ruhu**, Çev. Şamil Öçal, Açılım Kitap, İstanbul, 2003.

Goetz, Stewart, Taliaferro, Charles, **A Bief History of the Soul**, Wiley-Blackwell Publishing, Chichester, 2011.

Gökberk, Macit, **Felsefe Tarihi**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1993.

Gürsu, Orhan, “İslam düşünürü Belhi’nin Ruh Sağlığına Yönelik Görüşleri”, **Dokuz Eylül Unv. İlahiyat Fak. Dergisi**, Din Psikolojisi Özel Sayısı, 2016.

Hamer, Dean, **The God Gene**, Knopf doubleday Publishing, NewYork, 2004.

Hançerlioğlu, Orhan, “Bilinç” **Ruhbilim Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988.

Hançerlioğlu, O., *“Weber*”, **Felsefe Ansiklopedisi; Düşünürler Bölümü**, C.: 2, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1985.

Hançerlioğlu, O., “*Bilinç*” **Ruhbilim Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988.

Hançerlioğlu, O., “Weber”, **Felsefe Ansiklopedisi; Düşünürler Bölümü**, C: 2, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1985.

Herbert, Nick, **Temel Bilinç,** Çev. Meltem Andırıç, Ayna Yay., İst., 1993.

Hodges, Andrew, **Alan Turing: The Enigma**, Çev. Zeynep Ünalan, Olasılık Yay., 2017.

İbn Miskeveyh, **Kitabu’l-Fevz’ul-Asğar**, Matbaat’üs-saade, Kahire, 1983.

İbn-i Haldun, **Mukaddime**, C: I, haz.: Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, 1982.

İbn-i Sina, **Ahvalü’n-Nefs**, İsa el-Babi el-Halebi, Kahire, 1952.

İbn-i Sina, **Kitabu’n-Necat fi’l-Hikmeti’l-manıkiyyeti ve’t-tabiiyyeti**, Thk. Macit Fahri, Berut, 1985.

İbn-i Sînâ, **Kitâbü’n-Nefs**, Said Zayid, Kahire, 1975.

İbn-i Tufeyl, **Hayy b. Yakzan**, Darul maarif Yay., Kahire, 1952.

İhvan-ı Safa, **Resail**, Kahire, 1928.

İzmirli, İsmail Hakkı, İslam **Mütefekkirleriyle Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese**, DİB Yay., Ankara, 1973.

James, William, **The Prenciples of Psychology**, Vol. I, The World Publishing Company, 1948.

Kargın, Tevhide, “Afazi”, **Özel Eğitim Dergisi**, 1993, S. 3.

Köhler, Wolfgang, **Gestalt psychology : an introduction to new concepts in modern psychology,** The New American Library, New York , 1947.

Kurtoğlu, Selim, "Pineal Bez" (Çevirimiçi) https://www.slideshare.net/mbolmez/pineal-bez (21.04.2018).

Levine, Joseph, "Matherialism and Qualia: The Explanatory Gap", **Pacific Philosophical Quarterly**, vol. 64, S. 4, California, 1983.

Locke, John, **Essay Conserning Human Understanding**, A Maridian Book, New York, 1974.

Locke, John, **İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme**, Çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1992.

Malcolm, Norman, **Problems of mind: Descartes to Wittgenstein,** Harper Torchbook, New York, 1971.

Maria, A, Brazier, B., "The History of The Electrical Activity of The Brain As A Method For Localizing Sensory Function", **Medical History**, Cambrige journals, 1963, C: 7, S. 4.

Matsumoto, David, "*Consciousness*" **The Cambrıdge Dıctıonary Of Psychology**, San Francisco State University, Cambrıdge Unıversıty Press, USA, New York, 2009.

Mevlana, **Mesnevi**, C:IV, trc. Veled İzbudak, thk. Abdülbaki Gölpınarlı, : Maarif Vekaleti, Ankara, 1957.

Nagel, Thomas, “What is It Like to Be a Bat?”, **The Philosophical Review**, Vol. 83, No. 4, Duke Unv. Press, USA, 1974.

Nişanyan, Sevan, “Bilinç”, **Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü**, Adam Yay., İstanbul, 2002.

Oxford English Dictionary, “Consciousness” Oxford Unv.Press, 1952.

Oyelakin, R. T., “The Problem of Qualia”, **Journal of Psychology and Jounseling**, vol. 1, S. 2, 2009.

Öktem, Ülker, “Fenomenoloji ve Edmund Husserl’de Apaçıklık Problemi”, **Ankara Ünv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Dergisi**, 45/1, Ankara, 2005.

Ömer, A. Muhtar, “şu’ur”,**Mu’cemü’l-Lugati’l-Arabiyyeti’l-Muâsıra,** Alemu’l-Kutub, Kahire, 2008.

Över, Leyla, Aksoy, Ümit, “Parazitler, Canlıların Davranışları Üzerine Etkili mi?” **DEÜ Tıp Fakültesi Dergisi**, S. : 2, İzmir, 2006.

Özalp, Hasan, “Nefs-Mead İlişkisi bağlamında Farabi ve İbn-i Sina’nın Görüşlerinin Karşılaştırılması”, **C. Ü. İlahiyat Fak. Dergisi**, C: XVI, S. 1, 2012.

Patterns, H. Margulis, **Thinking and Cognition**, Chicago Unvercity Press, Chicago, 1987.

Plantinga, Alvin, “Naturalizme Karşı Evrimsel Argüman”, Çev. Fehrullah Terkan, **Allah Felsefe ve Bilim**, ed.: Caner Taslaman, Enis Doko, İstanbul Yayınevi.

Platon, **Epinomis**, Çev. E. Güney ve L. Ay, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 2001.

Platon, **Phaidon**, Çev. H. G. Atademir ve K. Yetkin, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 2001.

Reçber, Mehmet Sait, “Düalizm, Swinburne ve Foster”, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, cilt 13, S. 2, Ankara, 2000.

Reçber, Mehmet Sait, **Tanrı’yı Bilmenin İmkanı ve Mahiyeti**, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2004.

Revonsuo, Antti, **Bilinç; Öznelliğin Bilimi**, Çev. Selim Değirmenci, Küre Yay., İstanbul, 2016.

Rivelli, Luca, “Dennett & Alvin Plantinga, Science and Religion: Are They Compatible? (Ponit/ Counterpoint), **Universa. Recensioni di filosofia**, Volume 2, n. 1, 2012.

Roeckelein, J.E., “*Consciousness Phenomenon Of*”, **Elsevier’s Dictionary of Psychological Theories**, Elsevier Press, Fountain Hills, USA, 2006.

Roeckelein, J.E., “Consciousness Phenomenon Of”, **Elsevier’s Dictionary of Psychological Theories**, Elsevier press, Fountain Hills, USA, 2006.

Rothman, Joshua, “Daniel Dennet’s Science of the Soul” **The Newyorker**, (Çevirimiçi)

https://www.newyorker.com/magazine/2017/03/27/danieldennetts-science-of-the-soul, (20.03.2018).

Ryle, Gilbert, **Zihin Felsfesi**, Çev. Sara Çelik, Afa Yay., İstanbul,1995.

Saliba, George Leon, **İslam Bilimi ve Avrupa Rönesansının Oluşumu**, Trc: Günseli Atasoy, Mahya Yay., İstanbul, 2012.

Sarton, George, **İntroduction to the History of Science**, C:3, Robert Kriger Pub., NewYork, 1956.

Say, Cem, "Turing'ten günümüze Turing makineleri", **Bilim ve Gerçek Dergisi**, S.: 129, 2014.

Sayan, Erdinç, "Bilinç", **Felsefe Ansiklopedisi**, Orhan Hançerlioğlu, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1976.

Schultz, Duane P., Schultz, Sydney Ellen, **Modern Psikoloji Tarihi**, Çev. Yasemin Aslay, Kaknüs Yay., İstanbul , 2002.

Searle, John, **Akıllar, Beyinler ve Bilim,** Çev. Kemal Bek, Say Yay., İstanbul, 1996.

Searle, John, **Bilincin Gizemi**, Çev. İlknur Karagöz İçyüz, Küre Yay., İstanbul, 2018.

Searle, John, **Zihnin Yeniden Keşfi**, Çev. Muhiddin Macit, Litera Yay., İstanbul, 2004.

Sezgin, Fuat, **Tanınmayan Büyük Çağ**, Timaş Yay., İstanbul, 2019.

Shaffer, Jarome, **Zihin Felsfesi,** Çev. Turan Koç, İz Yay., İsanbul, 2005.

Shanavas, T. O., “Darwin Öncesi Müslümanlar ve Evrim Teorisi”, **Evrim ve Tasarım**, Derleyen: Recep Alpyağıl, İz Yay., İstanbul, 2013.

Smith, C.U.M., **Biology of Sensory Systems**, Willey Pub., U.K., 2008.

Spinoza, Benedictus de, **Tractatus Theologica-Politicus**, trc. Samuel Shirley, Brill Academic Pub., Leiden, 1997.

Swinburne, R, **Tanrı var mı?**, Çev. Muhsin Akbaş, Arasta Yay. Bursa, 2011.

Swinburne, Richard., **The Evolotion of Soul**, Clarendon Press, Gloucestershire, 1986.

Şerif, Mian Muammed, **Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri**, İnsan Yay., İstanbul, 2000.

Tarlacı, Sultan, **Ruh-Beden Tarihinden Bilinç-Beyin Tarihine**, y.y., 2010.

Taylan, Necip, **Ana hatlarıyla İslam Felsefesi**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006.

Tiechener, E., **An Outline of Psychology**, The Macmillan Company, New York, 1899.

Topaloğlu, Aydın, **Teizm ya da Ateizm**, Kaknüs Yay., İstanbul, 2001.

Tufts Unv.; School of Arts and Sciens, “Daniel C. Dennett” (Çevirimiçi) https://ase.tufts.edu/cogstud/dennett/ 17.03.2017.

Turing, Alan, “Computing Machinery and Intelligence”, **Mind**, S. 59/236, 1950.

Turing, Alan, “On computable numbers, with an application to the Entscheidungsproblem”, **Proceedings of the London Mathematical Society,** S. 2/42, 1936-7.

Uysal, Pınar, Bilgiç, Başar, “Klinik nöropsikolojide Temel Kavramlar”, **Klinik Nöropsikoloji ve Nöropsikaytrik Hastalıklar**, editör: Emre Kumral, Güneş Tıp Kitapevleri, Ankara, 2014.

Uzbay, Tayfun, “Beyni Anlamak Sadece Nörobilim İle Mümkün Mü?”, **Üsküdar Unv. Journal of Social Sciences**, Yıl:1, S.1

Ward, Keith , **The Case for Religion**, Oxford: One World Publications, 2004.

Watson, John, **Behaviorism**, The University of Chicago Press, London, 1963.

Wertheimer, Max, “On The Phi Phenomenon as An Example of Nativism İn Perception”, Çev. D. Cantor, **A Sourse Book İn The History Of Psychology**, Harvard University Press, Cambridge, 1965.

Wilkes, Kathleen Voughan, “Yıshı, Duh, Um and Consciousness”, **Consciousness in Contemporary Science**, ed.: A.J. Marcel & E. Bisiach Oxford University Press, 1988.

Yakıt, İsmail, **Darwin’den Önce İslam Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler**, Felsefe Arşivi, S: 24, İstanbul Ünv. Ed. Fak. Yay., İstanbul, 1984.

Yavuz, Galip, “Sözlükbilim Ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım”, **Cumhuriyet Ünv. e-dergi**

Yay., (Çevirimiçi) http://eskidergi.cumhuriyet.edu.tr/makale/335.pdf. 17.07.2018.

Yüksel, Ahmet Turan, **İslam'da Bilim Tarihi**, Kitap Dünyası Yay., İstanbul, 2017.

Zeman, Adam, **Bilinç Kullanım Kılavuzu**, Çev. Gürol Koca, 2. Baskı, Metis Yay., İstanbul, 2012.

